

Lidé města Urban People

Romana Chaloupková
Václav Matoušek

Do Senohrab jezdí kdekdo. Sociální a krajinné aspekty vývoje přípražského letoviska

Zdeněk R. Nešpor

Bez slávy i bez diskuse, aneb ordinace žen v českých církvích

Olga Vodáková

Působení ženských řeholních řádů v českém pohraničí. Průniky církevních a laických světů

Vladimír Pistorius

Filkovi na kalhoty. Příspěvek k teorii písňového textu (1984)

Karel Schmeidler
Kateřina Maršálková

Sociologický výzkum jako podpora rozvojových projektů měst

LIDÉ MĚSTA | URBAN PEOPLE

jsou předním českým recenzovaným časopisem v oblasti sociální a kulturní antropologie. Zaměřují se především na oblast střední a východní Evropy a témata spojená s urbánní antropologií. Cílem časopisu je podpořit vysoce kvalitní a eticky odpovědný akademický výzkum, šíření jeho výsledků a poznání v nejširším slova smyslu, a národní i mezinárodní akademické diskuse. Vychází třikrát ročně, dvakrát v českém jazyce a jednou v angličtině.

URBAN PEOPLE | LIDÉ MĚSTA

is a leading peer-reviewed Czech journal in social and cultural anthropology, with a specific focus on Central and Eastern Europe and on topics related to urban anthropology. The journal's goal is to foster high-standard and ethically responsible academic research, the dissemination of findings and knowledge, and academic discussions in both national and international communities. It is issued three times per year; twice in the Czech language and once in English.

VYDÁVÁ | PUBLISHED by Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

Adresa redakce | Address: U kříže 8, 158 00 Praha 5

Internetové stránky: <http://www.lidemesta.cuni.cz>

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: **Zdeněk R. Nešpor** (FHS UK a SOU AV ČR Praha) zdenek.nespor@soc.cas.cz

Redakční rada:

Lenka J. Budilová (FF UK Praha)

Milan Hanyš (FHS UK Praha)

Petr Janeček (FF UK Praha)

Jaroslav Miller (FF UP Olomouc)

Mirjam Moravcová (FHS UK Praha)

Olga Nešporová (VÚPSV Praha)

Marie Pětová (FHS UK Praha)

Jana Pospíšilová (EÚ AV ČR Brno)

Dan Ryšavý (FF UP Olomouc)

Franz Schindler (Justus-Liebig Universität Gießen)

ENGLISH EDITION

Editor-in-chief: **David Verbuč** (Charles University Prague, Czech Republic) david.verbuc@fhs.cuni.cz

Editorial board:

Alexandra Bitušíková (Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, Slovakia)

Wilma A. Iggers (Göttingen, Germany and University of Buffalo, USA)

Zuzana Jurková (Charles University Prague, Czech Republic)

Grażyna Ewa Karpińska (University of Lodz, Poland)

Luďa Klusáková (Charles University Prague, Czech Republic)

Daniel Luther (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia)

Jana Machačová (Museum Silesiane Opava, Czech Republic)

Jiří Malíř (Masaryk University Brno, Czech Republic)

Hedvika Novotná (Charles University Prague, Czech Republic)

Nina Pavelčíková (University of Ostrava, Czech Republic)

Adelaida Reyes (New Jersey City University, USA)

Peter Salner (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia)

Blanka Soukupová (Charles University Prague, Czech Republic)

Andrzej Stawarz (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa, Poland)

Róża Godula-Węclawowicz (Polish Academy of Sciences Wrocław/Krakow, Poland)

OBSAH

STATI

- 3** Do Senohrab jezdí kdekdo. Sociální a krajinotvorné aspekty vývoje přípražského letoviska v 19. a v první polovině 20. století
Romana Chaloupková & Václav Matoušek
- 37** Bez slávy i bez diskuse, aneb ordinace žen v českých církvích
Zdeněk R. Nešpor
- 59** Působení ženských řeholních řádů v českém pohraničí. Průniky církevních a laických světů
Olga Vodáková

MATERIÁLY

- 83** Filkovi na kalhoty. Příspěvek k teorii písňového textu (1984)
Vladimír Pistorius
- 111** Sociologický výzkum jako podpora rozvojových projektů měst
Karel Schmeidler & Kateřina Maršálková

NEKROLOG

- 135** Za Erazimem Kohákem (1933–2020)
Josef Kružík

RECENZE

- 139** Jan Křen: Čtvrtstoletí střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017
Nina Lohmann
- 140** Phil Buchanan: Giving Done Right, Effective Philanthropy and Making Every Dollar Count
Jan Kroupa
- 144** Markéta Levínská a kol.: Dohled a okraj: rozhodovací procesy
Michael Rádl
- 152** Radek Vorlíček: Jak se daří inkluzi u nás a na Slovensku. Pohled do konkrétních škol
Anna Šimečková

DO SENOHRAB JEZDÍ KDEKDO

Sociální a krajinotvorné aspekty vývoje přípražského letoviska v 19. a v první polovině 20. století*

Romana Chaloupková & Václav Matoušek

Fakulta humanitních studií UK Praha

Anyone Goes to Senohraby. The Social and Landscape-Creating Aspects of the Developments of a Prague Suburban Resort in the 19th and First Half of the 20th Centuries

Abstract: Beginning in 1850, colonies of recreational villas for the upper and upper-middle classes of Prague entrepreneurs and the intellectual elite began springing up in countryside outside of Prague in a radius of 30 kilometres. They were usually established in an agricultural landscape, in river and creek valleys, surrounded by forested hills. The condition was to have a direct rail commute from Prague. As a rule, the establishment of villa colonies was preceded by the stays of Prague denizens in summer flats run by the local farmers or in the local hotels and guesthouses. The actual establishment of the recreational colony was often a business venture of the locals or of Prague entrepreneurs. The recreational villa colony in Senohraby, located on the Emperor Franz Josef Railway near the confluence of Mnichovka Creek and Sázava River, was established as one of the last colonies around Prague by a group of four local as well as Prague developers and constructors in 1895. In 1918, a turn of events in the developments of elite villa colonies for the upper classes of Prague occurred when the Austro-Hungarian Empire fell, or when the independent Czechoslovak Republic was established, respectively. The forests in the proximity of the confluence of the Mnichovka and the Sázava were first overtaken by “tramps” (from the so-called tramping movement) hailing

* Název příspěvku je parafrází na výrok matky Hakenové (Růžena Šlemrová) „My letos výjimečně pojedeme do Senohrab, protože k moři jezdí kde kdo“ z filmu *Andula vyhrála* režiséra M. Cikána z roku 1938 (Kašpar et al. 2018, předmluva).

from the lower classes of Prague, and later by conformist recreation-seekers from the middle and lower classes. Despite of being conformist, many such recreation-seekers stylised their abodes-cabins to evoke the non-conformist manner typical for tramping holidays. During World War II, German occupants took over the resort in Senohraby.

Keywords: *period of industrialisation and modernisation; 19th and beginning of 20th centuries; villa and cabin colonies; Senohraby; Czech Republic*

Senohraby patří již od 19. století k nejvýznamnějším a nejpopulárnějším letoviskům v blízkém okolí hlavního města. Pražané v Senohrabech a v nejbližším okolí obce rozvíjeli, respektive dodnes rozvíjejí řadu odnoží rekreačních aktivit: dočasné pobyty v hotelích, penzionech i v tak zvaných letních bytech v soukromí. Budovali si ovšem také vlastní rekreační vily a chaty, v meziválečném období bylo v sousedství obce založeno několik trampských osad.

Těžiště předložené práce spočívá v aktivitách, které jsou v historických pramenech popsány nejdůkladněji, tedy ve studiu výstavby soukromých rekreačních vil a chat. Vycházíme přitom především z výsledků magisterské diplomní práce Romany Chaloupkové (2018) a přihlížíme i k poznatkům ze starší magisterské práce, respektive následné časopisecké studie J. Posledníkové (Posledníková 2010, 2012). Soustředíme se přitom na dva aspekty procesu zakládání a dalšího vývoje rekreačních vilových a vilo-chatových kolonií. Jednak je to aspekt sociální, tedy kdo, proč a jak rekreační kolonie budoval a jaké přitom vytvářel vztahy s ostatními rekreanty i místními obyvateli. Za druhé pak nenecháváme stranou ani aspekt krajinyotvorný, tedy otázky, jak proces zakládání a dalšího vývoje rekreačních kolonií transformoval původní venkovskou zástavbou a přilehlou zemědělskou krajinu.

Výsledky studia z prostoru Senohrab srovnáváme s poznatkami z dalších obdobně zaměřených podrobných studií o historických rekreačních koloniích v okolí Prahy: s historií nedalekých Mnichovic a sousedního Božkova (Koubová 2015) i s vývojem vzdálenějších rekreačních kolonií v Pikovicích (Keprta 2018) a sousedním Hradištku (Matoušek 2015), jakož i s procesy rekreační kolonizace údolí dolní Berounky (Matoušek 2019).¹

¹ Studie o rekreačních koloniích na dolní Berounce částečně využívá výsledky magisterské diplomní práce T. Čechové (Čechová 2018).

Tematické a časové vymezení předmětu zájmu

„Fenoménu letovisek a vilové architektury je od 90. let 20. století věnována mnohem větší pozornost než dříve, což souvisí i s rehabilitací vily jako stavebního typu a zároveň se změnou pejorativního pohledu na společenské třídy, které si vily stavěly či pořizovaly“ (Líbal 2016: 83). S uvedenou tezí významného badatele v oboru vilové architektury a villegiatur (rodinnou tradicí navíc úzce svázaného se senohrabským letoviskem) lze v podstatě souhlasit. Snad jen počátek zvýšeného badatelského zájmu bychom u nás posunuli až do závěru první dekády 21. století.

Také je třeba doplnit, že odborné studie věnované problematice historických rekreačních vil a letovisek vytvářejí dosud poněkud nevyrovnaný obraz. Největší množství poznatků zatím přinesly odborné studie z oboru dějin architektury (např. Švácha 2010; Šlapeta – Zatloukal 2010; Líbal 2011, 2018; Koukalová 2013). K tomu je třeba doplnit, že práce z oboru dějin architektury se soustředí zpravidla jen na výjimečné architektonické počiny, ať již se jedná o jednotlivé vily, chaty, nebo celá letoviska, a na jejich významné majitele a nájemce. Ojedinelá práce V. Zapletalové o chatové výstavbě má charakter přehledky bizarností (Zapletalová 2014). Pozornost zasluhuje monografie J. Šoukala zaměřená na sociální rovinu historické vilové a chatové rekreace (Šoukal 2016). Lze jen litovat, že autor, snad na přání nakladatelství Academia, prezentoval zkoumaný jev spíše jako přehled zajímavostí než jako skutečně exaktní sociálněhistorickou studii. Seriózní uchopení celé šíře sociálního a krajinyotvorného aspektu rekreace městského obyvatelstva na venkově se zatím omezuje povýtce jen na období po druhé světové válce (srov. např. Fialová 2014).

Počátek neformálního projektu soustavného studia sociálněekologických aspektů vzniku a prvních desetiletí vývoje fenoménu vilových a později i vilo-chatových rekreačních kolonií v českých zemích je spojen s přípravou monografie o vývoji krajiny českých zemí v době industrializace (Matoušek 2010), na které se podílela řada studentů Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (dále FHS UK). Za jedny z významných krajinyotvorných činitelů byly tehdy označeny i sportovní a rekreační aktivity (Matoušek 2010: 199–209, 231–252). Poznatky publikované v příslušných partiích zmíněné monografie byly následně rozvíjeny na katedře sociální a kulturní ekologie FHS UK, respektive jsou aktuálně rozpracovávány na katedře dějin moderní evropské kultury FHS UK.²

² Jedním z klíčových výstupů zmíněného neformálního projektu byl workshop „Individuální a masová

Geograficky je projekt zaměřen především na Prahu a její neblízké okolí, kde studovaný fenomén v českých zemích pravděpodobně vznikl a řadu desetiletí se zde projevoval nejvýrazněji. Chronologicky je badatelský zájem neformálního týmu FHS UK vymezen počátky sledovaného jevu v polovině 19. století a přelomem čtyřicátých a padesátých let 20. století, kdy v důsledku přelomových politických a společenských změn došlo k zásadní změně vývoje tohoto fenoménu. Kromě aspektů sociálních sledujeme také aspekty krajinotvorné, respektive procesy transformace částí venkovské zemědělské krajiny do podoby silně urbanizovaných zábavních parků obyvatel velkých industriálních měst.

Vývoj senohrabského letoviska byl již z různých hledisek opakovaně popsán (Posledníková 2010, 2012; Líbal 2016; Kašpar et al. 2018). Předložená práce však sleduje poněkud odlišné cíle. Jedná se o pokus o další případovou studii sledovaného jevu, která by byla metodicky srovnatelná se studii výše popsaného projektu FHS UK o vilových a vilo-chatových koloniích zejména v údolí dolní Berounky (Matoušek 2019), na soutoku Vltavy a Sázavy (Matoušek 2015; Keprta 2018; Matoušek – Keprta v tisku) a v povodí potoka Mnichovky (Koubová 2015). Prostorový záběr předložené studie poněkud přesahuje katastrální území obce Senohraby, neboť senohrabské rekreační centrum od počátku ovlivňovalo i širší okolí na katastrech sousedních obcí, zejména Hrusic, Turkovic a Lensedel.

Prameny, literatura a metody studia

Naše studie navazuje především na práce J. Posledníkové (Posledníková 2010, 2012), P. Líbala (Líbal 2016, 2018), V. Kašpara, F. Kavky, P. Líbala, M. Příbíkové a J. Svaškové (Kašpar et al. 2016) a R. Chaloupkové (Chaloupková 2018). Všichni autoři čerpali zejména z kroniky obce Senohrab,³ z knihy vzpomínek psychiatra V. Vondráčka (Vondráček 1973, 1977) a z publikace Okrašlovacího spolku v Senohrabech (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909). J. Posledníková kromě toho využívala rovněž metody orální historie.⁴ R. Chaloupková rozšířila

rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19. – 21. století“, který se konal na FHS UK 30. 5. 2013 a jehož publikačním výstupem se stala stejnojmenná kolektivní monografie (Blažková – Fialová – Matoušek 2014). Dále vznikla na FHS UK a také na fakultě stavební ČVUT na dané téma řada pozoruhodných bakalářských a magisterských prací. Kromě prací již výše nebo níže zmíněných je možné připomenout např. práci V. Drudíkové (Drudíková 2013) nebo K. Šimové (Šimová 2014).

³ Uložena na obecním úřadu v Senohrabech.

⁴ Rozhovory s pamětníky Vladimírem Syrovatským a Jitkou Syrovatskou v letech 2008 a 2009, Martou Příbíkovou v roce 2009 a Danielou Aksamitovou v roce 2010.

pramennou základnu o fond Berní správy v Říčanech,⁵ konkrétně o žádosti o odpuštění daně z novostaveb nemovitostí z meziválečného období a doby druhé světové války. Zmíněné informační zdroje jsme ještě rozšířili o prameny kartografické z archivu Českého úřadu zeměměřictví a katastru v Praze a zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva deponované v Oblastním archivu Praha-východ. Důležitým zdrojem doplňujících informací byla také osobní konzultace s V. Kašparem, který se společně s P. Líbalem historií Senohrab dlouhodobě věnuje.

Hlavním předmětem našeho zájmu jsou objekty soukromé rekreace, tedy vily a chaty. Proces jejich výstavby ovšem pro zachování historických souvislostí sledujeme v rámci výstavby a provozování všech další rekreačních objektů, jako byly hotely, penziony, hostince, rozmanitá sportoviště a pro Senohraby velmi důležité říční lázně na soutoku Sázavy a potoka Mnichovky.

Geografické a přírodní poměry, nástin historie obce

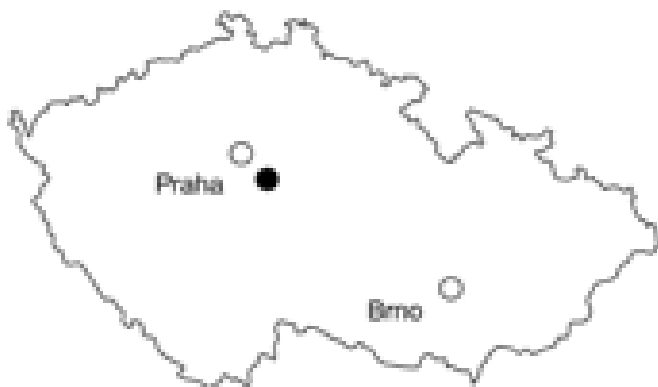
Obec Senohraby se nachází přibližně 35 km jihozápadně od centra Prahy (obr. 1). Původní vesnické jádro bylo vybudováno na mírném východním svahu nad hlubokým kaňonovitým údolím pravobřežního přítoku Sázavy, potoka Mnichovky, který v těchto místech meandruje přibližně severojižním směrem. Původní vesnická zástavba byla převýšena nad hladinou potoka přibližně 80 m směrem západním. Na dně údolí, na potoce, na hranici s katastrem hrusickým, stál pouze mlýn Hrušov s přílehlými hospodářskými budovami, pozdější primární centrum letoviska.

Na císařských povinných otiscích stabilního katastru Senohrab a Hrusic z roku 1841 je patrné, že budoucí letovisko začalo od konce 19. století vyrůstat na stráních kolem hrušovského mlýna, především na parcelách orné půdy, v menší míře na loukách a ojediněle i na malých lesních enklávách (obr. 2).

Zatímco na úrovni Senohrab se kaňon Mnichovky v širokém oblouku potoka poněkud rozevívá směrem východním, z prostoru Senohrab pokračuje necelých 1500 m opět úzkým, sevřeným údolím se zalesněnými příkrými stráněmi k řečišti Sázavy.

Pro pochopení charakteru senohrabského historického letoviska je třeba připomenout i specifické mikroklimatické podmínky. V důsledku relativně velké nadmořské výšky (historické jádro obce se nachází přibližně 370 m n. m.)

⁵ SOKA Praha-východ, fond Berní správy Říčany, archiv obce Senohraby, kartony 1, 2, 3, 4, 5.

Obr. 1: Senohraby – geografická poloha v České republice. Grafika Jan Matoušek.

Obr. 2: Císařský otisk mapy stabilního katastru Senohrab a přilehlé části Hrušic z roku 1841. V černobílé variantě mapy jsou tmavé plochy lesní parcely, světle šedé louky a pastviny, bílé orná půda. Grafika Jan Matoušek.

panuje, ve srovnání s Prahou, v Senohrabech relativně chladné klima s poměrně častou a dlouhotrvající sněhovou pokrývkou.⁶ Zejména v meziválečném období a během druhé světové války proto Senohraby i nedaleké Mnichovice a Strančice začaly být Pražany hojně využívány k provozování zimních sportů.

Nejstarší písemné zmínky o Senohrabech pochází z let 1444 (Senohraby) a 1458 (in Senohradiech, in Senohrabiech) (Profous – Svoboda 1957: 45). Archeologické nálezy posouvají počátky Senohrab do 12. století (Kašpar et al. 2016: 16). Jižně od Senohrab, nad soutokem Mnichovky se Sázavou, se dochovaly ruiny hradu Zlenice, jehož založení je na základě archeologických pramenů možné klást do poslední třetiny 13. století. První písemná zpráva o hradu je z roku 1318. Vznik hradu kolem roku 1300 potvrdil archeologický výzkum. V roce 1465 je hrad již uváděn jako pobořený a pustý (Durdík 2002: 629–630). Pod hradem, na soutoku Mnichovky a Sázavy, bylo při archeologickém průzkumu starších fází moderních říčních lázní (viz níže) nalezeno středověké souvrství datované do 15. století (Durdík – Kašpar 2005).

Severně od Senohrab, na soutoku Mnichovky a Kunického potoka, se nachází torzo hradu Ježov, poničeného v 19. století stavbou železniční trati (viz níže). Nejstarší písemná zpráva o již existujícím hradu je z roku 1377. Na počátku 16. století je hrad zmiňován již jako pustý (Durdík 2002: 229).

Mimořádný význam pro rozvoj rekreačních aktivit v prostoru Senohrab mělo v roce 1871 zprovoznění Dráhy císaře Františka Josefa (k. k. privilegierte Kaiser – Franz – Josephs – Bahn, zkráceně KFJB), železniční tratě, které spojovala Prahu s Českými Velenicemi. V roce 1887 byla na této trati otevřena zastávka v Senohrabech.⁷

V roce 1733 koupil zlenické panství Jan Adolf z Metsch. Od té doby až do roku 1945 náleželo panství rodu Khevenhüller-Metsch (k historii Senohrab a okolí naposledy podrobně Kašpar et al. 2016).

Založení letoviska a jeho vývoj do roku 1918

Počátek letoviska lze klást do osmdesátých let 19. století, kdy Senohraby a nejbližší okolí začali hojně navštěvovat výletníci z Prahy (Prášek – Wiesenberger – Dvořák

⁶ „Teplota kraje podmíněná vyšší jeho polohou naproti Praze jeví rozdíl přibližně – 2 °C“ (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 6).

⁷ Nejprve se jednalo o strážní domek, kde strážce trati prodával jízdenky. Skutečná staniční budova byla postavena v roce 1897 a teprve v roce 1923 k ní byla přistavena dřevěná hala pro cestující (SOKA Praha-východ, Místní národní výbor Senohraby, Kronika obce Senohraby 1950, s. 151).

1909: 25). Na zájem Pražanů reagovali pražští a senohrabští podnikatelé (Otokar Dvořák, Antonín Pupp, Václav Lada a Antonín Šimek) skupováním pozemků a následnou výstavbou rekreačních objektů na pomezí katastrů Senohrab a Hrušic v Hrušově.⁸ Jedná se o rozlehlý prostor meandru Mnichovky, kde se sevřený kaňon potoka rozevívá do širokého údolí. Ústřední stavbou Hrušova byl v té době mlýn na katastru Senohrab, doložený poprvé k roku 1525/1558 (obr. 3:1).⁹ V osmdesátých letech tvořily osadu Hrušov ještě dvě chalupy a cihelna. V roce 1880 koupil mlýn Antonín Šimek. Ten nejdříve změnil technologii mlýna, zbořil obě chalupy a v roce 1890 k mlýnu přistavil hotel Hrušov (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 6–8). Následně, kolem roku 1895, rozšířil A. Šimek hotel o další budovu, která vznikla v těsném sousedství mlýna, proti proudu potoka.¹⁰

V roce 1895 zahájil Václav Lada, pražský krejčí, na svých pozemcích v prostoru mezi historickým jádrem obce a železniční tratí výstavbu „horní“ vilové kolonie v poloze „Na Smilovci“ (obr. 3:2).¹¹ Základy další vilové kolonie položil na stráni pod železniční tratí, směrem do údolí k Hrušovu (obr. 3:3). Konečně třetí vilovou kolonii založil v poloze „Na Požáru“, rovněž na stráni pod železniční tratí (obr. 3:5).¹² Další vilovou kolonii začali budovat na protilehlých stráních Hrušova, na hrušické katastru, Antonín Šimek a Otokar Dvořák (Prášek – Wiesenberger – Dvořák c.d.: 53–54) – obr. 3:4. Na počátku 20. století byly položeny základy další vilové kolonie, na stráni východně od hrušovského mlýna (obr. 3:6).¹³

S počátky rekreační vilové zástavby úzce souvisí vznik Okrašlovacího spolku pro Senohraby a okolí. Spolek založili v roce 1899 výše zmínění podnikatelé Šimek, Lada a Pupp, „aby Senohraby, jako letní zátiší jak nejvíce vyhovovaly potřebám letní kolonie“ (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 58). Jednou z prvních akcí bylo zřízení cesty ze Senohrab údolím potoka Mnichovky k říčním

⁸ SOKA Praha-východ, Kronika, s. 153. Název „Hrušov“ je odvozen od rodu Hrušů, který vlastnil mlýn od roku 1616 (Vávra – Přibíková 2011). „Hrušov patřil administrativně k Hrušicům, společensky, ideově, citově k Senohrabům“ (Vondráček 1973: 143).

⁹ Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 6 uvádějí rok 1558, Vávra – Přibíková 2011 rok 1525.

¹⁰ Ústní informace V. Kašpara.

¹¹ Výstavbám rekreačních vil předcházelo jen rámcově chronologicky vymezené období rekreace pražských „luffáků“ na letních bytech u místních sedláků. „V létech osmdesátých počali se sem stěhovat Pražané na letní byty...“ (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 25). „Koncem 19. století se začalo jezdit na prázdniny, na dovolenou, na letní byt k sedlákům. Hostinců s ubytováním bylo málo. U sedláků to bylo nepohodlné, byly tam krávy, prasata, husy, slepice, trus, hnojiště, močůvka a velmi nehygienická hygienická zařízení, někdy třeba s vosím hnízdem pod sedadlem“ (Vondráček 1973: 134).

¹² „Dosud jsou tři skupiny vill: od dráhy k osadě ve dvou směrech, od dráhy na lesním svahu k Hrušovu a na tzv. Požáře“ (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 25).

¹³ Ústní informace V. Kašpara.

Obr. 3: Katastrální mapa Senohrab a přilehlé části Hrusic z roku 1908: 1. Hrušov, 2. vilová kolonie „Na Smilovci“, 3. vilová kolonie pod tratí, 4. vilová kolonie na katastru Hrusice, 5. vilová kolonie „Na Požáru“, 6. nejmladší vilová kolonie z počátku 20. století. *ÚAZK, Senohraby, katastrální mapa 1 - 6847, 1908, Hrusice, katastrální mapa 1908, B2 - a - 13 - C - 04,1 - 2372.* Grafika Jan Matoušek.

lázním na soutoku Mnichovky a Sázavy pod hradem Zlenice (obr. 5:5). V prvních letech po založení spolku byla na soutoku postavena velká bouda rozdělená na šatnu pro muže a ženy. V roce 1906 nahradil provizorní stavbu projekt architekta Otokara Dvořáka tvořený třemi desítkami kabin, přístřeškem pro plavčíka, budovou pro občerstvení a záchodky. Lázně v této podobě existovaly do roku 1913, kdy majitel pozemku, panství Komorní Hrádek, vypověděl Okrašlovacímu spolku smlouvu a lázně byly zbořeny. Ovšem již v roce 1914 byla zahájena stavba nových lázní, opět podle projektu Otokara Dvořáka.¹⁴

¹⁴ SOkA Praha-východ, Kronika, s. 155–156. Archeologický výzkum v prostoru říčních lázní odkryl požárovou vrstvu a základy převlékacích kabin (Durdík – Kašpar 2005).

Nedílnou součástí infrastruktury vilových kolonií byly také restaurace a hotely. V Kronice obce Senohraby je zaznamenáno obsáhlé vyprávění senohrabské rodačky Alžběty Konvičkové, rozené Hůlkové, narozené v roce 1888.¹⁵ Podle Konvičkové provozoval řadu hostinců v Senohrabech rozvětvený rod Hanzlů, původem z Chlumu u Třeboně, kde rodina vlastnila vinárnu a hospodu.¹⁶ Hanzlům patřil jak hostinec v obci, zvaný později „U Andělů“,¹⁷ tak hostinec „U nádraží“, otevřený v roce 1906. Kromě toho Konvičková dále uvádí v Senohrabech hostince „U Trojánků“ a „V Boudovně“.

Rozvoj letoviska v období meziválečném a v době druhé světové války

Další z rodu Hanzlů, Antonín, vyučený krejčí, koupil v roce 1916 hrušovský mlýn. Nejprve zde provozoval mlynářské řemeslo a souběžně provozoval hotel Hrušov přistavený k mlýnu A. Šimkem. V roce 1933 Hanzl mlýn zrušil a původní Šimkův mlýn přestavěl na moderní hotel ve stylu funkcionalismu (Vávra – Příbíková 2011). Druhou budovu hotelu Hrušov z roku 1895 koupil ve třicátých letech pražský plukovník Josef Roja. Hotel přejmenoval na „Valencii“ a zřídil při něm kino, divadelní sál a jízdárnu (Kašpar et al. 2016: 53, 107).

Z let 1935–1942 jsou k dispozici doplňující informace o vývoji Senohrab z Protokolů ze schůzí obecního zastupitelstva.¹⁸ Dozvídáme se z nich mimo jiné i o jednáních o udělování koncese „hostinské a výčepní“. Ve zmíněném období bylo kladně hodnoceno celkem 6 žádostí o udělení koncese a 7 žádostí bylo zamítnuto. Všech 6 kladně vyřízených žádostí podávali podnikatelé již v Senohrabech zavedení (Hanzl a Roja). Pět zamítnutých žádostí podali podnikatelé dosud zcela noví (Mandák, Jiránek, Zahradník, Vorel) a zamítnutí bylo vždy odůvodněno téměř stejnou formulací: „ve zdejší obci jest úplný dostatek těchto živností“.¹⁹ Pozoruhodné je, že žádost o udělení koncese „hostinské a výčepní“

¹⁵ Ibid, s. 157–167.

¹⁶ V. Vondráček píše o „velké, velice životaschopné rodině senohrabských Hanzlů“ (Vondráček 1977: 286).

¹⁷ Poté, co František Hanzl otevřel hostinec „U nádraží“, převzala původní hostinec v obci jeho sestra, provdaná Andělová (Vondráček 1973: 135).

¹⁸ SOKA Praha-východ, AO Senohraby, Kniha protokolů o schůzích obecního zastupitelstva obce Senohrab 6. 9. 1935 – 25. 5. 1942, fond nezpracován.

¹⁹ SOKA Praha-východ, Kniha protokolů o schůzích obecního zastupitelstva obce Senohrab 6. 9. 1935 – 25. 5. 1942, Protokol č. 68 z jednání zastupitelstva dne 7. 12. 1938, zápis o jednání o udělení koncese Josefu Zahradníkovi.

byla 2× zamítnuta i Okrašlovacímu spolku. Jednou s odůvodněním: „poněvadž ve zdejší obci jest host. živností nadbytek a okrašl. spolku stačí pouze licence pro letní saisonu, jelikož se jedná o spolek, který nemá býti výdělečným podnikem ... lázně jsou výlučně spolkové a né přístupné veřejnosti“.²⁰

Po vzniku samostatného Československa zahájil Okrašlovací spolek třetí etapu stavebního vývoje říčních lázní na soutoku Mnichovky a Sázavy. Na pronajatém pozemku panství Komorní Hrádek bylo vybudováno 50 kabin. V roce 1931 byla působnost Okrašlovacího spolku rozšířena i na Zlenice na protilehlém, levém břehu Sázavy a název spolku byl upraven na „Okrašlovací spolek pro Senohraby, Zlenice a okolí se sídlem v Senohrabech“. Říční lázně byly rozšířeny i na levý břeh, kde byly rovněž zřízeny převlékací kabiny, dále oplocené tenisové „courty“ a „benzinové čerpadlo“.²¹ Posledně zmíněný doklad o rozvoji automobilové dopravy v prostoru letoviště doplňuje zápis z knihy Protokolů obecního zastupitelstva z listopadu roku 1939, která obsahuje informaci povolení licence „autodročkářské“ Karlu Mickovi z Pyšel a určuje mu stanoviště u senohrabského nádraží.²²

Říční lázně pod zříčeninou hradu Zlenice se staly přirozeným centrem neorganizovaného rekreačního sportu (plavání, vyjíždky na loďkách, později tenis). Historie organizovaného sportu iniciovaného rekreaty začala v roce 1910, kdy bylo založeno „Senohrabské sportovní sdružení letních hostů“ (SSS), které v prostoru Hrušova zřídilo první hřiště pro atletiku, kopanou a přespolní běh. Na iniciativy rekreatů navázala obec Senohraby v roce 1918 založením Sokola, jehož členové si ve třicátých letech vybudovali v Hrušově cvičiště „U kanálu“. Letních hostů se od konce dvacátých let dotýkal Sportovní kroužek Senohraby, zaměřený především na kopanou, kterou od roku 1928 provozoval na hřišti „Na Požáru“, v prostoru jedné z prvních vilových kolonií Václav Lady. Nástupcem Sportovního kroužku byl od roku 1932 Sportovní klub Senohraby (Burešová 2008; Kašpar et al. 2016: 81–86).

Kuriozitou a zároveň lákadlem pro milovníky zimních sportů se v roce 1932 stal skokanský můstek, „senohrabský Hollmenkolen“, slavnostně otevřený 15. ledna 1933 na jihovýchodním svahu Hrušova (obr. 5:4). Můstek byl vybudován pro SK Slavii (Burešová 2008; Kašpar et al. 2016: 87, 90–91).

²⁰ SOkA Praha-východ, Kniha protokolů, Protokol č. 93 z jednání zastupitelstva dne 29. 4. 1940.

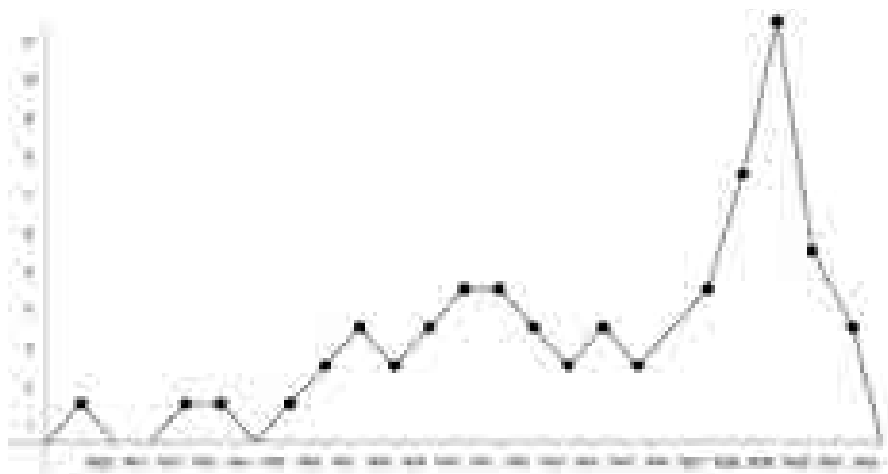
²¹ SOkA Praha-východ, Kronika, s. 156–157; Kašpar et al. 2016: 73–80.

²² SOkA Praha-východ, Kniha protokolů, Protokol č. 85 z jednání zastupitelstva dne 10. 11. 1939.

Časoprostorový vývoj individuální rekreační výstavby po první světové válce

Fond Berní správy Říčany obsahuje celkem 75 žádostí o úpravu daně z novostaveb rekreačních objektů v Senohrabech z let 1919–41. Na grafu vývoje stavebních aktivit je patrné, že po ojedinělých stavbách realizovaných v letech 1920 a 1922–23 stoupal téměř rovnoměrně počet novostaveb počínaje rokem 1925 až do období 1930–31, kdy vznikly shodně 4 stavby (obr. 4). Poté následoval úpadek zájmu o výstavbu, který se projevil extrémně v roce 1936, kdy nevznikla žádná novostavba. Vzápětí, počínaje rokem 1937, počet novostaveb prudce narostl (4 stavby) a nárůst strmě pokračoval až do roku 1939 s rekordními 11 novostavbami. Poté následoval strmý úpadek zájmu o novou výstavbu – v roce 1940 bylo realizováno pouze 5 staveb, v roce 1941 3 stavby a tím období meziválečné a válečné výstavby objektů soukromé rekreace skončilo.

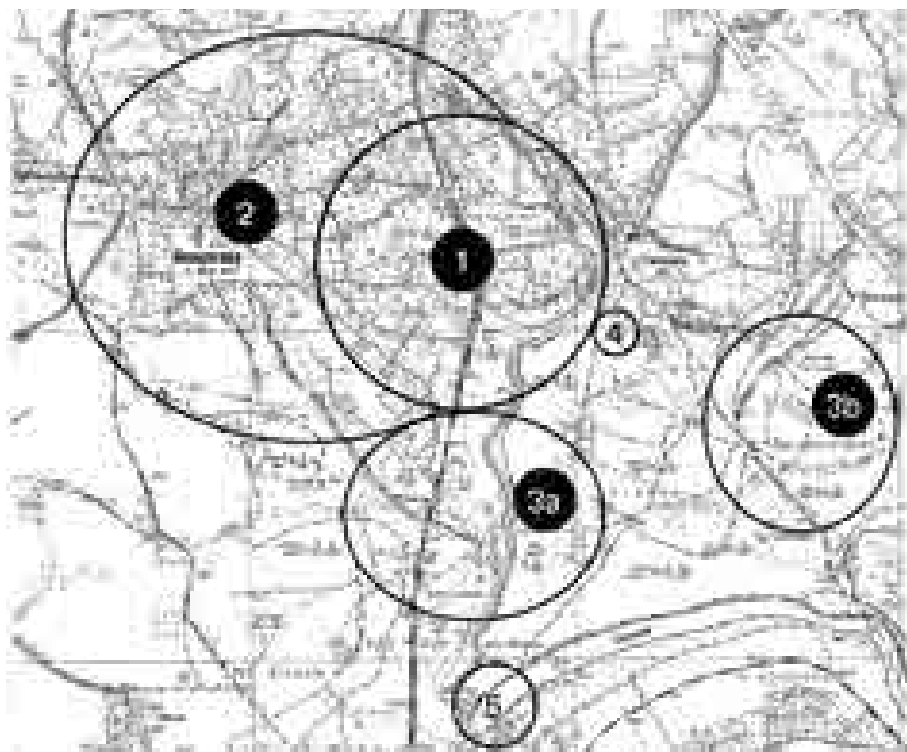
Vyneseme-li polohy rekreačních objektů do plánu katastru, je patrné, že v letech 1919–28 vznikaly novostavby především v bezprostřední blízkosti vesnického historického jádra, tedy mimo vilové kolonie ze závěru 19. století (obr. 5:2). Výjimkou jsou vily čp. 126 a 146 z let 1926 a 1928 postavené v prostoru Hrušova a vily čp. 110 a 144, z let 1922 a 1928 postavené v Ladově kolonii „Na Smilovci“. A také první senohrabská zděná chata čp. 131 z roku 1927, postavená v dosud neobsazeném prostoru v údolí Mnichovky, severovýchodně od historického jádra obce.

Obr. 4: Vývoj rekreační zástavby v letech 1919–42. Grafika Jan Matoušek.

V období první konjunktury rekreačních staveb v letech 1929–35 se prostorový vývoj letoviska poněkud změnil. Rekreační zástavba se vzdalovala od centra obce především západním směrem, tedy na opačnou stranu, než se nacházely původní vilové kolonie z konce 19. století. Pouze v ojedinělých případech se stavebníkům vil podařilo obsadit volné parcely na stráních nad Hrušovem. V roce 1932 stavitelka chaty čp. 185, Růžena Tichá z Královských Vinohrad, poprvé obsadila dosud volný prostor jižně od historického jádra obce.

V období druhé rekreační stavební konjunktury, v letech 1937–1940/41, pokračovala výstavba v těsném okruhu kolem historického centra a především směrem západním. Pouze vila čp. 237, ale i zděná chata čp. 212 pronikly

Obr. 5: Grafický „soulep“ map Senohrab a okolí z roku 1960, ukazující meziválečné vily a chaty, tramské osady a skokanský můstek: 1. prostor vilových kolonií závěru 19. a počátku 20. století, 2. prostor meziválečné rekreační výstavby, 3a – 3b prostor tramských osad, 4. skokanský můstek, 5. říční lázně. ÚAZK, D2 – 7 – M_78_33_A_d_2 1960 1:10000, D2 – 7 – M_78_33_A_d_1959 1:10000 2. Grafika Jan Matoušek.

do tradičního vilového prostoru na stráni mezi železniční tratí a Hrušovem. Skupina 8 staveb tvořená vilami, prostšími domy i chatami doplnila chatu čp. 185 jižně od obce.

Největší změnu v charakteru letoviska však způsobily dvě rozsáhlé enklávy tramských osad/chat. Prvá jižně od Senohrab, táhnoucí se od polohy „Žlábký“ k údolí Mnichovky. A druhá nad jihovýchodním okrajem Hrušova, směrem k Lensedlům (obr. 5:3a, 3b).

Typy a druhy rekreačních staveb

Ve sledovaném časovém úseku let 1919–41 je vidět zřetelný posun ve volbě typu rekreační stavby. Ze vzorku 62 dochovaných plánů je patrné, že v letech 1919–26 byly stavěny pouze vily a skromnější domy (obr. 6, 7).²³ V roce 1927 byla v Senohrabech poprvé postavena rekreační chata (obr. 8). Další následovaly v letech 1929 a 1931 a od roku 1934 byly chaty stavěny již pravidelně každý rok. Jednoznačně převažují chaty zděné (16 staveb) nad dřevěnými (3 stavby). Dvakrát byla chata sestavena z prvků zděných i dřevěných. Převážně se jednalo o prosté, přízemní stavby, pouze ve čtyřech případech patrové. Z toho 3× patrové zděné chaty, 1× patrová dřevěná chata. Zvláštním typem byla přepychová „vilochata“ čp. 245 MUDr. Jaroslava Starka z Prahy 1 z roku 1940 (obr. 9).²⁴ Architektonická rozmanitost vil, domů a chat je přirozeně mnohem pestřejší, než naznačuje náš prostý výčet základních typů a druhů.²⁵

Poznámky k sociálním poměrům majitelů rekreačních objektů

Z fondů Berní správy Říčany se podařilo získat doplňující údaje (adresu trvalého pobytu a alespoň částečnou charakteristiku sociálního postavení) o 45 majitelích rekreačních staveb v Senohrabech. Nejvíce doplňujících charakteristik (21)

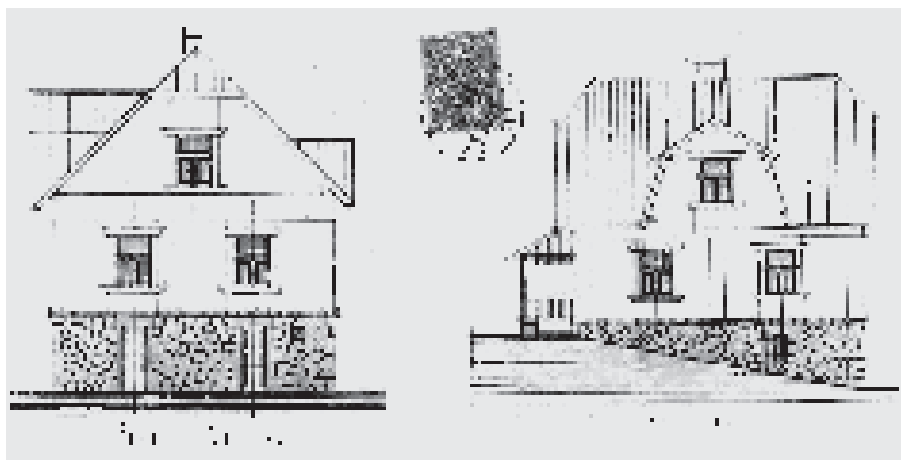
²³ Neformální projekt systematického studia počátků vilových a vilo-chatových rekreačních kolonií v českých zemích se soustředí přednostně na problematiku sociální a ekologickou. Aspekt architektonický respektujeme, ovšem studenti architektury ani profesionální architekti dosud členy našeho neformálního týmu nejsou. Do podrobných architektonických analýz se proto nepouštíme a omezujeme se na základní rozlišování rekreačních staveb na vilu, prostý dům a chatu. Oporou nám jsou přitom práce z oboru historie architektury (např. Šlapeta – Zatloukal 2010: 7–43; Koukalová 2013: 13–19; Líbal 2011, 2016).

²⁴ Architekt P. Líbal, charakterizuje „vilochatu“ jako přechodovou formu mezi chatou a vilou, „která kombinuje malé rozměry s relativně komfortní obývací částí“ (Líbal 2016: 91).

²⁵ Srov. Líbal 2016, zde podrobný popis architektonického vývoje rekreačních staveb v prostoru Senohrab od 19. století až po prvé desetiletí 21. století.

Obr. 6: Vila čp. 130 z roku 1926. Majitel MUDr. Vladimír Borůvka, majitel sanatoria v Legerově ulici. SOkA Praha – východ, AO Senohraby, fond BS Říčany, karton 2. Výřez z plánové dokumentace Jan Matoušek.

Obr. 7: Domek čp. 135 z roku 1923. Majitelé Alois a Marie Konvičkovi. SOkA Praha – východ, AO Senohraby, fond BS Říčany, karton 2. Výřez z plánové dokumentace Jan Matoušek.

obsahovaly složky majitelů vil. Nacházíme mezi nimi nejčastěji osoby s akademickým titulem JUDr., MUDr., Ing., univerzitní profesor, akademický malíř (10), ředitele banky, sanatoria i blíže neurčené instituce (3), ministerské úředníky (2), magistrátního úředníka, architekta, majitele realit, bývalého důstojníka, ale také tesařského mistra.

Obr. 8: Chata čp. 198 z roku 1935. Majitelka Marie Schmeisserová z Podolí. SOkA Praha – východ, AO Senohraby, fond BS Říčany. SOkA Praha – východ, AO Senohraby, fond BS Říčany, karton 4. Výřez z plánové dokumentace Jan Matoušek.

Prostší domy si v Senohrabech nechali postavit dva účetní, četnický strážmistr, majitel stavební firmy a instalatér (k dispozici jsou údaje o 5 osobách). Dále obsahoval fond Berní správy Říčany upřesňující údaje o 12 majitelích zděných chat. Ve 4 případech se jednalo o osoby s akademickými tituly (1× JUDr., 3× Ing.). 2x je uváděn ředitel blíže neurčené instituce, účetní a úředník. 1× blíže neurčený soukromník, zaměstnanec ministerstva železnic a instalatér. Pouze 2×prameny berní správy blíže charakterizují majitele dřevěných chat – majitele drogerie, a Dr. Ing., blíže neurčeného zaměstnání.

Obr. 9: Vilochata čp. 245 z roku 1940. Majitel MUDr. Jaroslav Stark z Pařížské ulice. SOkA Praha – východ, AO Senohraby, fond BS Říčany, karton 5. Výřez z plánové dokumentace Jan Matoušek.

Strohé formuláře žádostí o úpravu daně z nemovitosti dovolují i drobný postřeh genderové povahy. 45,4 % rekreačních staveb vlastnili společně manželé. 37,2 % staveb vlastnili jen muži. V roce 1929 však nacházíme i prvou ženu: Marii Wimmerovou, „soukromnici“ z Prahy II. Svoji zděnou chatu využívala k rekreaci do roku 1934, kdy ji koupila další žena, Anna Hayová, úřednice, z Prahy XII.²⁶ Další ženy – majitelky jsou doloženy v letech 1930–34 (každý rok nejvýše 2) a 1938–40 (každý rok nejvýše 3). Samotné ženy tvořily v letech 1919–41 v Senohrabech 17,4 % vlastníků rekreačních nemovitostí.

Všichni majitelé rekreačních objektů postavených v letech 1919–41 pocházeli z Prahy.²⁷ Až do roku 1926 včetně si stavěli, resp. nechávali stavět vily a domy pouze rezidenti z Prahy II (Nového Města) a Prahy XII (Královských Vinohrad), tj. z elitních pražských čtvrtí.²⁸ Teprve z roku 1927 je doložena domovská adresa na Smíchově. To, když si JUDr. Jan Goth s manželkou Marií nechali postavit v Senohrabech první zděnou chatu.²⁹ Právě s rozvojem výstavby zděných a dřevěných chat rozšířili spektrum „senohrabských“ Pražanů rezidenti méně prestižních čtvrtí – Žižkova, Karlína, Nuslí (3×), po jednom pak z např. z Kobylis, Libně nebo Vysočan.

²⁶ SOkA Praha-východ, Fond Berní správy Říčany, karton 3.

²⁷ Celkem byly zjištěny adresy 57 majitelů.

²⁸ Výjimkou byli jen v roce 1922 Jan a Marie Wirthovi, majitelé realit z Vršovic – SOkA Fond BS Říčany, karton 2.

²⁹ SOkA Fond BS Říčany, karton 2.

Rekreace jako předmět podnikání

Již jsme připomněli, že na zájem rekreatantů o Senohraby reagovala řada provozovatelů pohostinských zařízení a hotelů. Také developeři skupující pozemky a budující rekreační vily. Výčet podnikatelů v oboru rekreačních aktivit ve sledovaném období je ovšem podstatně širší. Početnou skupinu tvoří především architekti a stavitelé. Fondy Berní správy Říčany uvádějí celkem 33 architektky, stavitele nebo stavební firmy, které se v letech 1919–41 podílely na rekreační výstavbě v Senohrabech.

Největší počet staveb (25) realizoval v období 1932–41 místní stavitel Vojtěch Kulhánek, respektive jeho firma Technická kancelář a podnikatelství staveb, Kulhánek Vojtěch, též Arch. Vojtěch Kulhánek, Technická kancelář a podnikatelství staveb. V roce 1940 Kulhánek spolupracoval 2× s dalším místním stavitelem a zednickým mistrem Josefem Tichým, respektive jeho firmou Josef Tichý, Podnikatelství staveb, Senohraby. Tichý kromě toho realizoval v letech 1939–40 další 2 rekreační stavby. 3 stavbami přispěl k rozvoji rekreační architektury v letech 1929 a 1937–38 další místní architekt a zednický mistr Rudolf Martínek.

Několik dalších stavitelů pocházelo z blízkého okolí. Neaktivnější byl Stanislav Haspeklo z nedalekých Mnichovic, který v letech 1933–34 spolupracoval jako „technický znalec“ na 4 stavbách. 2 stavbami přispěl František Bouša, respektive firma Pozemní stavitelství domů, vil atd. z nedalekých Zaječic.³⁰ Dva stavitelé, Josef Král a Antonín Rošek, pocházeli z Říčan. 14× jsou zmiňováni stavitelé a firmy z Prahy, 1× z Kladna, Žatce, Jindřichova Hradce a Hradešína (na Kolínsku). Tito architekti a stavitelé realizovali většinou v Senohrabech jen jednu stavbu, výjimečně dvě – jednalo se o pražské stavitele Františka Troníčka, Václava Šourka, Josefa Václavíka a Aloise Pištoru.³¹

Mezi podnikatele v oboru rekreace lze zahrnout i osoby, které pronajímaly své stavby na rekreační pobyty. Můžeme je rozdělit do čtyř skupin. Historicky nejstarší skupinu tvořili místní sedláci, kteří pronajímali část svých vesnických stavení tak zvaným „letním hostům“. O jejich jménech a počtech lze vzhledem k nedostatku relevantních pramenů ovšem jen spekulovat (viz výše). Vyšší standard nabízel od počátku devadesátých let výše zmínění podnikatelé a developeři

³⁰ Dnes místní část obce Pyšely.

³¹ Troníček a Václavík postavili vždy nejprve svoje vlastní rekreační stavby a následně přidali i další na zakázku jiných rekreatantů.

Lada, Šimek, Popp a Dvořák. Třetí a čtvrtou skupinu podnikatelů nacházíme mezi staviteli, kteří v následujících letech na aktivity původní malé developerské skupiny aktivně navazovali. Podrobně můžeme sledovat tyto dvě skupiny opět prostřednictvím fondů Berní správy Říčany v letech 1919–41. Třetí skupinu tvořilo 12 místních občanů, kteří si v uvedených letech nechali postavit dům nebo vilu, jejíž část, zpravidla podkroví pronajímali letním hostům. Největší počet domů (8) místních obyvatel budovaných se záměrem částečného pronajímání vznikl mezi lety 1927–32, tedy v době první senohrabské stavební konjunktury. Čtvrtou, poslední skupinu podnikatelů v oboru rekreace tvořilo 7 Pražanů, kteří vybudovali v Senohrabech vily, domy a chaty určené (až na dvě výjimky) pouze k pronájmu letním hostům. Ve dvou případech se jednalo o lidi, kteří již v Senohrabech vlastnili rekreační objekt, který ovšem využívali výhradně pro svoji rekreaci. Největší množství těchto staveb (5) bylo postaveno v letech 1938–39, tedy v době druhé senohrabské stavební konjunktury.

Trampské osady

K dokreslení charakteru senohrabského letoviska je třeba připojit alespoň několik základních informací o působení trampů ve sledované lokalitě. K počátkům trampingu v prostoru Senohrab je k dispozici poměrně velké množství informací. Ovšem věrohodný obraz o trampech a trampských osadách ve sledovaném období v okolí Senohrab lze přesto rekonstruovat jen se značnými obtížemi.³²

Názorným dokladem je nejstarší zdroj informací, klasika českého trampingu, *Dějiny trampingu* Boba Hurikána, vulgo Josefa Peterky (1907–1965). V kapitole nazvané Tramping kolem zříceniny hradu Zlonice vypočítává Hurikán více než 20 trampských osad, respektive chat vybudovaných v letech 1925–34 (Hurikán 1990: 78–86). Bez mapy je ovšem velmi obtížné jednotlivé osady lokalizovat. Jako relevantní pro naši studii je proto možné přijmout jen konstatování, že již krátce po skončení první světové války, v letech 1918–19, byl organizovanými skauty i neorganizovanými „divokými skauty“, tedy trampy, hojně vyhledáván prostor na soutoku Sázavy a Mnichovky, tedy prostor senohrabských říčních lázní.³³

³² K výpovědní hodnotě pramenné základny k počátkům trampského hnutí kriticky Krško 2008: 20–26.

³³ „... tábořiště u Hlázky se rozrostla do obrovských rozměrů ... nebylo zvláštností, že se k táborovým ohňům sjelo až několik set romantiků ...“ (Hurikán 1990: 78).

První trampská chata/osada Kaliforniá byla v těchto místech postavena na břehu Sázavy přibližně 200 m proti proudu řeky nad říčními lázněmi (Hurikán 1990: 79). V roce 1930 vznikla chata/osada Yukatan na skalním ostrohu nad soutokem Sázavy a Mnichovky (ibid.: 79).³⁴ Z údolí Mnichovky/Yukatanu odbočila trampská expanze do bočního údolí pravobřežního přítoku Mnichovky do „Zapomenutého údolí“ a „Údolí peřejí“, směrem k železniční trati a dále nad trať do polohy „Žlábký“. Zde byly vybudovány chaty/osady Overland, Santa Fé, Vekar (Rakev), Jemilja,³⁵ Valona, Atlantis nebo Bungalow (ibid.: 79–80). Lokalizace dalších osad není z Hurikánova líčení zcela zřejmá.

Svědectví Boba Hurikána upřesnil v nedávné době M. Maršálek (2016). Potvrdil údaje o trampských chatách na soutoku Sázavy a Mnichovky, též o osídlení údolí Yukatanu, Údolí peřejí a Zapomenutého údolí. Kromě toho upřesnil lokalizaci další trampské enklávy východně od Senohrab, resp. nad Hrušovem, v rokli Lensedelského potoka. Zde v roce 1926 vznikla osada/chata Honolulu, v roce 1927 Deat Wood, v roce 1929 Calgary, Soumrak a řada dalších (Maršálek 2016: 112, 115). Severně od Senohrab, do údolí Mnichovky v blízkosti ruin hradu Ježova, lokalizuje M. Maršálek osadu Davos z roku 1933 (ibid.: 180). Kašpar et al. (2016: 65–72) opakují a upřesňují údaje Boba Hurikána z okolí hradu Zlenice a údolí Mnichovky/Yuakatanu. Enklávě lensedelské se nevěnují (přibližná lokalizace trampských osad na obr. 5:3a–3b).³⁶

Zajímavé doplňující informace k trampským aktivitám v okolí Senohrab obsahuje již výše zmíněná Kniha protokolů o schůzích obecního zastupitelstva obce Senohrab 6. 9. 1935 – 25. 5. 1942. Především v červnu roku 1937 bylo „Usneseno podati přípis Zemskému úřadu, okresnímu úřadu a lesnicko-technickému odděl. Praha-venkov, aby bylo zabráněno povolování dalších chat v katastru Senohrabském“.³⁷ Ovšem již za necelého půl roku byla povolena stavba chaty Anny Kohoutové. Podmínkou však bylo důsledné dodržování stavebních předpisů, „poněvadž bylo dříve usneseno obecním zastupitelstvem, aby chaty takového rázu, které se dosud stavěly, povolovány nebyly“.³⁸ Následovala další povolení v letech 1938 a 1939.

³⁴ Z Hurikánova líčení nepřímo vyplývá, že údolí Mnichovky překřtili trampové na údolí Yukatan.

³⁵ Tuto chatu/osadu založil jistý Stejskal, ředitel v.v.!

³⁶ Další souhrnné práce o dějinách českého trampingu (Waic – Kössl 1992; Vágner 2014; Pohunek-Přebal 2018; Pohunek et al. 2019) srovnatelně podrobné informace o prostoru Senohrab nepřinášejí.

³⁷ SOKA Praha-východ, Kniha protokolů, Protokol č. 42 z jednání zastupitelstva dne 25. 6. 1937.

³⁸ SOKA Praha-východ, Kniha protokolů, Protokol č. 52 z jednání zastupitelstva dne 10. 11. 1937.

Shrnutí poznatků o vývoji senohrabského letoviska v souvislostech vývoje dalších soudobých rekreačních letovisek v pražském okolí

Senohraby, společně s nedalekými Mnichovicemi, představují pozdní etapu prvé vlny zakládání elitních rekreačních villegiatur v blízkém okolí v 19. století. Od poloviny 19. století prezentovaly podnikatelské a intelektuální elity v českých zemích svoji vzrůstající ekonomickou, politickou a obecně společenskou moc mimo jiné i životním stylem napodobujícím, nebo přímo kopírujícím životní styl aristokracie. V ojedinělých případech si vynikající buržoazní rodiny pořizovaly skutečné zámky – například Ringhofferové v Kamenici, Štiříně a v Lojovicích, architekt Hlávka v Lužanech, bratři Kleinové v Loučné nad Desnou apod. (Hájek – Matoušek 2019). Podstatně větší množství reprezentantů vyšší a vyšší střední vrstvy volilo méně okázalou, ovšem podstatně ekonomicky přijatelnější formu více méně honosné rekreační vily v dosahu příslušného městského centra. Tento trend můžeme nejlépe sledovat v okolí Prahy, kde od poloviny 19. století postupně vzniklo několik vilových kolonií (villegiatur) pražských elit.

Všechny villegiatury splňovaly tu větší, tu menší měrou několik základních podmínek. Situovány byly vždy ve venkovské, zemědělské krajině, zpravidla v blízkosti nějakého lokálního vesnického nebo maloměstského centra. Byly lokalizovány zpravidla v členité krajině s dostatkem lesů a vydatným vodním tokem nebo větší vodní plochou, vhodnou na koupání a projížďky na loďkách. Podmínkou bylo rychlé a jednoduché železniční spojení s Prahou.³⁹ Nezřídka villegiatury vznikaly jako podnikatelský záměr jednoho či více developerů (srov. Roztoky u Prahy, Všenory, Dobřichovice, Klánovice – k tomu souhrnně Koukalová 2013: 18n).

Postupně tak v okolí Prahy byla založena nejdříve na Vltavě, resp. na Severní státní dráze villegiatura v Roztokách u Prahy (1850), na Berounce, na trati České západní dráhy villegiatury ve Všenorech (1874), v Řevnicích (1874), v Dobřichovicích (závěr sedmdesátých let) a v Černošicích (v 80. letech). Východně od Prahy, na trati Severní státní dráhy z Prahy do Olomouce, byly uprostřed lesů s řadou rybníků založeny v roce 1878 Klánovice. A nakonec,

³⁹ „Za jízdy po c. k. státní dráze směrem k Benešovu pozorujeme mezi stanicí Stráneckou a zastávkou Mnichovickou nápadnou změnu terrainu. Z rovinných poměrně poloh přicházíme dosti náhle do vlnité formace, v níž krajině romantiky stále přibývá... Při jízdě z Prahy, již před stanicí Senohrabskou, rozvírá se nám nad kotlinou Mnichovky výhled do krajiny krásy okázalé, uchvacující, budící obdiv“ (Prášek – Wiesenberger – Dvořák 1909: 1, 57).

jihovýchodně od Prahy, byly na trati Císaře Františka Josefa, na potoce Mnichovka, respektive v dosahu Sázavy, založeny v devadesátých letech villegiatury v Mnichovicích a v roce 1895 v Senohrabech (k zakládání villegiatur v okolí Prahy naposledy souhrnně Koukalová 2013; Matoušek v tisku).

Pomineme-li blíže časově neurčitelnou prvotní etapu improvizovaných letních bytů u místních sedláků, zahájil budování senohrabského letoviska v roce 1890 Antonín Šimek otevřením hotelu Hrušov.⁴⁰ O pět let později přilákaly první pražské „vilaře“ do Senohrab developerské projekty V. Lady, A. Šimka, O. Dvořáka a A. Pappa. Dalším důležitým počinem bylo založení Okrašlovacího spolku v roce 1899 (opět Šimek, Lada a Papp), respektive vybudování spolkových říčních lázní na nedalekém soutoku Mnichovky a Sázavy a zpřístupnění říčních lázní senohrabským „vilařům“ pohodlnými cestami.⁴¹

V devadesátých letech 19. a v prvních dvou desetiletích 20. století byla senohrabská villegiatura učebnicovým příkladem letoviska pražských podnikatelských a intelektuálních elit. „Do Senohrab jezdili různí pražští živnostníci, obchodníci, továrníci“ (Vondráček 1973: 145). Ale také významní univerzitní profesori, vysocí státní úředníci a umělci (podrobný výčet *ibid.*: 137–143; Líbal 2018). Ostrý zlom ve vývoji senohrabské elitní villegiatury ovšem přinesl konec první světové války, respektive zánik rakousko-uherské monarchie a vznik samostatného Československa. Vývoj senohrabské villegiatury není v tomto smyslu ojedinělý. Pro poznání vývoje vilových a chatových rekreačních kolonií je však velmi důležitý, neboť je v pramenech poměrně podrobně a výstižně popsán.

Zatímco vznik fenoménu elitních villegiatur 19. století byl již v odborné literatuře opakovaně podrobně osvětlen (srov. Šlapeta – Zatloukal 2010; Koukalová 2013; Hájek – Matoušek 2019), další vývoj těchto villegiatur a formování nových typů a druhů rekreační zástavby v období po vzniku samostatného Československa byl dosud jen obecně nastíněn (Matoušek 2019). Zatím je možné jen konstatovat, že z písemných pramenů i sekundární odborné literatury poměrně zřetelně vysvítá, že prakticky vzápětí po vzniku samostatné republiky vzniklo živelné a také mocné, a jak se brzy ukázalo, i velmi vlivné trampské hnutí nižších sociálních vrstev. Trampové, respektive „divocí skauti“, jak byli původně nazýváni, jezdili o víkendech nejdříve nocovat „pod širákem“, nejvýše pod

⁴⁰ Podobně villegiaturu ve Všenorech založil majitel místního panství Jan Nolč otevřením luxusní restaurace „Vila Nolč“.

⁴¹ Obdobně promyšlené developerské projekty stály např. u zrodu výše jmenované villegiatury všenorécké a také klánovické.

stanem. Ovšem již od počátku dvacátých let si začali budovat stálé „osady“, tedy improvizované chaty. Jak ukázaly regionální studie letovisek v údolí dolní Berounky (Matoušek 2019) a na soutoku Vltavy a Sázavy (Matoušek – Keprta v tisku), prostory vyhledávané a obsazované trampy i konformními rekreaanty se často překrývaly, respektive těsně sousedily. Charakteristickým typem rekreační stavby se i v konformních, původně vilových koloniích stala prostá, přízemní chata, ať již zděná nebo dřevěná.⁴² Majiteli chat, zvláště objektů dřevěných, byli většinou reprezentanti nižší střední a nižší vrstvy. Ojedinele však historické prameny prozrazují, že módou trampingu bývali zasaženi i příslušníci vyšších vrstev.⁴³ Specifickým projevem reflexe měnících se představ o ideálním rekreačním objektu se staly koncem třicátých let a v letech čtyřicátých honosné „vilochaty“ (srov. obr. 9), doložené kromě Senohrab např. také v Hlásné Třebani (rekreační objekt MUDr. Josefa Švejcara – Matoušek 2019: obr. 6) nebo v Dobřichovicích (rekreační objekt JUDr. Františka Svojsíka – Koukalová 2013: 356n).

Bez podrobné, komplexní sociálněhistorické analýzy je obtížné naznačenou situaci důkladně interpretovat. Lze však nastínit hypotézu, že euforie plynoucí z konce první světové války, rozpadu rakousko-uherské monarchie a nových, liberálních poměrů v samostatném Československu byla důležitým impulsem k rozšíření představy, že právo na vlastní rekreační objekt ve venkovské krajině / v přírodě má každý občan.⁴⁴

Ať již budoucí bádání rozpracuje nastíněnou hypotézu, resp. zatím spíše domněnku, jakkoliv, jisté je, že v meziválečném období prodělalo senohrabské letovisko skutečně razantní posun od elitní villegiatury k rekreační destinaci pro nejširší, zejména pražské vrstvy. Původní enklávy elitních villegiatur z devadesátých let 19. století zůstaly meziválečnou zástavbou téměř nedotčeny. Ovšem elitní Hrušov 19. století byl postupně obklopen novou vilo-chatovou zástavbou. Velmi silná byla kumulace rekreačních staveb kolem historického jádra Senohrab s těžištěm směrem západně od centra obce, která se plynule zahušťovala po celé meziválečné období. Jižně od obce vznikla, zejména ve druhé polovině

⁴² Průmysl napojený na rekreaci v přírodě na poptávku po chatách poměrně brzy reagoval – srov. Kuthan 1930.

⁴³ Srov. poznámku 33, zmiňující Stejskala, ředitele ve výslužbě, který založil v blízkosti Senohrab tramskou osadu „Jemilja“.

⁴⁴ Podnětů bylo ovšem nepochybně více – např. uzákonění osmihodinové pracovní doby v roce 1918, rozšíření práva na „dovolenou na zotavenou“ pro všechny zaměstnance v roce 1925, zákon o zrušení šlechtických titulů v roce 1918. Ovšem např. právo volného vstupu do lesa stanovil teprve zákon č. 166/1960 Sb.!

třicátých let, další samostatná vilo-chatová enkláva. V těsné blízkosti původní Ladovy villegiatury „Na Požáře“ vznikla, zejména v první polovině třicátých let, kumulace tvořená především vilami a skromnějšími domky. Tato enkláva jako jediná přesáhla do původní zástavby z devadesátých let 19. století. Severní okraj letoviska obsadila dvojice tvořená chatou a malým zděným domkem ze závěru dvacátých let.

Zásadním způsobem ovlivnila charakter letoviska v meziválečném období také výstavba trampských osad/chat. Jižně od Senohrab vznikla rozsáhlá enkláva od polohy „Žlábký“ po údolí Mnichovky. Jihovýchodně od Hrušova druhá rozsáhlá enkláva směrem k Lensedlům (obr. 5:3a–3b). Jestliže pro tradiční „vilaře“ „bylo téměř povinností chodit se koupat do Sázavy“ (Vondráček 1973: 137), znamenalo to v praxi, že majitelé elitních vil z dob rakousko-uherské monarchie museli cestou k Sázavě projít nejprve pásem meziválečné, poněkud plebejské vilo-chatové zástavby a následně divokým trampským územím „Yukatanu“, „Údolí peřejí“ a „Zapomenutého údolí“. Po příchodu do říčních lázní se ocitli uprostřed velmi početné a rozmanité směsice rekreantů nejrůznějšího společenského původu a nejrůznějších představ o ideálním způsobu trávení volného času. Tedy v situaci, kterou například výstižně popisuje dobový humoristický román *Bohatýrská trilogie* (Rada – Žák 1959).

Smutný epilog meziválečného rozvoje přinesla do Senohrab druhá světová válka, respektive německá okupace. V roce 1941 byla v hotelech Hrušov a Valencia zřízena jakási „škola v přírodě“ pro dospívající děti z Hannoveru. Ve stejném roce se Senohraby staly novým domovem pro desítky osob násilně vystěhovaných z nedalekého cvičiště SS Neveklov. Světlejšími okamžiky byly zimy v letech 1940 a 1941, kdy se Senohraby staly náhradou za nedostupné Krkonoše. V roce 1940 uspořádala v Senohrabech Středočeská sokolská župa zimní sportovní hry. V roce 1941 se uskutečnilo mistrovství protektorátu Čechy a Morava v běžeckých disciplínách a ve skoku. Ovšem i tyto krátké epizody přerušila záhy okupační moc. V roce 1944 byly do hotelů Hrušov a Valencia umístěny děti z berlínské organizace Hitlerjugend a členové této organizace v témže roce senohrabský skokanský můstek zdemolovali. Souběžně zabrala jednotka SS pro administrativní a skladové účely místní školu. Rodiny důstojníků SS obsadily některé rekreační vily (souhrnně Kašpar et al. 2018: 87, 112–118). V řadě ohledů je válečný osud Senohrab srovnatelný s letoviskem Hradištka nad soutokem Sázavy a Vltavy (Matoušek 2015).

Závěry, aneb opravdu jezdil do Senohrab „kdekdo“?

Vznik a prvních pět desetiletí vývoje senohrabského letoviska jsou ilustrativním dokladem teze o rekreaci na venkově / v přírodě jako o specifickém fenoménu modernizačních procesů ve druhé polovině 19. a prvních desetiletích 20. století (Matoušek 2014; Matoušek – Koukalová – Šášinková 2014). Historie letoviska začíná v roce 1887, kdy parostrojní železnice propojila obec s Prahou. První Pražané se v Senohrabech nejprve nouzově rekreatovali na „letních bytech“ u místních sedláků. Na zájem Pražanů brzy navázaly podnikatelské skupiny pražských a senohrabských developerů a stavitelů a v polovině devadesátých let se již mohli rekreanti ubytovat jak v hotelu Hrušov, tak v prvních rekreačních vilách. V dobovém kontextu byla vznikající villegiatura přístupná jen pražským buržoazním elitám, které disponovaly jak dostatečným majetkem, tak další důležitou a tehdy ještě vzácnou komoditou – dostatkem volného času. Stejně jako v jiných soudobých rekreačních villegiaturách v okolí Prahy, mohli se i v Senohrabech bohatí podnikatelé a bohatí příslušníci intelektuální buržoazie přiblížit, byť v poněkud skromnějších poměrech, způsobem rekreace životnímu stylu rodové aristokracie.

Radikální předěl ve vývoji letoviska znamenal rozpad rakousko-uherské monarchie, respektive vznik samostatné československé republiky, provázený novými pracovněprávními pravidly (uzákonění osmihodinové pracovní doby a nároku na dovolenou na zotavenou) a definitivním zánikem posledních reliktních stavovské společnosti (zákaz užívání šlechtických titulů). V nastalé revoluční euforii si v oblasti rekreačních aktivit užili svých pověstných „pět minut slávy“, respektive nejméně 10–15 let slávy, nevázaní trampové. Jejich bujará a zdánlivě neomezeně svobodná romantika dokonale vystihovala odpor k předválečné elitní, měšťácké romantice „aristokratické“. A zároveň byla ztělesněním představy, že nárok na rekreaci v „přírodě“ má nyní již každý občan.

Jak v řadách trampů, tak v řadách konformních rekreatů však i v nových společenských poměrech přetrvával nezanedbatelný respekt k historickým tradicím. Centrum původní elitní villegiatury proto zůstalo v Senohrabech téměř nedotčeno. Konformní rekreaté z nižších vrstev i trampové kolem něj vytvořili dvě zóny plebejské rekreační zástavby – „pađourskou“ v těsném sousedství obce a tramskou, v okolních lesích. Všechny tři základní skupiny rekreatů se setkávaly pouze na centrálním koupališti pod ruinami hradu Zlenice.

Analogický proces strukturování rekreační společnosti a rekreačního území je s pomocí kartografických pramenů možné pozorovat i v jiných lokalitách.

V širokém a plynulém úseku dolní Berounky mezi Karlštejnem a Všenory byl dostatek prostoru na to, aby si všechny skupiny rekreatantů vytvořily svá vlastní, relativně samostatná území (Matoušek 2019). I v členitější krajině kolem Mnichovic mohla v meziválečném období vzniknout vilo-chatová kolonie v Božkově s odstupem od primárních elitních Mnichovic (Koubová 2015). Jen ve stísněném údolí Mnichovky mezi Senohraby a soutokem Mnichovky a Sázavy nezbývalo trampům a padourům všeho druhu nic jiného než se naučit žít, resp. rekreovat v těsné pospolitosti.

V odborných i populárně naučných textech se v souvislostech historických letovisek nejčastěji pojednává o rozmanitých podobách rekreace ve venkovském prostředí. Texty z oboru historie architektury, ale i sociální historie také vypovídají o rekreačních objektech a rekreaci na venkově jako o specifickém projevu společenské prestiže (srov. např. Šoukal 2016: 134n; Líbal 2011, 2018; Sharr 2013). Zatím spíše jen okrajově jsou zmiňovány podnikatelské aktivity spojené se zakládáním a vývojem letovisek: aktivity developerů, architektů, stavitelů a pronajímatelů rekreačních objektů. Nedostatečně je dosud popsána také role obecních samospráv a jednotlivců, kteří pronajímali nebo prodávali své objekty a pozemky letním hostům. Přínosné by bylo rovněž soustavně studovat formální i neformální vztahy místních občanů s letními hosty při dodávkách potravin a dalších služeb.⁴⁵

Naznačená širě témat a námětů daleko přesahuje záměr předložené studie, jejímž smyslem bylo shromáždit a vyhodnotit soubor informací, který by umožnil srovnat vývoj Senohrab s dalšími soudobými letovisky. Pozornost je věnována přednostně období meziválečnému a období druhé světové války, kde umožňují relativně snadné srovnávání údajů ze standardizovaných žádostí o úlevy daně z nemovitosti.

Formuláře žádostí byly pro všechny obce jednotné, reprezentanti obecních zastupitelstev i samotní majitelé rekreačních staveb však k jejich vyplňování jednotně nepřistupovali. I přes dílčí rozdíly jsme mohli ve všech letoviscích z doby meziválečné a válečné sledovat srovnatelné informace. Především počty vybudovaných rekreačních objektů.

Ze srovnání grafu vývoje počtu dokončených rekreačních staveb (obr. 4) vyplývá, že vývoj stavebních aktivit v Senohrabech se nikterak zásadně neliší

⁴⁵ Pozoruhodnou sondu do každodennosti života na venkovském letním bytě poskytly např. paměti Zdenky Poncové (1900–1988), která v dětském věku pravidelně jezdila s rodiči a prarodiči na rodinnou villegiaturu Richardov nedaleko Chrástu u Plzně (Matoušek 2016: 73–76).

od pozorovaného vývoje v dalších lokalitách námi sledovaného vzorku letovisek. V Senohrabech, stejně jako v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech (Matoušek 2019), v Hradištku (Matoušek 2015), v Pikovicích (Keprta 2018) a v Božkově (Koubová 2015) pozorujeme ve sledovaném období vždy dvě základní vlny výrazného nárůstu počtu dokončených rekreačních staveb:⁴⁶ v první polovině třicátých let a na přelomu třicátých a čtyřicátých let. S potřebnou dávkou opatrnosti lze proto vyslovit hypotézu, že výstavba rekreačního objektu v těchto letech byla obecně rozšířeným projevem snahy pojistit v neklidných dobách (hospodářská krize, počátek druhé světové války) existenci investic do nemovitosti.⁴⁷ V této souvislosti lze připomenout, že nejsilnější vlna zakládání elitních villegiatur v okolí Prahy ve druhé polovině 19. století následovala záhy po „krachu na vídeňské burze“ v roce 1873: Všenory, Řevnice 1874, Dobřichovice, závěr sedmdesátých let, Klánovice 1878.

Jestliže období stavebních konjunktur a stagnací jsou na všech zkoumaných letoviscích v době meziválečné a válečné shodná, různorodější je skladba stavebních firem, které z poptávky po rekreačních stavbách těžily. Senohraby patřily mezi letoviska, která z větší části postavily lokální firmy. Podobně tomu bylo i v nedalekém Božkově u Mnichovic a také v Hlásné a Zadní Třebani na dolní Berounce. Oproti tomu prostor soutoku Vltavy a Sázavy (letoviska Pikovice, Hradištko a Rajchardov) ovládli stavitelé z Prahy. Stejná situace je doložena i v Letech u Dobřichovic. Vysvětlení naznačených lokálních rozdílů je zatím nejasné. Pravděpodobně i v tomto případě sehrála roli dynamika poptávky a nabídky.

Nadpis našeho textu uvádí, že „do Senohrab jezdí kdekdo“. Zatímco údaje o zahájení a dokončení stavby a o stavební firmě jsou vyplněny v každé žádosti o úlevě na daních, údaje o bydlišti majitele již tak důsledně vyplňovány nebyly. Prameny příslušných berních správ však přesto z každé lokality evidují většinu adres. Proto je možné údaje ze Senohrab srovnat s dalšími letovisky z doby meziválečné a válečné. Výše jsme uvedli, že rekreatanti senohrabští pocházeli

⁴⁶ Mezi datem zahájení a dokončení stavby pravidelně uplynula ve všech sledovaných letoviscích jen krátká doba několika měsíců.

⁴⁷ Je samozřejmě třeba zohlednit, že koupě rekreační parcely a výstavba rekreačního objektu byla součástí dynamického procesu nabídky a poptávky. V této souvislosti je pozoruhodný vývoj letoviska Hradištko, které vznikalo na původních pozemcích Královské kanonie premonstrátů na Strahově. V účetních pramenech je doložen prodejem parcelovaných pozemků pro rekreační účely v letech 1934–38. Nejvíce parcel bylo prodáno hned v roce 1934 a po několika letech stagnace se prodej zvedl opět až na konci třicátých let (Matoušek 2015).

výlučně z Prahy, konkrétně především z Nového Města a z Královských Vinohrad. Obdobnou situaci jsme zaznamenali i v nedalekém Božkově. Rozdíl ovšem spočíval v tom, že v Božkově se rekreovalo navíc ještě hodně lidí z Nuslí a Žižkova. I v Hradištku, na soutoku Vltavy a Sázavy, převažovali rekreanti z Nového Města a Královských Vinohrad. Ovšem také ještě ze Starého Města, z Nuslí a Vršovic.

Zcela odlišná byla ovšem situace v letoviscích na dolní Berounce. Hlásná Třebaň byla doménou „luftáků“ ze Smíchova a Košíř. V menší míře z Bubenče, Nuslí a Vršovic. Charakteristický byl pro Hlásnou Třebaň také značný podíl rekreatantů mimopražských.⁴⁸ Žádnou kumulaci rekreatantů z určitých mimopražských lokalit jsme však nepozorovali. I v Zadní Třebani převažovali rekreanti ze Smíchova a Košíř. V menší míře z Královských Vinohrad, Nového Města a z Bubenče. Jen v Letech byla situace poněkud odlišná. Nejvíce rekreatantů pocházelo z Nového Města, méně ze Smíchova a Košíř a z Nuslí.

Celkově můžeme shrnout, že ve většině sledovaných letovisek převažovali rekreanti s trvalým bydlištěm na Novém Městě a Královských Vinohradech, v menší míře v sousedních Vršovicích a Nuslích. Oblast dolní Berounky si oblíbili zejména obyvatelé Smíchova a Košíř. Pro obyvatele Žižkova byl oblíbenou destinací Božkov. Interpretace naznačených rozdílů není zjevná, patrně by vyžadovala samostatnou sociálněhistorickou studii, která překračuje rámec předloženého textu.

Na základě kombinace písemných a kartografických pramenů lze pozorovat vývoj časoprostorových vztahů v jednotlivých letoviscích. Ideální podmínky pro tato pozorování nabízejí letoviska Hradištko a Božkov, která se postupně vytvářela kolem opěrného bodu tvořeného původní vesnickou zástavbou. Můžeme sledovat, jak v okruhu přibližně 500 m od vesnické zástavby vznikala dílčí krystalizační jádra, která se následně rozrůstala, až splynula v souvislý pás, obepínající původní sídlo. V případě, že se původní vesnická zástavba nacházela v blízkosti řeky (Hlásná a Zadní Třebaň, Lety, Pikovice), vytvářela rekreační zástavba kolem původní vesnice postupně půlkruh. V Hlásné a Zadní Třebani a v Letech uvedený půlkruh ještě doplňovaly souvislé pásy dřevěných a zděných chat přímo na břehu řeky (z Hlásné Třebaně je dochován písemný doklad o sousedském sporu řešícím nemožnost přístupu k řece v prostoru letoviska v důsledku vytvoření souvislého, neprostupného, stovky metrů dlouhého pásu

⁴⁸ V tomto ohledu je Hlásná Třebaň v souboru zkoumaných letovisek zcela unikátní.

těsně navazujících soukromých rekreačních parcel⁴⁹). Senohraby představují vzhledem ke značně členitému terénu přechodný model mezi oběma výše popsanými strategiemi rekreačních parcel. Ovšem i zde během půlstoletí své existence letovisko původní vesnici zcela uzavřelo. Přesto je patrné, že koryto Mnichovky tvořilo hranici, za kterou se již letovisko téměř nerozšiřovalo.

Z hlediska ekologického je zjevné, že rekreační aktivity vytvářely ve všech letoviscích souvislé urbanizované pásy (zahradní města) na místě původních polí, luk a pastvin. Ojedinele na úkor lesa (Senohraby, Hradištko, Zadní Třebaň, Lety). Tyto urbanizované pásy byly přístupné pouze úzkými koridory silnic a polních cest, resp. ulic. Představa rekreace ve venkovské krajině se proto, nejenom v Senohrabech, reálně měnila, nejspíše od počátku třicátých let, v rekreaci ve značně zahuštěných zahradních městech.

Dopad rekreačních aktivit samozřejmě nelze srovnávat s efektem aktivit průmyslových, zemědělských nebo dopravních. Těžba nerostných surovin, prudký rozvoj tovární velkovýroby, neméně prudký rozvoj železniční a později automobilové dopravy, průmyslové zemědělství atd. atd., změnilo krajinu českých zemí nepoměrně více a intenzivněji. Přesto nelze přehlédnout, že fenomén elitních villegiatur a později „lidových“ letovisek přispěl nemalou měrou k urbanizaci českého venkova. Je příznačným paradoxem dějin, že Josef Lada, tvůrce nejproslulejších symbolů idealizace českého tradičního agrárního venkova, pocházel z Hrusic, obce, na jejíž katastr částečně zasahovalo senohrabské letovisko. Je užitečné si připomenout, že Ladovy roztomilé obrazy, obrázky a pohádky vznikaly ve stejné době, kdy sousední Senohraby byly rájem rekreujících se Pražanů. A že sám Lada si na okraji Hrusic postavil honosnou městskou rekreační letní vilu. Jen na okraj dodáváme, že Josef Lada (trvalým bytem na Novém Městě) si nechal letní vilu projektovat v roce 1933 a vlastní stavbu zahájil v roce 1935, tedy zcela v souladu s trendy pozorovanými nejen v Senohrabech, ale i na řadě dalších soudobých letovisek.⁵⁰

⁴⁹ SOkA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 103, 13. 10. 1930.

⁵⁰ Výsledná podoba předložené studie je do značné míry ovlivněna dvěma anonymními recenzními posudky. Závěrečné úpravy jsme prováděli v době výjimečných „koronavirových“ opatření. Byli jsme proto odkázáni jen na zdroje ve svých domácích knihovnách a archívech a na informace dostupné na internetu. Věříme, že po odeznění pandemie koronaviru-COVID19 recenzenti vystoupí z anonymity a v rozpravě o pozoruhodném fenoménu historických villegiatur a vilo-chatových kolonií budeme pokračovat formou standardní, otevřené akademické diskuze.

Romana Chaloupková je absolventkou bakalářského studijního programu Sociologie na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni. V této době se podílela na projektu „Skryté město“, kde pořizovala biograficky zaměřené rozhovory, jejichž výstupem byl jeden z vlajkových projektů *Plzeň, jako evropské hlavní město kultury 2015*. V roce 2019 absolvovala magisterský studijní obor Sociální a kulturní ekologie na Fakultě humanitních studií UK v Praze. V současné době pracuje jako tajemnice na soukromé vysoké škole v Praze v oboru Ekonomika a management podniku. Kontakt: romana.chaloupkova@gmail.com

Václav Matoušek je absolventem oborů Prehistorie a Historie na Filozofické fakultě UK. Jako archeolog pracoval postupně v Okresním muzeu v Berouně, v Národním muzeu a v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze. Od roku 2000 je pedagogem a vědeckým pracovníkem (v současnosti profesorem) Fakulty humanitních studií UK, kde postupně pracoval na katedře antropologie a katedře sociální a kulturní ekologie. V současné době přednáší na katedře dějin moderní evropské kultury. Souběžně přednášel rovněž na katedrách archeologie Filozofické fakulty Univerzity v Hradci Králové a Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. V osmdesátých a devadesátých letech 20. století se systematicky věnoval archeologickému studiu jeskyní, v současné době se specializuje na archeologii novověku a industriální archeologii. Kontakt: Vaclav.Matousek@fhs.cuni.cz

Prameny a literatura

- SOKA Praha-východ, AO Senohraby, Kronika obce Senohrab I. 1950, fond nezpracován.
SOKA Praha-východ, AO Senohraby, Kniha protokolů o schůzích obecního zastupitelstva obce Senohrab 6. 9. 1935 – 25.5. 1942, fond nezpracován.
SOKA Praha-východ, fond Berní správy Říčany, kartony 1–5.
Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Senohraby, Císařské otisky map stabilního katastru 1841, B2 – a – 6 – C – 6847 – 1 – 0_1-4.
Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Hrusice, Císařské otisky map stabilního katastru 1841, B2 – a – 6 – C – 2372 – 1 – 0_4.
Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Senohraby, Katastrální mapa 1908, 6847 – 1.
Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Hrusice, katastrální mapa 1908, B2 – a – 13 – C – 2372 – 1_04.
Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, M – 33 – 78 - A – d – 2 1:10000 1960, D7 – 2 – M_33_78_A_d_2.

- Blažková, Tereza – Fialová, Dana – Matoušek, Václav (eds.). 2014. *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*. Praha: Togga.
Burešová, Kateřina. 2008. *Vizualizace 3D modelu památky industriální krajiny*. Praha: ČVUT. Nepublikovaná magisterská práce.

- Čechová, Tereza. 2018. *Letoviska Karlštejn a Srbsko. Příspěvek ke studiu proměn příměstské krajiny v době industriální*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Drudíková, Václava. 2013. *Klánovické letní vily na přelomu 19. a 20. století jako prostředky reprezentace společenského statusu jejich majitelů a jejich vztahu k přírodě*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Bakalářská práce.
- Durdík, Tomáš. 2002. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha: Libri.
- Durdík, Tomáš – Kašpar, Vojtěch. 2005. „Výzkum hradu Zlenice v souvislosti s jeho památkovými úpravami a prezentací.“ *Archaeologia historica* 30, 2005: 167–181.
- Fialová, Dana. 2014. „Druhé bydlení v Česku: včera, dnes a zítra.“ Pp. 43–60 in Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek (eds.): *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*. Praha: Togga.
- Hájek, Jan – Matoušek, Václav. 2019. „Ringhofferové v regionu Velkých Popovic v kontextu obecného fenoménu rekreačních („venkovských“) aktivit buržoazních elit v 19. a na počátku 20. století.“ Pp. 496–509 in Milan Hlavačka – Miloš Hořejš a kol.: *Fenomén Ringhoffer. Rodina, podnikání, politika*. Praha: Národní technické muzeum.
- Hurikán, Bob. 1990. *Dějiny trampingu*. Praha: Novinář.
- Chaloupková, Romana. 2018. *Letovisko Senohraby. Příspěvek ke studiu proměn příměstské krajiny v době industriální*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Kašpar, Vojtěch – Kavka, František – Líbal, Patrik – Přibíková, Marta – Svašková, Jana. 2016. *Senohraby na dobových pohlednicích a fotografiích*. Senohraby: Obec Senohraby.
- Keprta, Štěpán. 2018. *Vznik a počáteční vývoj meziválečného letoviska Pikovice*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Koubová, Lucie. 2015. *Letovisko Božkov. Příspěvek ke studiu proměn příměstské krajiny v době industrializace*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Koukalová, Šárka (ed.). 2013. *Letní rezidence Pražanů. Dobřichovice a vilová architektura 19. a 20. století*. Praha: Národní památkový ústav.
- Krško, Jan. 2008. *Meziválečný tramping na Rakovnicku*. Rakovník: Státní okresní archiv Rakovník.
- Kuthan, Karel. 1930. *Weekendové chaty a domky*. Praha: J. Hokr.
- Líbal, Patrik. 2011. „Homo villanus – studie k sociálnímu a kulturnímu fenoménu vily.“ Pp. 11–25 in Patrik Líbal – Martin Pitro (eds.): *Gorgoneion II. Sborník ing. arch. Jarmile Líbalové*. Praha: Gorgona.
- Líbal, Patrik. 2016. „Senohraby – letovisko mezi Itálií a Švýcarskem, aneb pláně, role, kaňony.“ *Studie a zprávy – Historický sborník pražského okolí* 6, 2016: 83–95.
- Líbal, Patrik. 2018. „Letní byt – místo odpočinku nebo intelektuálního vzepětí?“ *Středočeský vlastivědný sborník* 36, 2018: 54–68.
- Maršálek, Martin. 2016. *Osadní toulky II. Nohejbal na trampských osadách v okolí Prahy – Sázava*. Praha: Mladá fronta.
- Matoušek, Václav. 2010. *Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální*. Praha: Agentura Krigl.

- Matoušek, Václav. 2014. „Nenápadný půvab (české) buržoazie. Počátky masové a individuální rekreace v Čechách v době industrializace pohledem historika.“ Pp. 11–28 in Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek (eds.): *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*. Praha: Togga.
- Matoušek, Václav. 2015. „Vzorné letovisko Hradištko. Vznik a prvé desetiletí meziválečného letoviska na soutoku Vltavy a Sázavy.“ *Historická geografie* 41, 2015: 47–81.
- Matoušek, Václav. 2016. „Studie o Richardovu. Vznik a prvé desetiletí rodinného letoviska plzeňských měšťanů z doby rozvinuté industrializace.“ *Minulostí Zápa-dočeského kraje* 51, 2016: 54–92, 293.
- Matoušek, Václav. 2019. „Hlásná Třebaň je krásná... Příspěvek k poznání počátků meziválečných vilo-chatových rekreačních kolonií v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech.“ *Historická geografie* 45, 2019, 2: 323–356.
- Matoušek, Václav. v tisku. „Stará řeka, Velká řeka, Zlatá řeka. Příklady proměny české krajiny v důsledku rozvoje vilových a vilo-chatových rekreačních kolonií ve 2. polovině 19. a 1. polovině 20. století.“ In Tomáš Cajthaml – Bedřich Moldan (eds.): *Environmentální hrozby*. Praha: Karolinum.
- Matoušek, Václav – Kepřta, Štěpán. v tisku. „Pikovice, Hradištko, Rajchardov. Vznik a prvé desetiletí vývoje komplexu meziválečných letovisek na soutoku Vltavy a Sázavy.“ *Středočeský sborník historický*.
- Matoušek, Václav – Koukalová, Šárka – Šášinková, Marcela. 2014. „Letní a celoročně obývané vily a villegiatury v okolí Prahy na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století. Příspěvek k proměnám krajiny Čech v procesu modernizace české společnosti.“ *Historická geografie* 40, 2014: 19–40.
- Pohunek-Přebal, Jan. 2018. *Století trampingu*. Praha: Národní muzeum.
- Pohunek-Přebal, Jan – Randák, Jan – Mareš, Jan – Krško, Jan – Špringl, Jan. 2019. *Český tramping v časech formování a rozmachu*. Praha: Academia.
- Posledníková, Jiřina. 2010. *Padouři, trampové a netrampové. Proměny české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století v důsledku návratu městského obyvatelstva k přírodě*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Posledníková, Jiřina. 2012. „Padouři, trampové a netrampové. Proměny české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století v důsledku návratu městského obyvatelstva k přírodě.“ *Hospodářské dějiny* 27, 2012: 159–192.
- Prášek, Justin Václav – Wiesenberger, Emil – Dvořák, Otakar. 1909. *Průvodce po okolí Senohrab a Posázaví. Ku paměti na desítiletou činnost Okrašlovacího spolku pro Senohraby a okolí*. Senohraby: Okrašlovací spolek pro Senohraby a okolí.
- Profous, Antonín – Svoboda, Jan. 1957. *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny IV*. Praha: ČSAV.
- Sharr, Adam. 2013. *Heideggerova chata*. Zlín: Archa.
- Šimová, Karolína. 2014. *Černošice, pražské letovisko v závěru 19. a v prvních desetiletích 20. století. Příspěvek k poznání vzniku a vývoje rekreačních aktivit obyvatel měst v období industrializace*. Praha: Fakulta humanitních studií UK. Magisterská diplomní práce.
- Šlapeta, Vladimír – Zatloukal, Pavel (eds.). 2010. *Slavné vily Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Foibos.

- Šoukal, Jiří. 2016. *Slasti a strasti letních bytů. Život na letních bytech a v letních vilách v éře první republiky*. Praha: Academia.
- Švácha, Rostislav (ed.). 2010. *Slavné vily středočeského kraje*. Praha: Foibos.
- Vágner, Jiří. 2014. „Trampské osady – specifický prvek rekreační krajiny v zázemí českých měst.“ Pp. 63–82 in Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek (eds.): *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*. Praha: Togga.
- Vávra, Antonín – Přibíková, Marta. 2011. „Historie Hrušova – Hrušovské stráně.“ *Senohrabská hláska* 4, 2011: 9.
- Vondráček, Vladimír. 1973. *Lékař vzpomíná (1895–1920)*. Praha: Avicenum.
- Vondráček, Vladimír. 1977. *Lékař dále vzpomíná (1920–1938)*. Praha: Avicenum.
- Waic, Marek – Kössl, Jiří. 1992. *Český trampíng 1918–1945*. Praha – Liberec.
- Zapletalová, Veronika. 2014. „Chatařství – architektura lidských snů a možností.“ Pp. 127–161 in Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek (eds.): *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*. Praha: Togga.
- Žák, Jaroslav – Rada, Vlastimil. 1959. *Bohatýrská trilogie*. Praha: SNKLHU.

SOCIÁLNÍ STUDIA

ARTICLES — **Tereza Hronová, Adéla Souralová:** Managers, Consumers, Visitors: Roles of Caring Relatives in Emerging Home-Based Eldercare in the Czech Republic • **Beatrice-Elena Chromková Manea, Ladislav Rabušic:** Marriage, Childbearing and Single Motherhood: Trends in Attitudes and Behaviour in Czechia and Slovakia from 1991 to 2017 • **Simone Ines Lackerbauer:** The Hacker Imaginaire: Recoding Futures? Technoscientific Promises from the Inventors of the Internet

REVIEW — **Roman Chytilík:** Pippa Norris and Ronald Inglehart: Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism

BEZ SLÁVY I BEZ DISKUSE, ANEB ORDINACE ŽEN V ČESKÝCH CÍRKVÍCH*

Zdeněk R. Nešpor

Sociologický ústav AV ČR Praha

Without Glory and Discussion, or the Ordination of Women in Czech Churches

Abstract: Ordination of women as ministers is an important issue of gender equality and social stratification. The liberally-oriented non-Catholic Czech churches introduced the ordination of females rather early – the Czechoslovak Hussite Church in 1947, and the Protestant Church of the Czech Brethren in 1953. In both cases, however, these were quite problematic steps, and female members of the clergy were long handicapped in comparison to their male colleagues, which the author attributes to the way this fundamental change was introduced in the churches. In the case of the Czechoslovak Hussite Church, this was a pragmatically motivated directive coming from “above”, which was not preceded by any discussion or education whatsoever. In the case of the Protestant Church, this was the assertion of a progressive theological orientation, the protagonists of which had been striving for this change for more than twenty years, however, again without adequate public discussion throughout the church. Both approaches thus caused negative consequences in the long-term. When considering the problematic acceptance of feminist theology and taking into account that when it came to ordaining women, both churches were de facto surpassed by two other – albeit socially less significant – religious groups in the Czech environment, one cannot be completely surprised by the fact that the anniversary of female ordination is not often commemorated, nor celebrated – and if so, then rather due to ignorance.

* Studie vznikla v rámci projektu GA ČR č. 18-09220S a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO č. 68378025; autor za tuto podporu děkuje.

Keywords: *ordination of women; religion and women; religion and gender; social stratification; Protestant Church of the Czech Brethren; Czechoslovak Hussite Church*

Duchovní stav byl v evropských společnostech po řadu století jedním z nej-přednějších. Římskokatolíci, pravoslavní a (později) protestantští duchovní se účastnili intelektuálního života i různých forem veřejné správy, jejich jednání se stávalo vzorem pro ostatní – nejtýpější reflektovaným příkladem je přitom osvícenská konceptualizace „dobrého pastýře“ (Kuchařová – Nešpor 2007), třebaže rozhodně nebyla případem jediným. Za této situace nepřekvapuje, že uspořádání rodiny protestantských duchovních – římskokatolíci kněží pochopitelně od středověku žádné oficiální rodiny nemají, a pravoslavný kontext necháváme v této studii stranou – a jeho proměny nezůstaly bez vlivu na okolní společnost. Někteří historičtí antropologové proto chápou právě rodiny evangelických farářů jako jedny z nejdůležitějších „předběžců“ moderního rodinného života (Dülmen 1999: 237–245). Podobně tomu bylo i v případě sociální a pracovní emancipace žen z takovýchto rodin, dcery a někdy i manželky farářů byly mezi prvními veřejně činnými ženami ze středních vrstev. A jestliže vstoupily na trh práce mezi prvními, začaly se časem ucházet i o zaměstnání (stále ještě) z nejprestižnějších, o ordinaci jako duchovní svých církví.

Tento prvek postupující pracovní i sociální emancipace žen vyvolal rozsáhlé kontroverze, protože proň neexistovaly historické precedenty – naopak celá známá církevní tradice byla protichůdná – a i nejbližší novozákonní argumenty o práci žen ve staré církvi (Ř 16,1 a 16,6) byly nanejvýš sporné (srov. M. Hájek in Opočenská – Hromádka 1984: 5–11). Po poměrně rozsáhlých teologických i dalších diskusích došlo nicméně k tomu, že některé protestantské církve (ne však církve pravoslavné, ani římskokatolická) v průběhu 20. století ordinaci žen připustily, v některých se ženy staly dokonce nositelkami vyšších církevních úřadů či hodností – biskupkami (srov. Fiorenza 1983; Küng 2017; naopak další česky dostupná studie je velice jednostranná: Ordinace žen 2015). Ordinace žen a jejich povolávání k duchovní službě je nicméně stále ještě velice kontroverzním tématem mezi jednotlivými církvemi a proudy uvnitř křesťanství (Gasiúnaitė 2003). Vzhledem k tomuto stavu i akademické a společenské ozvučnosti genderových otázek je přitom až překvapivé, jak málo – alespoň v českém akademickém prostředí – o těchto otázkách víme.

A to přesto, že bychom mohli být pyšní na rozvoj feministické teologie ve druhé polovině 20. století (Anežka Ebertová, Jana Opočenská) nebo na skutečnost, že velké české nekatolické církve (Církev československá (husitská) – ČČS(H) a Českobratrská církev evangelická – ČCE) k ordinaci žen přistoupily v celosvětovém měřítku poměrně brzy.¹ Druhá uvedená církev oslavila třicetiletí přelomového rozhodnutí sborníkem (Opočenská – Hromádka 1984), první uspořádala v listopadu 2017 konferenci k jeho sedmdesátému výročí (prozatím bez sborníku). Obě, případně i další vzpomínky však proběhly bez velkého ohlasu – proč? Snad proto, že vlastně není tolik čím se chlubit. Ani jedné z uvedených církví totiž nepatří prvenství duchovenské ordinace žen v české společnosti – tu jako první zavedla už v meziválečném období početně nevelká Náboženská společnost československých unitářů (z novější literatury viz Lovčí 2018: 13; srov. Lovčí 2019) – a v případě evangelické církve šlo uvádění této moderní myšlenky do praxe dost ztuha. Trvalo víc než dvacet let a na rozdíl od jiných aktuálních náboženskospolečenských témat v této církvi neprošlo prakticky žádnou veřejnou debatou. Církev československá (husitská) se sice v téže době k modernismu hlásila téměř bezvýhradně, pro ordinaci (svěcení) žen však nenacházela důvody ani prostor k diskusi, a když ji nakonec připustila – dříve než ČCE, stalo se tak překvapivě poměrně málo reflektovaným „příkazem shora“. Co bylo ještě horší, ordinace žen jako duchovních v obou církvích (dlouho) přinášela praktické problémy a zdaleka nesvědčila o rychlém a bezbolestném genderovém vyrovnání (Mencl 2003; Noble 2004).

Až na uvedené výjimky se ordinace/svěcení žen v českých nekatolických církvích nejen neslaví, ale ani příliš nereфлекtuje. Může to být proto, že pro ordinaci žen připouštějící/prosazující náboženskou menšinu – tedy dvojí minoritu v dominantně sekularizované společnosti² – jde už dnes o tak samozřejmé téma, že nestojí za řeč (podle Maříková 2006: 241 má dnes ČČSH zhruba polovinu farářek a ČCE asi jednu pětinu). Nebo naopak jde o téma, které je stále ještě kontroverzní, či opětovně kontroverzní vzhledem k příliš úzkým vazbám feministických teoložek na komunistický režim a současně vzhledem k některým radikálním výstřelkům tohoto proudu, s nimiž byli čeští věřící konfrontováni po roce 1989 (srov. Noble 2006: 225–229). Téma „tradičního“, avšak reálně

¹ Svou roli zde přitom jistě hrají i obecně profeministické postoje české společnosti na přelomu 19. a 20. století a později i přímý vliv T. G. Masaryka; srov. Horská 1999; Bahenská 2005; Bahenská – Hezcková – Musilová 2011.

² Je třeba připomenout, že k (nakonec církví neuznanému) kněžskému svěcení žen došlo i v tzv. skryté římskokatolické církvi (Fiala – Hanuš 1999: zejm. 102–105; Liška 1999: zejm. 94–99).

stále nedoceňovaného působení žen jako manželek evangelických duchovních (Lukášová – Schillerová 2006) zjevně získalo daleko větší pozornost. Velký zájem o ženskou emancipaci na poli duchovenské služby však překvapivě nejeví ani protagonisté genderových studií. Kromě včlenění tohoto tématu do sborníku *Rod ženský* (2003)³ jde prakticky jen o dva texty v jiném sborníku, *Mnohohlasem* (2006), přičemž jeden je spíše shrnující povahy (Maříková 2006) a druhý může dobře sloužit jako vysvětlení, proč téma zastánce genderové rovnosti dlouhodobě nezaujalo. Jeho autorka, teoložka Ivana Noble, totiž sice vykonala mnohé pro emancipaci žen i rozvoj jejich duchovní služby v českých církvích, současně však neváhala vystoupit s kritikou feminismu (Noble 2006: 228–229). Hana Maříková proto konstatovala, že „ženy v rámci církví sice prolomily bariéry týkající se formálního se [!] uplatnění v nich, nicméně v rovině obsahu církevní věrouky neprojevovaly a neprojevují výraznější snahy o její kritiku a reformulaci“ (Maříková 2006: 248), a proto zřejmě nemá smysl věnovat jim další pozornost.

Protože toto stanovisko nesdílíme, pokusíme se na následujících stranách přiblížit nesnadnou cestu prosazení ordinace žen v obou velkých/etablovaných nekatolických českých církvích v průběhu 20. století,⁴ a to včetně ne vždy pro dotyčné ženy úplně šťastných praktických důsledků.

Dlouhá cesta k evangelické ordinaci žen I.

Většina druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století byla v českých evangelických církvích nazvána „stoletím časopisů“, protože víc než tři desítky alespoň částečně paralelně vycházejících církevních periodik umožnily zásadní veřejné diskuse různých teologických, názorových, mocenských i dalších táborů (srov. Nešpor 2010). Neuniklo jim téměř nic a dějiny českého protestantismu lze pro uvedené časové období z velké míry rekonstruovat právě z tohoto (rozsáhlého) korpusu. Přesto však existují výjimky a otázka ordinace a církevního působení žen je přitom jednou z nejvýznamnějších – v evangelických časopisech se objevovala jen sporadicky, a pokud se o ní vůbec diskutovalo, pak zásadně nepísemně a namnoze nevěřejně.

³ Přes záslušnost tohoto počínu je třeba konstatovat, že za ním možná stály spíše mimovědecké důvody: autor příslušného textu, student evangelické teologie a pozdější farář Tomáš Mencl, je totiž manželem, respektive zetěm editorek, které i z dalších důvodů mají k této tematice blízko.

⁴ Ordinace žen jako duchovních přitom dlouho zůstala výsadou právě jen těchto církví (včetně Náboženské společnosti českých unitářů, již v této studii nesledujeme); několik dalších (malých) církví k ní přistoupilo teprve po roce 1989, rozhodně však nejde o obecný trend.

Až do první světové války přitom v českých církvích nebyla otázka ordinace žen na pořadu dne. Sice už dávno neplatil požadavek reformované agendy, aby se na duchovní práci v žádném směru, dokonce ani v případě vyučování v nedělní škole nepodílel „žádný nepovoláný, tím méně ženská“ (Agenda 1881: 2), jakékoli teologické studium žen nebo jejich podíl na kazatelské práci však byly zjevně mimo diskusi. Pokud se (zcela sporadicky) v českých evangelických časopisech objevila zmínka o tom, že zejména v některých nonkonformistických amerických církvích káží ženy, bylo to chápáno jako mírně bulvární „perlička“. V jediném periodiku, které bez větších změn přečkalo období první světové války a spojení evangelických církví do Českobratrské církve evangelické, spíše liberálně orientovaném časopise *Hus*, to platilo ještě i během dvacátých let: zahraniční diskuse o případné ordinaci žen byly zmiňovány jako předčasné a kontroverzní, případ britské sufražetky, která se stala nonkonformistickou kazatelkou, byl chápán jako politováníhodný extrém běhu „od zdi ke zdi“.⁵ Situace se však po první světové válce změnila. Válkou způsobený úbytek populace mužů vedl k tomu, že o ordinaci žen začaly reálně uvažovat právě i některé „sesterské“ evropské církve (srov. OP 1930), a současně došlo k tomu, že ženy a dívky fakticky vstoupily do oficiální církevní práce i v Československu.⁶ Významnou, byť nikoli jedinou příčinou bylo připuštění teologického studia žen.

Vznik Československa a státní podpora sjednocené Českobratrské církve evangelické umožnily zřízení samostatné Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké (1919), na níž kromě evangeliků v meziválečném období (resp. až do roku 1950⁷) studovali také duchovní Církve československé (husitské) a některých menších církví. Zřízení fakulty přitom připravovala komise složená ze čtyř evangelických univerzitních profesorů a tří duchovních předem designovaných jako budoucí profesori Husovy fakulty (v jednom případě šlo současně o profesora přešedšího z vídeňské evangelické teologické fakulty), teologicky a politicky jednoznačně liberální. Studium žen brali jako samozřejmost a v bouřlivé době realizace církevní unie, veřejných proklamací národního

⁵ *Hus* 38, 1926: 90; *Hus* 39, 1927: 25.

⁶ Je třeba zdůraznit přívlastek „oficiálně“: ženy – obětavé členky sborů a/nebo manželky farářů se na provozu evangelických církví podílely vždy, často velmi výrazně; teprve v meziválečném období však začalo docházet k jejich oficiálnímu, případně i pracovněprávnímu ustanovování do určitých církevních funkcí, současně se přitom (v některých případech) začalo jednat o placené zaměstnání.

⁷ Fakulta tehdy byla nuceně rozdělena na Komenského evangelickou bohosloveckou fakultu, určenou pro budoucí duchovní ČCE a několika menších protestantských církví, a Husovu československou bohosloveckou fakultu pro CČS(H).

charakteru evangelické církve a jejího růstu z přestupového hnutí si toho doslova nikdo nevšiml, aniž se jim postavil na odpor. Zákon ustavující Husovu fakultu (197/1919 Sb. z. a n.), ani návazné ministerské a vnitrofakultní předpisy proto studium žen nikterak neomezovaly a v roce 1922 na fakultu první žena jako posluchačka opravdu nastoupila – byla to Růžena Nováková, později provdaná Opočenská⁸ (Říčan 1969: 38; Molnár 1990: 19). Za další dva roky již na fakultě studovalo pět žen (z celkových 107 posluchačů),⁹ přičemž pro její liberálně orientované vedení bylo příznačné, že podíl studentek ve výročních zprávách vůbec neuvádělo – z hlediska děkanátu byla významnějším rozdílem než pohlaví studentů forma jejich studia: jenom asi polovina studentů byla „řádných“, tedy s úplnou gymnaziální maturitou, zatímco ostatní maturovali na reálce, studovali jen „mimořádně“ a před absolutoriem si museli (stejně jako na univerzitě) klasickou maturitu doplnit (srov. Sborník 1930: 7–10; Ročenka 1939: 5–6).

Opočenská po třech letech (1925) dostudovala a vykonala příslušné fakultní zkoušky (odtud byla nadále titulována jako „bakalářka bohosloví“, např. Toul 1931: 139, ačkoli takový titul oficiálně neexistoval),¹⁰ mohla však nanejvýš neformálně vypomáhat svému manželovi, faráři v Klášteře nad Dědinou. Další studentka, Antonie Páleníková, sice vykonala i první bohosloveckou zkoušku (1927) a mohla tak získat volitelnost jako vikářka¹¹ evangelické církve,¹² to však neumožňovaly církevní předpisy a Páleníková následujícího roku vykonala rovněž zkoušku pro katechety¹³ – učitele evangelického náboženství na státních školách. V tomto směru ji o několik měsíců předešla manželka západočeského konseniora a plzeňského faráře Karla Machotky Božena, která se tak stala vůbec první zkušenu učitelkou evangelického náboženství.¹⁴ Páleníková se stala vikářkou teprve v roce 1954 a farářkou ještě po dalších třech letech,

⁸ Krátká osobní vzpomínka: R. Opočenská in Opočenská – Hromádka 1984: 47–48; Opočenská se nikdy ordinovanou duchovní nestala, byť získala speciální církevní licenci ke kázání.

⁹ Srov. *Český bratr* 2, 1925: 15.

¹⁰ *Český bratr* 2, 1925: 172.

¹¹ Vikariát v této době v ČCE znamenal nižší formu duchovenského úřadu, přístupnou osobám bez úplného teologického vzdělání nebo čerstvým absolventům teologické fakulty po tzv. první bohoslovecké zkoušce; teprve druhá bohoslovecká zkouška opravňovala k volitelnosti za faráře. V praxi šlo zejména o to, že vikáři měli nižší plat, jinak vykonávali prakticky úplně všechny náboženské úkony a často i dlouhodobě samostatně vedli sbory – nejznámějším příkladem je Rudolf Šedý (srov. Šedý 2008).

¹² *Český bratr* 4, 1927: 235.

¹³ *Český bratr* 5, 1928: 44.

¹⁴ *Český bratr* 4, 1927: 210.

většinu života působila jako katechetka. K tomu však, jak jsme viděli na případu Machotkové, teologické studium nepotřebovala – a dlouho by se bývala obešla i bez jakékoli katechetické zkoušky, již neměla ani Marie Lippertová, poslední učitelka na poslední zbývající evangelické církevní škole (Jubilejní almanach 1928: 131; srov. Nešpor 2007).

Husova fakulta tedy sice dovolovala studium a řádné absolutorium žen – brzy se jim začalo říkat „bohoslovky“ (Lukl 1933: 35), kromě osobního potěšení z bohoznalství jim však moc platné nebylo – byť nadále začalo být církví pro učitele náboženství vyžadováno (dalším uplatněním teologicky vzdělaných žen se stala úřední či organizační práce pro církevní ústředí nebo jiné organizace, pokud se ovšem neprovádaly za své spolužáky). Celkem na Husově fakultě v letech 1922–50 (s přestávkou v období uzavření českých vysokých škol) studovalo 43 žen–evangeliček,¹⁵ z nichž nejméně 30 studium úspěšně ukončilo (Opočenská – Hromádka 1984: 57–58).¹⁶ I přes liberální postoj ke studiu žen si fakulta současně „střežila“ vyšší akademické hodnosti a posty. Žádná žena nezískala (až do roku 1990) doktorát (ThDr.) z evangelické teologie (srov. 75 let 1994: 118–123), první žena na fakultě začala vyučovat až po válce – ovšem jen jako lektorka (Anna Císařová-Kolářová), a první habilitace ženy proběhla teprve na už rozdělené Husově československé bohoslovecké fakultě v roce 1951 – Olga Pešková-Kounovská (na Komenského evangelické bohoslovecké fakultě dokonce až v roce 1984 – Noemi Rejchrtová).

Liberálové ve vztahu k duchovní službě žen však byli i jinde: pražský vinohradský sbor se nikoho neptal a v době, když byl bez řádně ustaveného faráře, si již v roce 1922 zřídil místo placené diakonky, tzv. sborové sestry, která i po nástupu faráře Jerie (1923) vypomáhala s administrativou a dokonce s pastorem (Čechová 1927). Publikace tohoto pozitivního příkladu, srovnatelného třeba se situací ve Francii (OP 1930), nicméně mnoho dalších zřejmě nepřesvědčila. S teologickým vzděláním i bez něj, ženy vstupovaly do diakonické

¹⁵ Na fakultě samozřejmě studovaly i dívky a ženy dalších vyznání, které přehled zpracovaný pro citovaný sborník naneštěstí neneviduje. Jejich podchycení prostřednictvím matrik studentů (dosud ve vlastnictví ETF UK) není prozatím možné kvůli ochraně osobních dat.

¹⁶ Citovaný přehled uvádí 20 absolventek, nezohledňuje ovšem přechod na Komenského evangelickou bohosloveckou fakultu. Ani autor této studie nemá přístup k matrice absolventů KEBF, deset dalších studentek se však později po absolutoriu na KEBF stalo vikářkami/farárkami ČCE (zpracováno podle Církev v proměnách času 2002: 339–397) a jeden další případ je sporný: studentka Marie Mikulová, později Thulstrupová pravděpodobně emigrovala a dokončila teologické studium v zahraničí, kde pak rovněž působila jako duchovní. Je vysoce pravděpodobné, že fakultu úspěšně ukončilo ještě víc studentek.

služby – což většinou byla zdravotní nebo sociální práce, nikoli diakonie v právě uvedeném smyslu, pracovaly pro církve a náboženské organizace jako úřednice, učitelky a vychovatelky, přispívaly do církevního tisku a podobně, duchovní úřad jim však byl nadále zapovězen. Až na pár výjimek ženy ostatně nefigurovaly ani ve volených církevních orgánech (staršovstvech jednotlivých sborů, případně vyšších), byť k tomu samozřejmě teologické vzdělání rovněž nepotřebovaly – „na synodu zachraňuje situaci s. J. Wurmová“ (S. 1934), leckdy jediná přítomná žena, jakási „synodálka *honoris causa*.“

Tři „bohoslovky“ se s tím nechtěly smířit a adresovaly šestému synodu ČCE (1932) písemnou žádost o zvážení farářské ordinace žen – již se nadto dostalo podpory synodního výboru pro výchovu (Lukl 1933). Tím však naděje skončily, po interních jednáních bylo k hlasování dáno jen mírnější usnesení, že by absolventky teologie směly kandidovat na vikářky, ani to však synod nepřijal s požadavkem, aby se k této otázce napřed vyslovily všechny sbory. Z genderového hlediska konzervativní byl synod ostatně i v jiné věci, studentům bohosloví (obojího pohlaví) napříště až do absolutoria explicitně zakázal sňatek.

Po tomto rozhodnutí měla nastat kýžená diskuse, z desítky tehdy vycházejících evangelických časopisů se nicméně odrazila prakticky jenom ve dvou, a i to sporadicky – v již zmiňovaném *Husu* a v oficiálním církevním *Českém bratru*. Ten dokonce inicioval jakousi anketu o ordinaci žen, otevřenou vstřícným článkem lékaře (a člena vinohradského sboru) Adolfa Lukla, po němž se pro vyslovila další lékařka Schustlerová a profesor teologické fakulty (a Luklův zeť) J. L. Hromádka, proti s různou mírou razance kurátor Václav Blažek, vikář Josef Francouz, synodní kurátor Ferdinand Kavka a farář Miroslav Růžička – kromě biblických a prakticko-společenských argumentů přitom zazněla i maskulinistická „analogie“, že Spasitel byl přeci muž – jakoby evangeličtí duchovní měli prostředkovat spásu (Lukl 1933; Anketa 1933).¹⁷ Žádné oficiální stanovisko nicméně nebylo vydáno a diskuse byla ponechána na neformální jednání jednotlivých sborů, třebaže právo žen na ordinaci údajně ústně podpořil i prezident, jinak rovněž čestný doktor Husovy fakulty a formální člen církve, T. G. Masaryk (S. 1934). Podporovatelé ordinace žen se v tichosti připravovali na následující, sedmý církevní synod (1935).

„Sedmý synod v prosinci 1935 vyslechl theologický referát, z něhož bylo zcela jasno, že odmítání ordinace žen nemůže obstát před svědectvím Písem.

¹⁷ *Český bratr* 10, 1933: 169–170, dále publikoval informaci o situaci ve skotské reformované církvi – která rovněž řešení této otázky odložila.

Církev tedy měla již v roce 1935 bohoslovecky hluboký a biblicky zdůvodněný rozbor celé otázky s kladnou odpovědí“ (Jas 1954: 46), synodálové se tím však nenechali zastrašit. V následující diskusi vystoupilo víc než dvacet řečníků, kteří progresivistickému stanovisku „Prahy“, rozuměj synodní rady, městských liberálů, a Husovy fakulty odporovali, a nakonec přišli s geniálním řešením: tvrzením, že souhlas s ordinací žen by znamenal nutnou změnu církevního zřízení, tedy jakési církevní ústavy, čehož se většina nerozhodných zalekla. Ordinance žen tak opět neprošla a jen chabou útěchou bylo, že vedení církve prohlásilo význam žen pro vzdělávací a sociální díla církve s tím, že uchazečky budou moci být do příslušných míst oficiálně „uváděny“ – projdou jakousi „laickou ordinací“. Výsledek synodního jednání sice přinesly všechny církevní časopisy, většinou ale bez jakéhokoli hodnocení (Sedmý synod 1936: 6).¹⁸ I když jejich vydavatelé nejspíš většinou náleželi k progresivistům, odporu zřetelné církevní většiny se přeci jen zalekli.¹⁹ *Českokobratrská jednota*, jejíž vydavatelé zprvu synodního usnesení želeli, rychle otiskla také razantně odmítavé stanovisko.²⁰

Společenský – spíše než teologický – konzervatismus jednoznačně převládl, a tuto situaci prodloužily nastupující válečné roky. Uzavření českých vysokých škol vedlo církev k nezbytnosti neoficiálního studia bohosloví, jehož frekventanti byli „maskováni“ (později doslova ve smyslu obrany před nuceným nasazením) jako výpomocní duchovní, vikáři a učitelé náboženství. Jestliže v meziválečném období právě tato místa obsazovaly nebo o ně alespoň usilovaly teologicky vzdělané ženy, najednou musely ustupovat i z již dosažených pozic. Na vikářskou nebo farářskou službu nebylo pomyšlení, některé katechetky ztratily svá místa a ženy a dívky měly s teologickým studiem utrum. Jejich kolegové muži naopak po válce rychle složili nezbytné zkoušky nebo již oficiálně ukončili studium – a zabrali další volná církevní místa, takže otázka ordinace žen se znovu dostala na pořad jednání teprve v roce 1950. Ještě dřív však musíme probrat neočekávaný vývoj ve dvou dalších církvích.

¹⁸ Dále srov. *Českokobratrská jednota* 38, 1936: 5–6, 20–22; *Hus* 48, 1936: 4; *Husův odkaz* 24, 1935: 178; *Křesťanská revue* 9, 1936: 80–83.

¹⁹ Jenom manželka faráře (později i synodního seniora, tedy nejvyššího duchovního představitele církve) Josefa Křenka po čase v referátu ze zahraniční ženské konference prohlásila, že „žijeme v dnech žen“ a jejich místo v církvi je nezastupitelné; zda tím myslela i nárok na duchovenský úřad, si ovšem nechala pro sebe (Křenková 1938). Podobné stanovisko Křenková prezentovala i po dalších deseti letech (Křenková 1948).

²⁰ *Českokobratrská jednota* 38, 1936: 297–298.

Válečné intermezzo a kratší cesta ke svěcení žen v Církvi československé

Byla-li Českobratrská církev evangelická opatrnická a v jádru silně konzervativní v otázce farářské ordinace žen, nijak to nezpochybňuje její celkově spíše modernistické založení, kontrastující s druhou velkou evangelickou církví českých zemí – Německou evangelickou církví (obdobně konzervativní byli i luteráni v Těšínském Slezsku a na Slovensku, naopak menšinou německých evangelíků konzervatismus nebránil v afilaci k nacismu) (Just – Nešpor – Matějka 2009: 310–337; Heinke-Probst 2012). Jestliže česká církev o možné ordinaci žen alespoň uvažovala a někteří její představitelé o ni dokonce aktivně, byť prozatím neúspěšně usilovali, pro německé evangelíky v Čechách a na Moravě byla něčím naprosto nepředstavitelným. A to přesto, že už v meziválečném období trpěli nedostatkem duchovních, jenom částečně řešeným importem z Německa. Během války, kdy bylo stále víc mužů povoláváno do zbraně (a někteří faráři do vojenské duchovní služby), se stal tento problém ještě palčivějším, obzvlášť když regionálně česká Německá evangelická církev dlouho odolávala včlenění do říšské evangelické církve a i po jeho provedení si žárlivě střežila vlastní autonomii.

Říšská církev jako celek nebyla válečnými událostmi tolik poškozena, její celostátní i zemská vedení však musela řešit jiný problém: z politických důvodů se potřebovali zbavit některých nejviditelnějších představitelů vůči nacismu kritické tzv. vyznávající církve. Obě tendence se překvapivě střetly a způsobily tak veselý paradox, že společensky konzervativní Německá evangelická církev během válečných let získala svoji první a jedinou vikářku Luise Zornovou (Heinke-Probst 2012: 208–214). Po unitářské společnosti se tak stala první (geograficky) českou církví, v níž působila žena jako ordinovaná duchovní.

Zornová byla od roku 1931 ordinovanou vikářkou Hannoverské zemské církve, i když ale o tři roky později složila farářskou zkoušku, duchovní se nestala a sloužila napřed jako sociální pracovnice a později učitelka školy pro diakonky. V této pozici se v průběhu druhé světové války stala politicky neudržitelnou a církevní vedení ji zachránilo tím, že ji poslalo sloužit do protektorátu – zprvu do Chomutova, později do Kadaně (kde zůstala až do odsunu/vyhnání českých Němců v roce 1946). Pozornosti gestapa se tím sice nezbavila, překvapivě to však nevyvolalo vůbec žádnou odezvu ze strany německojazyčných evangelíků v Čechách – doba byla zjevně tak bouřlivá, že na jakékoli diskuse nezbyl čas. Na druhou stranu je třeba konstatovat, že Zornová v Čechách

jako farářka sloužila jenom něco přes rok, v době, kdy někdejší Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku právně neexistovala, a její působení nezanechalo prakticky žádné stopy. Německou evangelickou církev po poválečných tahanicích se zpětnou platností k 4. květnu 1945 zrušil zákon 131/1948 Sb.

Podobný problém jako němečtí evangelíci před druhou světovou válkou a v jejím průběhu, totiž nedostatek duchovních, musela však v poválečném období řešit jiná církev – Církev československá (husitská). Dilem vinou válečných ztrát, dilem kvůli poklesu prestiže a příjmů duchovních (srov. Šíma 1937), i z ideových a sociálně-politických důvodů²¹ měla tehdy druhá největší česká církev citelný nedostatek kněží, což bylo tím tíživější, že se současně snažila o expanzi a usilovala o získání co největší části majetku likvidované Německé evangelické církve (Urban 1973: 207–212; Nešpor 2011). Kněžské svěcení žen – v československé husitské teologii je upřednostňován tento termín a kněžské svěcení je chápáno jako jedna ze sedmi svátostí – se jevilo jako dobré řešení (Noble 2004), obzvlášť když církev v prvních dekádách své existence zdůrazňovala náboženskomodernistický charakter. Na Husově fakultě ostatně právě studovalo 12 dívek z Československé církve,²² další ji již absolvovaly a působily – podobně jako v evangelické církvi – jako učitelky náboženství.

Klerikální charakter církve ovšem vedl k tomu, že ani zde se o takové možnosti nikterak nediskutovalo. Církev řešila především poválečnou konsolidaci a expanzi do pohraničí, volbu nového patriarchy a několika biskupů (během války znemožněnou) a další, spíše organizační a majetkové záležitosti.²³ Svěcení žen jako jednu z cest řešení nedostatku duchovních – druhou cestou bylo svolení k tomu, aby mohli kázat (nikoli ovšem vysluhovat svátosti) laici – bez jakékoli diskuse projednala biskupská rada 7. října 1946. Biskupové byli pro, avšak definitivní rozhodnutí postoupili shromáždění všech duchovních. Zda k němu došlo, nevíme, za necelý měsíc (2. 11.) však biskupská rada schválila pověření laiků ke kázání a podle pozdějších církevních referencí zřejmě i svěcení žen

²¹ Československá církev byla už kvůli své sociální skladbě značně levicově orientovaná, někteří její duchovní proto v poválečných letech dali přednost politické práci; několik bývalých duchovních Církve československé se potom dokázalo uplatnit i ve Státním úřadě pro věci církevní (Vladimír Ekart, František Hub) nebo na jiných místech protináboženského boje (Václav Vyšohlíd).

²² *Český zápas* 30, 1947, 17: 100; podle uvedeného přehledu na fakultě v akademickém roce 1946/47 dále studovalo 95 mužů československého vyznání, 6 žen a 97 mužů z řad ČCE a 17 mužů a 5 žen ostatních konfesí.

²³ Srov. např. informace o druhém církevním sněmu v květnu 1947; *Český zápas* 30, 1947, 4: 17–18.

– v příslušné rubrice dobového církevního tisku se na to však „zapomnělo“.²⁴ V oficiálním církevním periodiku *Český zápas* se objevil jen článek o obecném významu žen v náboženství (Mildová-Bílková 1947) a byla zavedena (nepravdivá) rubrika Ženská hlídka, u příležitosti výročí zakladatele církve Karla Farského byla v rámci jubilejního čísla publikována úvaha o Farského chápání žen, uvádějící (bez jakýchkoli odkazů), že připouštěl kněžské svěcení žen, jen je nechtěl aktuálně zavést kvůli jejich nízkému vzdělání (Pešková-Kounovská 1947). O tom, že církev již k takovému rozhodnutí dospěla, týdeník mlčel – čtenáři mohli být proto poněkud překvapeni, když následujícího roku ke dvěma svěcením žen došlo, ani to však nevedlo k žádné obšírnější tiskové diskusi.²⁵

Přípravu na první kněžské svěcení ženy, v daném případě dlouholeté katechetky a manželky duchovního Bohumila Peška Olgy Peškové-Kounovské, v *Českém zápase* přinesla pouze nevýrazná noticka o třech nových „duchovních zřízeních ... k dílu církve v náboženských obcích“ pro jednu sestru a dva bratry, kdy bylo spíše zdůrazněno, že půjde o první svěcení za celý rok. Mělo k nim dojít na Husovo výročí 6. července 1947.²⁶ Ačkoli přitom slavnostní akt přenášel dokonce rozhlas, v církevním tisku byl zpětně prezentován opět jen krátkou zprávou, že žena se poprvé stala duchovní.²⁷ Přes věcnou převratnost jakoby šlo o něco zcela samozřejmého, o čemž se nemusí diskutovat – přičemž současně se předpokládalo, že ženy budou primárně sloužit jako pomocní duchovní, nikoli jako samostatné farářky (srov. Hrdlička 2010: 96; Kaňák 2015: 105). V případě Peškové-Kounovské tomu tak skutečně bylo, angažovala se především publicisticky a později od roku 1951 jako (rovněž první) docentka katedry společenských nauk (= marxismu) rozdělené Husovy československé bohoslovecké fakulty.²⁸ Církev s ní však ani v tomto směru velké terno neudělala, jako přesvědčená komunistka o dva roky později odešla jak z fakulty, tak i z církve.

²⁴ *Český zápas* 29, 1946, 49: 272.

²⁵ Příznačné je, že i pozdější církevní historikové tuto událost buď zcela pomíjejí (Hrdlička 2007), nebo zmiňují na pár řádcích (Urban 1973: 257; Hrdlička 2010: 96).

²⁶ *Český zápas* 30, 1947, 27–28: 165.

²⁷ *Český zápas* 30, 1947, 29–30: 168.

²⁸ Pešková-Kounovská přitom neměla teologické vzdělání, vystudovala filosofii na pražské filosofické fakultě, studium přitom ukončila doktorátem (PhDr.) – ještě v době rigoros (1929) přitom užívala rodného jména Oldřiška.

Úspěšnější bylo teprve druhé svěcení, tentokrát ženy, jež teologii na Husově fakultě opravdu vystudovala, Naděždy Brázdilové 30. října 1947.²⁹ Také Brázdilová přitom dlouho sloužila jenom jako pomocná duchovní, farářkou se stala teprve v roce 1978. Tedy v období, kdy už Církev československá husitská ženy světila na kněze (výraz „kněžka“ byl záměrně eliminován) naprosto běžně. Zatím přitom nemáme k dispozici žádný personální registr duchovních ČČS(H) a stav ústředního církevního archivu v tomto směru nedává velké naděje, přesto lze snad z několika známých konkrétních případů soudit, že cesta ve standardnímu kněžskému povolání žen zabrala ještě přinejmenším celou dekádu nebo spíš dvě. Jistě k ní přispěla existence samostatné Husovy fakulty pro Československou církev, stejně jako vzrůstající podíl žen mezi učiteli této fakulty, teprve v sedmdesátých letech však přestalo být kněžství žen v církvi chápáno jako něco výjimečného.

Podle Ivany Noble přitom rozhodně nešlo o jednoduchý proces a ještě v době, kdy sama nastupovala kněžskou dráhu (na počátku devadesátých let) nebylo postavení farářek nikterak pevné (Noble 2004; srov. Maříková 2006). Dávno už sice nesloužily (jen) jako pomocné duchovní, avšak k jejich farářské službě přispěl především nedostatek mužských kolegů. V praxi to znamenalo, že byly posílány³⁰ do obtížně spravovatelných nebo neperspektivních náboženských obcí, přičemž se od nich očekávalo, že budou plnit všechny i neduchovní úkoly jako muži (správa a opravy budov, cestování kvůli pastoraci a katechezi atd.) a současně některé úkoly, které na muže kladeny nebyly (administrativa, úklid), to vše v situaci, kdy jim bylo leckdy přinejmenším implicitně bráněno v rodinném životě. Jak uvádí Noble, „některé z těchto žen se nevdaly – ne proto, že by se rozhodly pro celibát – a žily nejprve se svými rodiči, pak o samotě, často v sociální izolaci a chudobě“ (Noble 2004: 24). Ačkoli nemáme k dispozici souhrnné údaje, je pravděpodobné, že situace se měnila jenom zvolna, proto autorka ještě i na počátku své kněžské služby uvažovala, zda jako kněz může zůstat ženou (ibid.: 26).³¹ Jak tomu bylo u Českobratrské církve evangelické, když konečně ordinaci žen připustila?

²⁹ *Český zápas* 30, 1947, 45: 265.

³⁰ Zatímco evangelické sbory si své duchovní volí (byť v období vlády komunistického režimu leckdy v součinnosti s církevním vedením a současně pod omezujícím tlakem státních orgánů), náboženské obce Církve československé (husitské) jsou obsazovány rozhodnutím „shora“ – příslušným biskupem, nebo nanejvýš diecézní radou složenou z duchovních a laiků, třebaže rada starších v každé obci má (jistě) právo navrženého kandidáta odmítnout.

³¹ Srov. již „osobní výpověď“ Noble jako přílohu k Mencl 2003: 76–79.

Dlouhá cesta k evangelické ordinaci žen II.

Zjevný většinový sociální konzervatismus, opakovaný neúspěch, ani válečný pragmatismus progresivisty v evangelické církvi nadlouho nezastavily – boj za ordinaci žen se brzy po skončení války rozhořel znovu. Svou roli mohlo hrát i zavedení svěcení žen v Církvi československé, nikdo to však explicitně nezmninil. Stoupenci této změny každopádně přišli s praktickými argumenty všestranné užitečnosti zavedení seniorátních vikářek, absolventek teologie, jež by se v jednotlivých seniorátech věnovaly především pastorači (Francouzová 1948).³² Současně se objevila teologická argumentace zpochybňující biblistické výhrady proti ženské duchovní službě (Hájek 1950; srov. Jas 1954: 46), a i když se nesetkala s všeobecným přijetím, i odpůrci – biblisté tvrdili, že nesouhlas s exegezí nikterak neznamená jejich odpor vůči ordinaci žen (Pavlinec 1950). Vše mělo sloužit znovuotevření otázky na X. církevním synodu v únoru 1950.

Synod byl ovšem stále opatrný a projednávání této otázky vůbec nepřipustil. Synodálové se jen usnesli, aby návrh prostudoval poradní teologický výbor a aby o něm rokovaly jednotlivé sbory, teprve pak měl být předložen na následujícím synodu.³³ K neformálnímu projednávání v jednotlivých sborech přitom zjevně došlo, stejně jako před dvěma dekádami, avšak i tentokrát s jen dílčím ohlasem v církevním tisku.³⁴ Objevily se kompromisní návrhy na pouhou vikářskou ordinaci žen a jejich působení v roli pomocných duchovních v příliš rozsáhlých sborech (početně či územně), podporované i zkušeností, že většina mužů–vikářů usilovala o rychlou farářskou ordinaci a osamostatnění; také seniorátní vikariát přitom zjevně chápali jako krátkodobý mezistupeň před zaujetím „skutečného“ farářského místa. Výrazem měněního se většinového postoje se nicméně stalo vyjádření staršovstev jednotlivých sborů, o něž byla požádána před nadcházejícím synodem: 119 (40 %) sborů se vyslovilo pro ordinaci žen, 85 (29 %) ji podporovalo podmíněčně nebo s určitými výhradami a omezeními, 16 sborů se vyjádřilo nejasně. Naopak proti bylo pouhých 54 (18 %) sborů a dalších 23 svou odpověď nezaslalo (Tři dny 1953: 152).

³² Je pravděpodobné, že autorka byla manželkou výše uvedeného odpůrce ordinace žen Josefa Francouze; pokud tomu tak bylo, vikář Francouz patrně změnil názor. Podobně (opatrnější, bez explicitního nároku na ordinaci) stanovisko již o číslo časopisu dřív prezentovala manželka synodního seniora (Křenková 1948).

³³ *Český bratr* 26, 1950: 47–42.

³⁴ *Křesťanská revue* 18, 1951: 32.

Přes kladný postoj většiny staršovstev i (opětovně) doporučení příslušného teologického výboru bylo jednání jedenáctého synodu Českobratrské církve evangelické (1953) o této otázce zřejmě dost bouřlivé, referent připomněl rozsáhlou debatu (Tři dny 1953: 152–153). Výsledek byl nicméně jednoznačný, 79 synodálů hlasovalo pro, jeden byl proti a jeden se zdržel; původní návrh usnesení „Synod se usnáší přiznati ordinaci ženám a postavit je zcela na roveň mužů“ musel být ovšem změněn na neutrálnější „Synod se usnáší přiznati ordinaci ženám“.³⁵ I když neprošlo žádné omezení a ženy mohly teoreticky začít být ordinovány na faráčky, fakticky se začalo uplatňovat jakési přechodné období: absolventkám bohosloví byla zprvu přístupná jenom vikářská ordinace, ačkoli jejich kolegové muži ji v některých případech „přeskakovali“, nebo zůstávali vikáři mnohem kratší dobu. Tato nerovnost se přitom stala natolik samozřejmou, že hodnotitel zavedení ordinace žen v církevním časopise po pěti letech mylně tvrdil, že jeden synod ženám povolil jenom vikářskou ordinaci a teprve další ji rozšířil na ordinaci farářskou (Horák 1956). Měl nicméně pravdu v tom, že – na rozdíl od jiných církví a zemí – druhy tak kontroverzní otázka „je pro nás vyřešena“ (ibid.: 1956; srov. Horák 1959). Svědectvím o tom je i církevní tisk, třebaže ten se celé věci i dříve věnoval jenom sporadicky, od rozhodnutí synodu však tyto úvahy a glosy přestaly vůbec a v rámci zpráv o nových ordinacích, volbě za duchovní a podobně se ženy začaly objevovat vedle mužů zcela samozřejmě, bez jakéhokoli dalšího upozornění či rozlišení.

Synod zasedal na přelomu října a listopadu, do konce roku 1953 byly k duchovní službě v ČCE ordinovány čtyři ženy (Jarmila Jeschkeová, Eva Peroutková – později Nechutová, Antonie Slámová a Alena Srnková – později Šounová), všechny ovšem jen jako vikářky.³⁶ I v následujícím roce proběhlo ještě hodně ordinací, pak se jejich počet přechodně snížil, protože nebylo tolik zájemkyň (graduovaných studentek bohosloví), a jen zvolna stoupal, jak ukazuje Tabulka 1. Současně přitom řada ordinovaných vikářek z různých důvodů církevní službu opustila, případně dočasně opustila třeba kvůli výchově dětí a po návratu se už tyto ženy nevrátily k duchovní službě, ale pracovaly pro církve jinak (úřednice,

³⁵ Synod současně, v tomto případě proti opačnému stanovisku vedení církve, rozhodl o možné ordinaci presbyterů – laiků bez teologického vzdělání, byť jen v odůvodněných a výjimečných případech (Tři dny 1953: 153). První žena – presbyterka Julie Matoušková byla ordinována v prosinci 1958 (*Český bratr* 35, 1959: 14). Tvrzení sborníku ke třicátému výročí ordinace žen, že současně šlo o vůbec první presbyterskou ordinaci v ČCE (Opočenská – Hromádka 1984: 61), je ovšem zřejmě chybné, předcházely jí ordinace Josefa Kolmana a Josefa Šťastného (obě 1954) (srov. *Církev v proměnách času* 2002: 399–401).

³⁶ *Český bratr* 30, 1954: 15.

sborové sestry). Z pochopitelných důvodů se naopak rychle snižoval časový posun mezi absolvováním teologické fakulty (od roku 1950 šlo o Komenského evangelickou bohosloveckou fakultu) a vikářskou nebo i farářskou ordinací.

	vikářské ordinace	farářské ordinace
1953–57	20	1
1958–62	4	3
1963–67	6	1
1968–72	8	1
1973–82	13	3

Tabulka 1: Ordinace žen v ČCE, 1953–82.

Zdroje: Opočenská – Hromádka 1984: 63–71; kontrolováno a doplněno podle Církve v proměnách času 1969: 269–313; Církev v proměnách času 2002: 339–397.³⁷

V případě ČCE rozhodně neplatilo, že by ženy – vikářky byly odsouvány na okrajové a většinou ani na méně atraktivní fary,³⁸ ani to, že by jim duchovní povolání přinejmenším fakticky bránilo v rodinném životě (srov. Opočenská – Hromádka 1984: 62) – mateřství bylo ovšem obvyklým důvodem přerušení, někdy i ukončení vikářské služby. Přesto však byly oproti svým mužským kolegům handicapovány. Jak už bylo řečeno, farářskou ordinaci nezískaly hned (jako první byla v roce 1956 ordinována Alena Srnková v Příbrami³⁹), a mnohdy ji nezískaly vůbec. Na 51 vikářských ordinací žen za prvních 25 let od jejich ustanovení připadlo pouhých 9 farářských ordinací, a i když se nakonec farářkami stalo 20 (39 %) žen z tohoto vzorku, doba mezi vikářskou a farářskou ordinací byla obvykle podstatně delší než u mužů. V extrémním případě se jednalo o 43 let (naopak nejkratší doba byla 3 roky), průměrně šlo o dvacet let. Na vině byla jistě řada důvodů, včetně již zmiňovaných rodinných povinností, v ojedinělých případech také (hrozící) ztráta státního souhlasu k duchovenské činnosti nebo odchod do emigrace, přesto nelze pominout zjevnou skutečnost, že ženy to zřejmě měly těžší a/nebo o farářská místa neusilovaly tak výrazně jako muži.

³⁷ Nehledě k pozdějším změnám přehled zpracovaný Opočenskou a Hromádkou zcela pomíjí emigranty po roce 1968.

³⁸ Tento názor má Maříková 2006: 239, která vychází jednak ze zkušeností Ivany Noble (ty se ovšem týkají CČSH), jednak z jednoho svědectví prezentovaného ve sborníku Opočenská – Hromádka 1984: 51. Provedeme-li analýzu duchovních působišť vikářek ČCE, ukazuje se ojedinělost těchto případů, např. z uvedených prvních čtyř ordinovaných vikářek jedna působila v Děčíně, další v Kladně, Poděbradech a Příbrami.

³⁹ *Český bratr* 32, 1956: 79.

Závěrem

Považujeme-li ordinaci/kněžské svěcení žen za známku modernity a náboženské progresivity, je třeba konstatovat, že i dvě relativně velké a každopádně etablované české církve se poměrně záhy touto cestou vydaly. Ani v jednom případě však nešlo o cestu jednoduchou a po všech stránkách pozitivní. Zatímco právo studovat protestantskou teologii české ženy získaly poměrně snadno, v podstatě aniž by o to samy usilovaly, právo duchovní ordinace/svěcení jim bylo i v liberálních církvích dlouho upíráno (stejně jako vyšší akademické posty na bohoslovném poli). A i když je posléze získaly, jako duchovní byly ještě dlouho reálně handicapovány a/nebo ve srovnání s muži znevažovány. Poměrného zastoupení žen mezi duchovními bylo dosud dosaženo jenom v případě Církve československé husitské, kde se na počátku 21. století Jana Šilerová stala rovněž biskupkou (úřad zastávala v letech 2009–13), jako vůbec první žena ve východní Evropě.⁴⁰ Precedens se však zatím neopakoval. Přestože tedy počet i podíl evangelických kazatelek v posledních dekádách narůstá a zjevně dochází i ke snižování jejich profesních a sociálních handicapů vůči jejich mužským kolegům, zřejmě dosud platí kritický soud Tomáše Mencla, že „uvnitř církví stále ještě [duchovní působení žen] naráží na pevné a neprostupné jazykové a myšlenkové bariéry“ (Mencel 2003: 76).

Ačkoli neexistuje možnost, jak tuto hypotézu empiricky ověřit, autor této studie má za to, že významným důvodem problematické akceptace žen jako duchovních byla absence širší vnitrocírkevní diskuse, jež by rozhodnutí o prvních ordinacích předcházela. Církev československá (husitská), případně ve válečném „intermezzu“ rovněž Německá evangelická církev zvolily cestu rychle zavedeného příkazu „shora“, bez jakékoli přípravy. Bylo to nařízení, s nímž se věřící chtěli nechtě museli vyrovnat, a nelze se jim tak úplně divit, že to nešlo ze dne na den. V případě demokratičtější Českobratrské církve evangelické se jednání o této otázce sice protáhlo na více než dvě dekády, avšak reálná diskuse k němu byla jen omezená a z větší míry neformální, pokud vůbec probíhala. Ani mnozí evangelíci proto neměli čas a prostor k důkladnému probrání a internalizaci

⁴⁰ Podobně v ČCE se první žena stala členkou nejvyššího církevního orgánu, Synodní rady, v roce 1991 (Naděje Mandysová); od této doby je členkou rady vždy alespoň jedna žena, v letech 1997–2015 ženy zastávaly úřad synodní kurátorky (Lydie Roskovcová, Mahulena Čejková, Lia Valková) – dosud nikdy však nešlo o synodní seniorku a do Synodní rady nepronikla ani žádná žena – kazatelka. V celosvětovém měřítku první ordinovanou biskupkou křesťanské církve se stala v roce 1980 Marjorie Matthewsová v americké metodistické církvi.

zásadní změny v genderovém provozu církve – zatímco jedni ji brali jako samozřejmost, která měla dávno nastat, další byli opatrnější a ještě jiní s biblickými či církevněhistorickými argumenty odmítali jakoukoli diskusi. Každá strana se přitom během uvedených dvaceti let někdy cítila zatlačena do kouta, aniž by měla prostor k širší prezentaci svého přesvědčení – ani v tomto případě k žádné skutečné diskusi (mimo početně i časově omezená jednání synodů) vlastně nedošlo. Víc než tisíc let církevního provozu však nelze jednoduše vymazat teologicky sice poučeným, avšak mocensky nevybíravě prosazovaným progresivismem, a když k tomu přeci jen došlo, neslo to dlouhodobé negativní důsledky.

Za této situace a s přihlédnutím k dalším výše uvedeným důvodům nezbývá než konstatovat, že v případě ordinace žen se etablované české církve opravdu nemají tolik čím chlubit. Došlo k ní sice záhy a ženy – duchovní se postupně staly pevnou součástí kazatelstva obou církví, ovšem s tolika protivenstvími a omezeními, že jim dlouho nebylo co závidět. O tom, že by jejich prostřednictvím mohla promlouvat specifická ženská spiritualita (Erickson 1995; Noble 2006; srov. Walter – Davie 1999), si dlouho musely nanejvýš nechat jen zdát a výrazněji se to zřejmě projevuje teprve ve svobodné společnosti po roce 1989. Liberální české nekatolické církve se tak i v tomto případě ukázaly jako podstatně konzervativnější, než by o sobě rády tvrdily (srov. Nešpor 2018), a je otázkou, nepřichází-li opuštění těchto pozic příliš pozdě na to, aby mohlo jakkoli změnit pokračující početní úbytek jejich věřících. Jinými slovy, není-li definitivní akceptace a rozkvět duchovní služby žen v liberálních církvích jednou z „labutích písní“ celých těchto společenství, jejichž úpadek evangelikálně orientovaní křesťané následně sice zkratkovitě, avšak s o to větší vervou přičtou právě takovému – nebiblicismu.

Zdeněk R. Nešpor je historik a sociolog, vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR a profesor Fakulty humanitních studií UK, kde rovněž vede pracoviště kulturní historie. Věnuje se české religiozitě v evropském kontextu od 18. století do současnosti a dějinám, teorii a metodologii společenských věd. Publikoval přes dvě desítky knih a dvě stovky studií, v poslední době například *Encyklopedii menších křesťanských církví v České republice* (2015, spoluautor Zdeněk Vojtíšek) a *Českou a slovenskou religiozitu po rozpadu společného státu: Náboženství Dioskúrů* (2020). Kontakt: zdenek.nespor@soc.cas.cz

Prameny a literatura⁴¹

- 75 let. 1994. *75 let Evangelické bohoslovecké fakulty v Praze*. Praha: ETF UK + Karolinum.
- Agenda. 1881. *Agenda čili způsoby církevního přísluhování pro reformované sbory v Čechách a na Moravě dle usnesení III. obecného evangelického synodu helvétského vyznání z roku 1877*. Vídeň: C. k. vrchní ev. církevní rada.
- Anketa. 1933. „Anketa o ordinaci žen.“ *Český bratr* 10, 1933: 62–65, 84–89, 112–113, 133–134, 154–157.
- Bahenská, Marie. 2005. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávací a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri + Sociologické nakladatelství.
- Bahenská, Marie – Heczková, Libuše – Musilová, Dana. 2011. *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice: Veduta.
- Církev v proměnách času. 1969. *Církev v proměnách času. Sborník k 50. výročí spojení Českobratrské církve evangelické*. Praha: ÚCN (Kalich).
- Církev v proměnách času. 2002. *Církev v proměnách času 1969–1999. Sborník Českobratrské církve evangelické*. Praha: Kalich.
- Čechová, L. 1927. „Sborová sestra.“ *Český bratr* 4, 1927: 242–244.
- Dülmen, Richard van. 1999. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). I. Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.
- Erickson, Victoria L. 1995. *Where Silence Speaks. Feminism, Social Theory, and Religion*. Minneapolis: Fortress.
- Fiala, Petr – Hanuš, Jiří. 1999. *Skrytá církev. Felix M. Davídek a společenství Koinótés*. Brno: CDK.
- Fiorenza, Elisabeth S. 1983. *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. New York: Crossroad.
- Francouzová, A. 1948. „Misie mezi ženami a dívkami.“ *Český bratr* 24, 1948: 73–74.
- Gasiúnaitė, Gitana. 2003. *Should Women Be Ordained? Theological Reasons and Current Policies in Different Protestant Churches*. Rkp. diplomní práce obhájené na ETF UK v Praze.
- Hájek, Milan. 1950. „Mlčení a závoj žen.“ *Theologia evangelica* 3, 1950: 100–101.
- Heinke-Probst, Maria. 2012. *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien 1918–1938 (–1946). Identitätsuche zwischen Nationalität und Bekenntnis*. Leipzig – Berlin: Kirchhof & Franke.
- Horák, Cyril. 1956. „Služba žen v církvi.“ *Český bratr* 34, 1958: 108–110.
- Horák, Cyril. 1959. „O ordinaci žen.“ *Český bratr* 35, 1959: 122–123.
- Horská, Pavla. 1999. *Naše prababičky feministky*. Praha: NLN.
- Hrdlička, Jaroslav. 2007. *Život a dílo prof. Františka Kováře. Příběh patriarchy a učence*. Brno: L. Marek.
- Hrdlička, Jaroslav. 2010. *Patriarcha Dr. Miroslav Novák. Život mezi svastikou a rudou hvězdou*. Brno: L. Marek.
- Jas. 1954. „Ordinace žen.“ *Křesťanská revue* 21, 1954: 46–47.

⁴¹ Krátké, obvykle bez názvu i autora uvedené zprávy nebo glosy z církevních periodik jsou citovány pouze v poznámkách pod čarou.

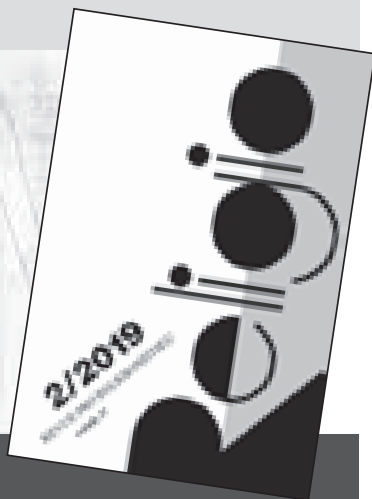
- Jubilejní almanach. 1928. *Jubilejní almanach-schematism československého evangelictva v ČSR*. Praha: Kostnická jednota.
- Just, Jiří – Nešpor, Zdeněk R. – Matějka, Ondřej et al. 2009. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost.
- Kaňák, Bohdan. 2015. „Miloslav Kaňák jako církevní historik, husitolog a znalec života i díla anglického reformátora Jana Viklefa.“ *Studia theologica* 17, 2015, 4: 101–112.
- Křenková, Božena. 1938. „Montrealská konference žen.“ *Český bratr* 15, 1938: 79–81.
- Křenková, Božena. 1948. „Ženy v církvi.“ *Český bratr* 24, 1948: 42–43.
- Kuchařová, Hedvika – Nešpor, Zdeněk R. 207. „Pastor bonus, seu idea (semper) reformanda. Vzdělávání a výchova kléru pro působení ve farní správě v českých zemích v 18. a na počátku 19. století.“ *Český časopis historický* 105, 2007, 2: 351–392.
- Küng, Hans. 2017. *Žena v dějinách křesťanství*. Praha: Vyšehrad.
- Liška, Ondřej. 1999. *Církev v podzemí a společenství Koinótés*. Tišnov: Sursum.
- Lovčí, Radovan. 2018. *Ženy proti proudu. První unitářské a univerzalistické reverendky v Británii a USA*. Praha: Unitaria.
- Lovčí, Radovan. 2019. *Unitářství a Charlotta Garrigue Masaryková. Vliv manželů Masarykových na genezi československé Unitarie*. Plzeň – Praha: Obec unitářů v Plzni + Unitaria.
- Kukl, Adolf. 1933. „Ženy farářkami.“ *Český bratr* 10, 1933: 34–37.
- Lukášová, Věra – Schillerová, Hana. 2006. *Ženy z fary*. Praha: Kalich.
- Maříková, Hana. 2006. „Boření bariér? Aneb jak se daří věřícím ženám participovat na životě církvi.“ Pp. 233–251 in Hana Hašková – Alena Křížková – Marcela Linková (eds.): *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských postojů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mencl, Tomáš. 2003. „Žena protestantská.“ Pp. 69–75 in Alena Vodáková – Olga Vodáková (eds.): *Rod ženský. Kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mildová-Bílková, B. 1947. „Žena v církvi.“ *Český zápas* 30, 1947, 4: 17–18.
- Molnár, Amedeo. 1990. „K počátkům evangelické teologické fakulty v Praze.“ *Křesťanská revue* 57, 1990: 17–20.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. „Protestantské konfesionální školství v českých zemích v „dlouhém 19. století.“ Pp. 103–132 in Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.): *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*. Brno: CDK.
- Nešpor, Zdeněk R. 2010. *Století evangelických časopisů, 1849–1948. Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011. „Mizení náboženství z veřejného prostoru. Kostely, kaple, modlitebny a fary Německé evangelické církve.“ *Lidé města* 13, 2011, 3: 397–441.
- Nešpor, Zdeněk R. 2018. „Sto let Českobratrské církve evangelické a Církve československé (husitské): Náboženské organizace, společenská poptávka a racionalita řízení.“ *Český časopis historický* 116, 2018, 4: 1059–1078.
- Noble, Ivana. 2004. „Bůh ani v kalhotách, ani v sukni...“ *Theologie a společnost* 2, 2004, 1: 24–27.
- Noble, Ivana. 2006. „Tajemství Boha a tajemství člověka ve feministické teologii.“ Pp. 221–232 in Hana Hašková – Alena Křížková – Marcela Linková (eds.): *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských postojů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- OP [Prosek, Ota]. 1930. „Žena farářem.“ *Český bratr* 7, 1930, s. 253–255.
- Opočenská, Jana – Hromádka, Josef. 1984. *V Kristu ani muž ani žena. Sborník k 30. výročí ordinace žen v Českobratrské církvi evangelické*. Praha: ÚCN (Kalich).
- Ordinace žen. 2015. *Ordinace žen. Biblický pohled na tuto problematiku*. Frýdlant nad Ostravicí: Ráj.
- Pavlinec, Š[těpán] M. 1950. „Mlčení a závoj žen.“ *Theologia evangelica* 3, 1950: 215–217.
- Pešková-Kounovská, O[lga]. 1947. „Farský přemýšlí o poslání ženy.“ *Český zápas* 30, 1947, 24: 146.
- Ročenka. 1939. *Ročenka Husovy čs. evang. fakulty bohoslovecké za rok 1937–38 a sborník za druhé desetiletí 1929–39*. Praha: HČEFB.
- Řičan, Rudolf. 1969. *50 let Komenského evangelické bohoslovecké fakulty v Praze*. Praha: KEBF.
- Sborník. 1930. *Sborník k prvnímu desetiletí Husovy fakulty 1919–1929*. Praha: Státní náklad.
- Šedý, Rudolf. 2008. *Paměti pana vikáře Šedého*. Benešov: EMAN.
- Šíma, Jaroslav. 1937. *K sociologii duchovního*. Praha: Akademický dům.
- Toul, Jan. 1931. *Jubilejní kniha českobratrské evangelické rodiny*. České Budějovice: vl. n. S. 1934. „Ženy v církvi.“ *Hus* 46, 1934: 3.
- Tři dny. 1953. „Tři dny synodu.“ *Český bratr* 29, 1953: 151–156.
- Urban, Rudolf. 1973. *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg: J. G. Herder Institut.
- Walter, Tony – Davie, Grace. 1999. „The Religiosity of Women in the Modern West.“ *British Journal of Sociology* 49, 1999, 4: 640–660.

Religio: Revue pro religionistiku

- mezinárodní recenzovaný časopis publikující příspěvky z oblasti akademického studia náboženství
- nejstarší religionistické periodikum v ČR vydávané nepřetržitě od r. 1993
- zařazeno v databázích Scopus a ERIH PLUS

- vychází dvakrát ročně; přijímá příspěvky v angličtině, češtině a slovenštině
- režim otevřeného přístupu; obsah časopisu je volně přístupný v Digitální knihovně FF MU
- vydavatel:
Česká společnost pro religionistiku
ve spolupráci
s Ústavem religionistiky FF MU

<http://www.casr.cz/religio.php>
religio@phil.muni.cz

PŮSOBENÍ ŽENSKÝCH ŘEHOLNÍCH ŘÁDŮ V ČESKÉM POHRANIČÍ

Průniky církevních a laických světů*

Olga Vodáková

Sociologický ústav AV ČR Praha

The Work of Women's Religious Orders in the Czech Borderlands. Intersections of Religious and Lay Worlds

Abstract: This article maps out the relation between women's religious orders forced to work in the Czech borderlands (namely the Šluknov Hook) in the period of 1950–1993 with the lay, secular community. It deals with each of the orders and their specifics and describes their work with clients of nursing homes and of social welfare institutions. It attempts to answer the question of what such forced labour brought about for both parties, and what has changed since the nuns have left the studied locations. The study also points out the fact that as yet, the given, quite specific subject matter has almost never been treated. The study is also based on internal, yet-to-be published materials.

Keywords: *Roman Catholic Church; women's orders; nuns; public space; border area; nursing home; social welfare institutions*

Problematika působení (většinou nuceného) ženských římskokatolických řeholních řádů na území československého pohraničí a následných změn, k nimž došlo po roce 1989 a po rozdělení země na Českou a Slovenskou republiku roku 1993, dosud většinou unikala odborné pozornosti. Pokud bychom chtěli celou problematiku trochu zjednodušit, dalo by se říci, že srovnáváme a) dva světy v časovém horizontu (svět před rokem 1989 a po něm) a b) dva světy prostorové i mentální (laický a řeholní), jež samozřejmě v čase přetrvávají ve svém míjení i prolínání bez ohledu na politické dění. Otázkou je, jak na sebe tyto faktory vzájemně působí.

* Text vznikl v rámci projektu GA ČR, č. 17-02917S, „Návrat náboženství do veřejného prostoru: česko-slovenské srovnání.“

Účelem studie je vykreslit co nejvěrněji obraz soužití běžné, většinou zcela sekularizované populace a neúměrně nakumulovaných řeholnic nejrůznějších řádů, často slovenské národnosti, na vybraném, poměrně malém území českých tak zvaných Sudet. Jedná se o Šluknovský výběžek, jenž je dnes řazen mezi vyloučené lokality, ale jak se pokusím ukázat, bylo tak k němu přistupováno už od začátku padesátých let. Popsaná situace v lokalitě trvala několik desetiletí, aby se pak ve velmi krátkém časovém úseku (1990–93) radikálně změnila, což způsobil odchod téměř všech řádových sester. Vzhledem k tématu práce jsem nucena zabývat se na začátku historií, respektive důvody, jež vedly k vytvoření tak atypického soužití dvou zdánlivě nijak nepropojených světů.

Jak je z výše uvedeného zjevné, studie směřuje k závěru, že ne vždy a všude vedla demokratizace společenského zřízení, a tudíž i vystoupení církvi a jejich členů z částečné ilegality, ke vstupu církvi do veřejného prostoru. Zdá se naopak, že v některých případech veřejný prostor spíše opustily. Byť je moje stať omezena na velmi malý výsek republiky (Šluknovský výběžek má rozlohu cca 300 km² a současný počet obyvatel se pohybuje kolem 55 tisíc), jsem přesvědčená, že podobná situace nastala i na jiných místech republiky – obzvláště v pohraničí.

V úvodu bylo naznačeno, že vědecké práce zabývající se touto specifickou problematikou neexistují. Bohužel se nedají – byť zprostředkovaně a okrajově – využít ani údaje ze sčítání lidu (např. vzhledem k systému znovuosidlování Sudet není možné předpokládat, že všechny osoby hlásící se ke slovenské národnosti jsou řádové sestry). Při mapování působení řádových sester na zkoumaném území, a zejména pro pochopení jejich nepochopitelných přesunů z místa na místo (a to i mezi českými zeměmi a Slovenskem), jsem byla tudíž odkázána převážně na interní materiály jednotlivých řádů. V několika případech pomohly také jejich internetové stránky. Obzvláště významným pramenem byly například nekrology sester satmarek, jež velmi podrobně popisují jejich životní poutě. Co se týče interních archivů (např. sester boromejek), musela jsem se spolehnout na jejich pomoc. Veřejně dostupné zatím nejsou. Možná to vypadá zvláště, ale ani řeholní řády většinou nebyly schopny zkompletovat, případně dohledat všechny materiály týkající se období od roku 1948 do roku 1989. Zůstávají tedy některá sporná místa. Samozřejmě mi velmi pomohla důvěrná znalost prostředí a možnost hovořit s několika generacemi místních obyvatel.

V sociologii se příliš nepoužívá termín „časosběrný“, v případě této studie je však na místě. Část pozorování probíhala v době, kdy řádové sestry ve Šluknovském výběžku ještě působily. Dalším referenčním bodem byl rok 1997, kdy

jsem získávala data o ústavech sociální péče a domovech důchodců pro sociální odbor Okresního úřadu Děčín. Všechna zařízení, která jsou v práci zmíněna, jsem tedy navštívila opět asi po čtyřech až pěti letech po odchodu řádových sester. Díky turbulencím ve státní správě v devadesátých letech se velmi obsáhlý materiál, který jsem shromáždila, nikdy nedostal na veřejnost, respektive vůbec nevím, kde skončil. Zůstaly mi však veškeré zápisy, poznámky atd. Tato data jsou ovšem v mnoha případech velmi citlivá. Proto v následujícím textu neuvádím konkrétní údaje týkající se osob a míst.

V následujících letech se ke mně sporadicky dostávaly údaje o dalším působení řádových sester na mnoha různých místech, ale v osobním kontaktu jsem s nimi nebyla. Měla jsem ale možnost komunikovat s jejich bývalými svěřenci (ze zřejmých důvodů už jen z ústavů sociální péče, nikoli z domovů důchodců) a sledovat, jak se vyvíjí jejich postoj ke světu, ale také co si pamatují, co zapomínají, zda se něco nového naučili. Také jsem mohla komunikovat s místními obyvateli a zjišťovat, co ze vzpomínek na řádové sestry zbylo, co zmizelo, ale také to, co vlastně nikdy nevěděli a ani je to nezajímalo. A v neposlední řadě, jak je na tom generace, jež už si je pamatuje jen z dětství.

Třicet let po „sametové“ revoluci a asi 28 po odchodu řádových sester z českého pohraničí je třetím mezníkem, kdy jsem se ptala všech, kdo byli ochotni odpovídat. Oslovila jsem řádové sestry z kongregací, jež zde působily. Většina těch, které strávily podstatnou část života na Šluknovsku, už bohužel nežije. Jejich mladší následovnice mi však byly nápomocny, za což jim patří vřelý dík. S některými sestrami, jež zde působily jako mladé dívky (SSpS), se mi kontakt navázat nepodařilo, neboť jsou na misiích v těžko dostupných lokalitách.

Akce Ř a její důsledky

V roce 1950 proběhla na území celého Československa nejprve „Akce K“, zaměřená na likvidaci mužských řeholních řádů, a nedlouho po ní „Akce Ř“, zaměřená na ženské řády. Tyto akce byly popsány a zdokumentovány (Vaško 1990, 2007; Vlček 2005). Pro tuto stať jsou důležité jejich důsledky pro malou lokalitu na severu Čech.

Na tomto místě nelze postupovat přísně chronologicky, protože poutě nejen jednotlivých řádů, ale i jednotlivých sester, které nakonec zakotvily ve Šluknovském výběžku, se výrazně lišily. Je asi podstatné podotknout, že Akce Ř se týkala na území dnešní České republiky 7 643 řeholnic, na Slovensku 4 253 (Balík – Hanuš 2013). Z ideologického i praktického hlediska bylo důležité,

aby sestry – po vzoru rčení „sejde z očí, sejde z myslí“ – opustily velká města a koncentrovaly se pokud možno v nejméně religiózních oblastech.

Naprosto ukázkový je v tomto případě osud sester boromejek, které působily pouze na území dnešní ČR. Podle archivních dokumentů byly v první fázi vyvezeny z Prahy a Brna především do dvou již existujících klášterů – ve Vidnavě a v Městě Albrechticích. Při pohledu na mapu je jasné proč. Oba se nacházejí na slezsko-polské hranici, tedy v dostatečně odloučené lokalitě. Lokalita však přesto nebyla ideální, a to kvůli těsnému sousedství s katolickým Polskem. Zřejmě z tohoto důvodu byly sestry z Vidnavy i s celým ústavem sociální péče přemístěny v roce 1953 do České Kamenice v okrese Děčín. Působily zde do roku 1980, kdy dala kongregace výpověď. Nejde sice o Šluknovský výběžek, ale o lokalitu blízkou. Z kláštera ve Městě Albrechticích se postupně vyvinul charitní dům pro sestry v důchodovém věku, který funguje dodnes (na rozdíl právě od Vidnavy, která tuto funkci plnila po určitou dobu – do roku 1995 – také).

Dalším místem, kde kongregace působila už od roku 1854, byla obec Rožďalovice na Nymbursku. Protože tam sestry spravovaly domov důchodců, byly nejprve ponechány na místě. (Stát nemohl „pomáhající“ řeholní řády zcela vyřadit z veřejného prostoru, neboť nebylo kým, dostatečně fundovaným, je nahradit.) Jedná se však o lokalitu ve Středočeském kraji, což vadilo. V roce 1960 byly proto sestry přemístěny do Šluknova ve Šluknovském výběžku, kde působily do roku 1972 taktéž v domově důchodců (Interní archiv Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského). Pak je nahradil jiný řeholní řád (sestry satmarky).

Tyto dva příklady ze života kongregace boromejek uvádím jako ilustraci celkové situace s neustálým přesouváním sester z místa na místo. Znalost této skutečnosti považuji za důležitou už jen proto, že některé řádové sestry (české i slovenské, z nejrůznějších kongregací) procestovaly postupně většinu českého pohraničí a dost těžko si mohly vytvořit k nějaké lokalitě trvalejší vztah. Existují samozřejmě i výjimky, ale celkově platí, že pokud byly sestry – původně soustředěné do koncentračních klášterů a posléze vykonávající po určitou dobu např. práci dělnic v textilním průmyslu nebo polní práce v rámci jednotných zemědělských družstev či státních statků – posléze umístěny jako personál v různých ústavech sociální péče a domovech důchodců, případně specializovaných léčebnách, obvykle to neznamenal, že se víceméně ze dne na den neocitnou někde jinde.

Tím se dostávám ještě k jednomu problému. Po Akci Ř byl v podstatě nemožný oficiální vstup do řeholního společenství (existovaly však tajné řádové

sestry i novicky a na Slovensku se podařilo v některých případech právoplatně složit časné sliby novickám ještě v roce 1951), a proto nejmladší řádové sestry byly ročníky 1930–32. Samozřejmě netvořily většinu kongregací. Že úmyslem systému bylo nechat řeholní společenstva vymřít, je jasné. Do jisté míry se to dařilo. Sestry odcházely postupně do důchodu a neměl je kdo nahradit.

Když zůstaneme u sester boromejek, můžeme se díky jejich archivu dozvědět, jak to bylo s „filiálkami“ řádu. Jedenáct míst, kde působily sestry už před rokem 1950 a měly tam tudíž zázemí (mezi nimi je i Jiříkov ve Šluknovském výběžku, klášter při špitálu a chorobinci od roku 1871), ukončilo postupně činnost v rozmezí let 1964 až 1991 (výjimkou je právě Jiříkov, kde zůstalo několik sester důchodového věku v klášteře až do roku 1999, aby se staraly o nedaleké poutní místo Filipov). Dalších deset filiálek vzniklých přesunem sester do (často nově zakládaných) domovů důchodců, léčeben a ústavů sociální péče na nejrůznějších místech České republiky po roce 1950 ukončilo shodou okolností činnost přesně ve stejném časovém rozmezí. Podle správkyně boromejského archivu byl téměř vždy důvodem důchodový věk sester, které již v řádu nebylo kým nahradit. Právě třeba v případě již zmíněného domova důchodců ve Šluknově byl jeden řeholní řád nahrazen jiným. V tomto případě šlo o sestry satmarky ze Slovenska. Bylo to vlastně výhodné, protože prostory bývalé šluknovské nemocnice, kde dodnes domov důchodců sídlí, už byly pro pobyt řádových sester částečně uzpůsobeny.

Tady si dovolím drobnou odbočku dokreslující jistou morbiditu takto vzniklých domovů pro seniory na území Sudet. Před odsunem Němců mělo každé, byť malé město svoji nemocnici. Po rapidním snížení počtu obyvatel byly tyto zrušeny. Vcelku logicky byly prostory často využity pro vznikající domovy důchodců. Jenže protože každá nemocnice mívala svoji márnici, součástí areálů domovů důchodců zůstávají často márnice (byť nepoužívané) dodnes. V zázemí těchto zařízení lze ještě občas potkat zapomenutou cedulku s nápisem „klauzura“ odkazující na působení řádových sester. Jedná se pouze o drobnosti. Jsou však důkazem, že paměť na věci minulé zůstává ve věcech, stavbách i v případech, že lidé si už nic pamatovat nechťejí.

Když už jsem jako příklad zvolila sestry boromejky, je potřebné uvést, že úbytek členek řádu se bohužel po roce 1989 nezastavil. Byť je kongregace otevřena všem zájemkyním o noviciát, k roku 2019 čítala na území České republiky už jen 127 členek. Ještě v roce 1997 to bylo 248 (sdělení archivářky řádu boromejek, s. Fidelis).

Zde je na místě technická poznámka. Instituce, v nichž řádové sestry působily, ve valné většině existují dodnes. Prošly ale změnami názvů (někdy

i několikrát) v souvislosti se změnami či invencí jejich zřizovatelů. Já se však budu držet zjednodušujících označení „domov důchodců“ a „ústav sociální péče“. Tato označení totiž vyjadřují, o co jde.

Samostatnou sociologickou studii by si zřejmě zasloužil fakt, že jako se dříve stěhovala zařízení fyzicky, aby nebyla na očích (případně se v odloučených lokalitách zakládala, a to na co nejméně přístupných místech), v současnosti existuje trend velmi vzletných názvů, jež nevypovídají nic o tom, co se pod nimi skrývá. Například Domov Srdce v dlaních. Jde o běžný domov důchodců. Celkově se možná jedná o vznik vyloučených slov (důchodce, sociální). Také zachovávám slovo „filiálka“, protože ho řádové sestry samy používají pro označení menších řádových domů, jimž přisuzují také menší důležitost.

Situace na Slovensku byla poněkud odlišná. Zatímco sestry z klášterů na území České republiky byly přesouvány jen v rámci hranic současné ČR, slovenské řádové sestry byly velmi často přesídlovány právě do oblasti českého pohraničí. Důvod byl prostý: Slovensko bylo daleko religióznější, a byť tam působilo řeholnic méně, bylo nutné jejich počet ještě snížit a pokud možno je „vykořenit“ přemístěním do naprosto neznámých končin.

Většina sester byla nejprve soustředěna buď v koncentračních klášterech, nebo v několika lokalitách na práci v zemědělství (např. Voděrady) a odtud přesunuta po roce až roce a půl na území dnešní ČR. Jednalo se zejména o sestry pracující ve školství. Jiné se tomuto osudu alespoň dočasně vyhnuly, neboť mohly až do roku 1953 pracovat ve zdravotnictví (zdravotní sestry a ošetřovatelky). Pak byly přemístěny do ústavů sociální péče, domovů důchodců či psychiatrických léčen, a to jak na území Slovenska, tak na území dnešní České republiky.¹

Zde je zapotřebí zdůraznit jedno demografické specifikum, které pak neustále ovlivňovalo složení řeholních komunit na území českého pohraničí. Zatímco řeholní kongregace působící původně jen na území ČR se přesouvaly po Sudetech jako celky (co se týče věkového zastoupení sester), byly mezi nimi tedy jak mladé sestry, tak sestry v předdůchodovém a někdy i důchodovém věku, ze Slovenska byly vysílány jen sestry mladé, cca do třiceti let. Nejstarší byly tudíž ročník 1920. Důvodem nebyla ani tak potřeba mladých a silných žen „do výroby“, ale spíše potřeba, aby řády na Slovensku co nejdříve „vymřely“.

Tento zdánlivě nepřilíš podstatný fakt se ovšem začal poměrně záhy projevovat v zastoupení českých a slovenských sester v jejich nových

¹ <https://www.vincentky.sk>

působistiích. Zatímco některé komunity tvořené českými sestrami „dávaly výpověď“ už na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, protože téměř všechny členky dosáhly důchodového věku (mladší sestry byly přesunuty do zbývajících komunit), slovenská společenství byla až do konce osmdesátých let tvořena převážně sestrami v produktivním věku nebo těsně po něm. Postupně tak v domovech důchodců i ústavech sociální péče na našem území začal převažovat slovenský prvek.

Je ještě nutné zmínit krátkou etapu v letech 1968–71, kdy došlo k uvolnění a dívky a ženy mohly do řádů vstupovat (v celém Československu). Bylo to příliš krátké období na to, aby všechny zájemkyně (jež se hlásily postupně) stihly absolvovat noviciát a složit časné sliby. Existovaly však také tajné novicky, a těm se tudíž složit sliby podařilo. Tuto dobu využily i starší řeholnice, kterým už nebylo umožněno složit věčné sliby v letech padesátých. Počty nových, mladých řeholnic však byly velmi nízké. V tomhle bodě si nemohu, bohužel, pomoci tvrdými daty, neboť se mi je nepodařilo zjistit. Určitý problém tkví také v tom, že podle interních materiálů jednotlivých řádů byly sestry vstoupivší do řeholního stavu na Slovensku nuceny v době normalizace svléci řeholní roucha a vrátit se k občanskému životu (snahy o zneprávoplatnění jejich slibů).² Zdá se ale, že pokud byly nové sestry zavčas přesunuty do nějaké komunity na území České republiky, podobný osud je nečekal. Respektive je to nepopíratelné, protože v roce 1989 působily mezi slovenskými sestrami u nás (byť jich bylo málo) čtyřicátnice (osobní svědectví). Jak už jsem uvedla, důvody pro odlišné jednání na obou územích neznám a neznám ani přesná data.

Poslední, co chci zmínit v souvislosti s působením slovenských sester v českém pohraničí, je jejich přetrvávající slovenština. Pokud by zde skutečně působily kontinuálně od roku cca 1951 do počátku devadesátých let, pravděpodobně by částečně používaly češtinu. Vzhledem ke své pomáhající profesi nežily v izolaci uzavřeného řeholního společenství. Nicméně kvůli neustálé fluktuaci mezi naším územím a Slovenskem a také díky přísunu nových sester za Slovenska vlastně nikdy neměly potřebu – a ani nebyly nuceny – češtinu přijmout a naučit se. Byť šlo o jistou bariéru v komunikaci s místními obyvateli (bez ohledu na to, že jsme tvořili jeden stát), kupodivu to nijak neovlivňovalo schopnost slovenských sester učit postižené děti (české) číst a psát (dle jejich možností) česky. Je tedy dost možné, že lpění na slovenštině vycházelo především z potřeby neztratit nejen církevní, ale i národní identitu.

² Interní archiv Společnosti dcér křesťanské lásky svätého Vincenta de Paul, služóbnic chudobných.

Na druhou stranu, jak plyne z výpovědi vincentky, sestry Ludmily, příslušnost k Československu byla důležitá. Tato Slovenka měla možnost vybrat si řádové jméno od písmene L z několika možných. Zvolila Ludmilu proto, že to je „naše svatá“. K tajným noviciátům i skládání slibů docházelo samozřejmě i v době normalizace. Tyto sestry se do veřejného života svého řádu samozřejmě zapojily po roce 1989. Svoje vzpomínky popisuje například boromejka s. Angelika (Pintířová – Kutil 2017).

Kongregace působící ve Šluknovském výběžku

Mezi roky 1950 a 1951 bylo postupně soustředěno do Varnsdorfu ve Šluknovském výběžku 600 sester ze 16 řeholních řádů. Pracovaly v textilním závodě Velveta Varnsdorf a postupně byly přesouvány do jednotlivých domovů důchodců a ústavů sociální péče.

Zde je zapotřebí podotknout, že internace se netýkala jen pomáhajících (apoštolátních) kongregací, ale i řádů kontemplativních. Jejich členky však nebyly nuceny pracovat v domovech důchodců, ústavech sociální péče a léčebnách, neboť měly obvykle jiné než zdravotnické či pedagogické vzdělání. Pracovaly proto nejprve zejména v továrnách a posléze jim bylo někde umožněno působit v dílnách, kde tvořily např. liturgická roucha. Tak se dostala jedna část bosých karmelitek (*Řád bosých mnišek blahoslavené Panny Marie z hory Karmel*) deportovaných z Prahy do Jiřetína pod Jedlovou ve Šluknovském výběžku. Další dvě skupiny skončily v Broumově a v Hejnicích. V sedmdesátých letech se nakonec (po povolení příslušných orgánů) v Jiřetíně sešly všechny zbylé sestry a provozovaly zde keramickou dílnu. Roku 1989 se jich dožilo z celé kongregace pouze pět.³ Tyto sestry, stejně jako příslušnice jiných kontemplativních řádů, ale do veřejného prostoru v souladu se svými pravidly téměř nezasahovaly.

Na přiložené mapce Šluknovského výběžku je zaneseno, kde všude působily sestry pomáhajících řádů minimálně do roku 1989. Tuto vizuální pomůcku jsem vytvořila, aby bylo patrné, jak hustou síť tvořila jejich působišť (jakési pseudokláštery) obzvláště v malých a velmi malých sídlech. Nejsou zde zanesena všechna sídla, tedy ta, která sestry opustily dříve než v roce 1989. Tuto formu volím kvůli návaznosti na polistopadový vývoj v českém pohraničí, ale také pro možné srovnání s jinými lokalitami, jež se nenacházejí v pohraničí. Mapa současně zobrazuje koncentraci ústavů sociální péče a domovů důchodců v dané

³ <http://www.bosekarmelity.cz>

Šluknovský výběžek; rozmístění ÚSP a DD spravovaných řeholnicemi

lokalitě. Neexistuje totiž jediné zařízení daného typu, v němž by sestry alespoň po určitou dobu nepůsobily.

Mapa a na ní zanesená působiště řeholních řádů, jakož i ÚSP a DD, vlastně slouží k tomu, aby si každý, kdo se na ni podívá, uvědomil, co znamenalo již v době po roce 1948 být vyloučenou lokalitou. A současně lokalitou přesycenou řeholními řády. Znovuosídlování Sudet po odsunu německého obyvatelstva v podstatě ztroskotalo snahou o kolektivizaci zemědělství. Ti, kteří sem přišli v dobré víře, že budou budovat nová hospodářství, opět odešli (o kolektivizaci nestáli), nejčastěji už v letech 1948–50. O určitou část nemovitostí (zejména menších) projevíli při procesu znárodnování zájem budoucí „chalupáři“. Ti ale netvořili nové osídlení. (Je ovšem pravda, že jen díky nim většina nezničených historicky cenných chalup dosud nepadla.)

Ekonomika Šluknovského výběžku stála a padala s lehkým průmyslem. S odchodem německých obyvatel téměř zanikl (Sadivová – Vodáková – Rybánský 2012; Karlíček – Němec 2016). Stejný osud sdílel i sousední Frýdlantský výběžek a mnohé jiné lokality závislé na lehkém průmyslu. Až do privatizace v devadesátých letech fungovala textilní výroba. Je to zřejmě jeden z důvodů, proč do této oblasti byli dosídleni obyvatelé z polského Zelówa se zkušenostmi s textilní výrobou. (O fenoménu Zelówa pojednávají práce Edity Štěřovské, např. Štěřovská 2002.)

I přes následující dosídlení volyňskými Čechy, ale také např. jihoslovenskými Romy, zůstala populace asi na třetinové úrovni ve srovnání se stavem před odsunem Němců. (Počet obyvatel se snižuje stále; dnes už je asi na pětinu prvorepublikového stavu.) Lokalita byla tedy „vyloučena“ z možných prosperujících už velmi záhy po druhé světové válce. Na druhou stranu skýtala – díky množství opuštěných sídel (nemocnice, rezidence podnikatelů, zámečky) – prostor pro odkladiště nepohodlných. Což byli na jedné straně „chovanci“ či „důchodci“ (dnes „klienti“) a na straně druhé „jeptišky“ (řádové sestry). Na mapě je zaneseno, jak blízko si byla sídla jednotlivých ústavů, a tudíž i řeholnic, které tam působily. Pokud se podíváte například na mapu současné Prahy či Brna, podobnou koncentraci nenajdete. Tím chci v podstatě říci, že u obyvatel Šluknovského výběžku bylo daleko pravděpodobnější, než je tomu kdekoli dnes, že když půjdou na nákup, narazí ve frontě na řádovou sestru, „klienta“ ústavu nebo obyvatele domova důchodců. Vzhledem k poměrně malým vzdálenostem mezi jednotlivými sídly (od 3–4 km po cca 10) došlo kouzlem nechtěného i k tomu, že se setkávaly (a spolupracovaly na společné věci, tedy ve službě katolické církvi) řeholní sestry z řádů, které by spolu jinak do styku vůbec nepřišly (nejen z důvodů odlišného zaměření, ale i kvůli původnímu geografickému působišti).

V mapě není zaneseno, kde které řády působily. Zde je stručný přehled včetně rámcových charakteristik jednotlivých kongregací. Přidávám také pro orientaci údaje o počtu obyvatel v daných obcích a městech k roku 1991 (použila jsem data podle sčítání lidu, domů a bytů⁴).

Kongregace sester sv. Cyrila a Metoděje (dále jen cyrilky)

Jedná se o českou kongregaci, která vznikla v roce 1923 na Velehradě. (V současnosti působí její pobočka i na Slovensku.)

⁴ <https://www.czso.cz/csu/sldb/pramenne-dilo-1991>

Cyrilky působily v Krásné Lípě (3 059 obyvatel) v domově důchodců do počátku devadesátých let. V normálních podmínkách se řád zaměřuje především na ekumenickou, výchovnou, pastorační a misijní činnost. Do běžného života příliš nezasahovaly.

Kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského (boromejky)

Kongregace vznikla ve Francii v 17. stol., u nás působí od roku 1837. Centrem kongregace u nás byla od začátku Praha, dnešní Nemocnice pod Petřínem. Především odtud putovaly sestry, Česky (převážně zdravotní sestry), do pohraničí.

Jako jediné ze všech kongregací měly již ve Šluknovském výběžku zázemí. Spravovaly od roku 1871 špitál v Jiříkově (3 600 obyvatel). Ten byl po druhé světové válce přeměněn na domov důchodců a v roce 1962 na ústav sociální péče. (Zde je možná důležité podotknout, že změna statusu instituce se týkala obyvatel jen částečně. Důchodci zůstali, mentálně postižení přibyli. Přibyli také klienti s psychiatrickými diagnózami.) V roce 1991 sestry odešly z ústavu (bylo obnoveno jejich pražské zázemí). V prostorách kláštera, jenž jim byl navrácen, zůstalo až do roku 1999 několik sester důchodkyň, které pečovaly o vyhledávanou poutní baziliku ve Filipově (o poutním místě a jeho historii např. Křížková – Beneš 1999; Kolektiv 2018). Tyto sestry však už do veřejného života téměř nezasahovaly.

Dalším místem, kde boromejky působily – od roku 1960 do roku 1972 – byl domov důchodců ve Šluknově (4 447 obyvatel) (bývalá nemocnice).

Celkově se dá říci, že boromejky patřily k nejotevřenějším sestrám. Svoji roli sehrálo patrně několik faktorů: ne zcela cizí prostředí (i sestry umístěné ve Šluknově měly jisté zázemí v zavedeném Jiříkově), česká národnost a především jejich předchozí praxe v nemocnicích, jež je nutila k neustálé interakci s laickou veřejností.

Misijní Kongregace Služebnic Ducha Svatého (SSpS)

Kongregace vznikla roku 1889 v Německu a přes Rakousko se rozšířila na Slovensko (1931). V současné době má své zastoupení i v České republice (Přerov).

Sestry SSpS byly do českého pohraničí vyvezeny na podzim 1951. Nejprve pracovaly v textilním průmyslu, pak byly umístěny v ústavech sociální péče v Dolní (1 333 obyvatel) a Horní (326 obyvatel) Poustevně (Horní Poustevna je v současnosti místní částí Dolní Poustevny). Ústavy opustily na počátku devadesátých let.

Působily také v ÚSP v Brtníkách (272 obyvatel), a to od jeho založení v roce 1961. Po rozdělení Československa sestry v produktivním věku Brtníky opustily, ale objekt sloužící jako klášter, který zakoupily, fungoval jako charitní dům pro sestry v důchodovém věku. Protože spolu se sestrami dům obývali i poslední dva žijící členové řádu verbistů (*Společnost Božního slova*, stejný zakladatel), z nichž jeden byl kněz, došlo tak paradoxně k možnosti obnovení duchovního života v obci, jejíž kostel nechali komunisté v roce 1975 odstřelit. Kaple v klášteře byla přístupná veřejnosti při nedělních bohoslužbách. Zájem laické veřejnosti byl však minimální. Posléze byl charitní dům zrušen a objekt dočasně obývaly čtyři mladé slovenské řeholnice připravující se na misie. Po jejich odchodu kongregace dům prodala (cca 2003).

Sestry SSpS byly naprosto specifickým fenoménem. Zejména jejich umístění do ústavů sociální péče bylo značně diskutabilní. Minimálně polovina z nich měla vysokoškolské vzdělání nejrůznějších směrů (např. absolventka UMPRUM, doktorka přírodních věd, lingvistky atd.). Byť kongregace sídlila na Slovensku, byly mezi sestrami i Češky. Důvodem bylo pravděpodobně to, že na území Československa jiný řád zaměřený vyloženě na misijní činnost v Jižní Americe, Oceánii či Africe neexistoval. Tyto sestry dle mého pozorování také ze všech nejhůře nesly nevyužití svého intelektuálního potenciálu. Nicméně ve veřejném prostoru byly nepřehlédnutelné a chovaly se v něm samozřejmě.

V současné době mezi jejich misijní činnosti patří i práce ve vyloučených lokalitách u nás a na Slovensku, takže by se mohly do pohraničí vrátit. Oblast Sudet je totiž misijní zónou.

Spoločnosť dcér kresťanskej lásky svätého Vincenta de Paul, služobnic chudobných (vincentky)

Řeholních společenství navazujících na odkaz sv. Vincenta de Paul je několik a téměř všem se říká vincentky, neboť jméno tohoto světce bývá v názvu kongregace. Ve Šluknovském výběžku působila výše uvedená společnost, která odvozuje svůj původ od prvních francouzských sester (první polovina 17. stol.). Na Slovensku působí jako samostatná provincie od roku 1922.⁵ Pobočky měla i na území současné České republiky a má je dodnes. Někdy se sestrám říká „modré vincentky“ podle barvy pokrývky hlavy, aby nevznikl zmatek se záměnou s jinými vincentkami, jejichž úbor se liší.

⁵ <https://www.vincentky.sk>

Podle interních materiálů řádu putovalo do českého pohraničí (na různá místa) asi sto členek společenství v první fázi (většinou učitelky), další následovaly v šedesátých letech (především zdravotní sestry a ošetřovatelky).⁶

Ve Šluknovském výběžku působily sestry v ústavu sociální péče v Lobendavě (274 obyvatel). Před tím si prošly prací v textilkách nebo na poli. Až na jednu výjimku šlo výhradně o Slovenky. Lobendavu opouštěly v průběhu let 1992–93.

Vincentky všeobecně mají svá specifika odlišující je od jiných řádů. Mnohé z nich prošly v padesátých letech vězením (včetně matky představené v Lobendavě). Nevím, zda tu existuje přímá souvislost, ale nabízí se. Vincentky (a zvláště toto společenství) žijí z uvedených kongregací nejvíce ve „světě“. Tak toto společenství koncipoval jeho zakladatel, sv. Vincent. Šlo mu o to, aby bylo co nejotevřenější, nejpružnější (dnes bychom asi použili slovo flexibilní). Od začátku do něj mohly vstupovat všechny svobodné a ovdovělé ženy bez ohledu na pověst; sestry neskládají věčné sliby, mohou tedy kdykoli odejít (prý to ale žádá nikdy neudělala); v klášterech není klausura; vzdělání nehraje roli; sestry se mohou v podstatě zcela svobodně pohybovat mimo své zázemí, aby jim nic nebránilo v návštěvách a pomoci chudým a nemocným (Hünermann 1997). Kromě toho o náplni jejich činnosti – kde a k čemu jsou právě potřebné – nerozhoduje generální představená, ale biskup, pod jehož jurisdikci ta která komunita spadá. (Zrovna tohle ojedinělé ustanovení jim ovšem v době komunismu nebylo nic platné.)

Z uvedeného vyplývá, že sestry musí být samostatné, invenční a dost často rozhodovat samy za sebe. To lobendavské sestry splňovaly, a navíc práci s mentálně postiženými považovaly za zcela odpovídající svému poslání. Všechny tyto faktory zřejmě vedly k tomu, že se tato komunita nejvíc zapsala do povědomí okolních „neznabohů“ a kladně ovlivnila jejich pohled na práci sester i na ně samotné.

Tím se obloukem vracím k možné souvislosti častých perzekucí sester s jejich chováním. Jak jsem vypožorovala, sestry dokázaly být velmi otevřené a kritické i vůči autoritám, kterých si vážily (např. vůči svému faráři), jak se chovaly ke komunistickým funkcionářům jen odhaduji...

⁶ Interní archiv Společnosti dcér křesťanské lásky svätého Vincenta de Paul, služobnic chudobných.

Kongregácia Milosrdných sestier sv. Vincenta – satmárky (satmarky)

Kongregace patří do rodiny vincentek, má však poněkud upravená pravidla, takže víc připomíná klasický řád. Vznikla v rumunském Satmáru v roce 1842. V roce 1854 začaly sestry působit na Slovensku. Kongregace nepůsobila a nepůsobí v ČR. (Šířila se spíše na severovýchod a východ: Maďarsko, Ukrajina, ale také Čína.) Hlavní náplní činnosti kongregace by měla být apoštolsko-charitativní práce.

Ve Šluknovském výběžku působily sestry nejprve ve Velvetě Varnsdorf – byly sem od roku 1951 postupně přesouvány z koncentračního kláštera v Rožňavě na Slovensku. Posléze byly přesunuty do domova důchodců v Lipové u Šluknova (625 obyvatel). Zde působily až do začátku devadesátých let. Dalším působištěm satmarek byl domov důchodců ve Šluknově. Tam byly povolány sestry ze Slovenska v roce 1972, kdy místo opustily pro nedostatek personálu v produktivním věku boromejky. Činnost zde satmarky ukončily v roce 1990. Kromě toho vznikl charitní dům pro řádové důchodkyně v Jiřetíně pod Jedlovou (614 obyvatel). Ten fungoval do roku 1995.

Právě díky interním materiálům satmarek a jejich nekrologům je možné nejlépe doložit, jak se sestry neustále stěhovaly z místa na místo. (Není například výjimkou, že nějaká sestra strávila v českém pohraničí přes čtyřicet let, ale přibližně každých pět let se stěhovala do jiné komunity.)⁷

Sestry satmarky byly většinou spíš uzavřené a kontakt s okolím příliš nevyhledávaly. Na druhou stranu existovaly i výjimky, protože šlo zřejmě spíš o povahu sester než naučené chování. Ze sociologického hlediska je zajímavé, že zrovna tomuto společenství to laická veřejnost příliš neusnadňovala. Důvod byl až úsměvný. Zatímco ostatní popsané kongregace prošly po druhém vatikánském koncilu vcelku radikální proměnou řeholního oděvu (zjednodušení a zkrácení závoje, celkové zjednodušení pokrývky hlavy, zkrácení roucha na délku po kotníky atd.), satmarky v dlouhých černých hábitech, komplikovaných pokrývkách hlavy s rozevlátým černým závojem (a to přitom úpravami řeholního roucha prošly také) působily jako postavy z historického filmu a běžní lidé k nim přistupovali s daleko větší nedůvěrou, někdy možná i úctou, ale v každém případě to oblečení tvořilo komunikační bariéru. (Dnes už je řeholní oděv zjednodušen.)

⁷ <http://www.satmarky.sk/pg/nekrology>

Svět ústavů, svět církve a svět kolem (dříve a dnes)

Na začátku této stati jsem psala, že učinit ze Sudet, obzvláště pak z určitých odříznutých lokalit, tak zvané vyloučené lokality, se snažila komunistická nomenklatura už v padesátých letech. O tom svědčí právě centralizace nejen řádových sester, ale i ústavů pečujících o mentálně postižené (a konec konců i přemnožené domovy důchodců). Do této oblasti mělo být soustředěno vše, na co „nemělo být vidět“. Ostatně svědčí o tom i fakt, že zřizovatelem některých ústavů nebyl kraj, ale hlavní město Praha. Ale i v ústavech zřízených krajem se nacházeli děti a dospělí původně ze středních Čech. Někdy i z jiných lokalit bývalého Československa; nenarazila jsem ale na jediného klienta ze Slovenska.

Zatímco v době komunismu se o chovance v ústavech staraly řádové sestry (vyloučení s vyloučenými), dnes fungují ústavy dál, ale bohužel už bez sester.

Ve výčtu obcí a měst či městysů, kde sestry působily, jsem záměrně uváděla údaje o počtu obyvatel ze sčítání lidu k roku 1991. Mohla bych k nim připojit čísla z roku 1981, ale rozdíl je mizivý. Zvolila jsem nejpozdější sčítání, při němž lze uvažovat o koexistenci řádových sester, obyvatel ústavů, domovů důchodců a ostatní komunity. V případě velkých sídel jsou takové údaje nepodstatné, ale v obcích čítajících jen několik set duší se projevují velmi intenzivně. Je totiž nutné si uvědomit, že trvalé bydliště zde měli (a mají) „klienti“ domovů důchodců i ústavů sociální péče a měly ho zde i řádové sestry. Sestry obvykle tvořily 90 až 100 procent ošetřujícího personálu. Průměrně jejich komunity čítaly kolem 20 členek. Kapacity jednotlivých ústavů sociální péče a domovů důchodců se lišily. Například v Brtníkách byla obložnost ústavu sociální péče 71 míst. Tento termín (obložnost) používám proto, že jen menší část obyvatel ústavu byla mobilní. Na druhou stranu ti mobilní (většinou 10–20 klientů pohybujících se i mimo ústav) byli vždy nepřehlédnutelní stejně jako sestry, které je někdy doprovázely. Toto propojení s veřejným prostorem vedlo v případě ústavů nejen k seznámení ostatních obyvatel sídla s jejich klienty, ale i k hodnocení jejich chování (a vychování). Tento faktor, ovlivňující i hodnocení důležitosti práce řádových sester, se ukázal jako klíčový po odchodu sester. Kromě toho ústavy sociální péče i domovy důchodců poskytovaly a poskytují pracovní místa pro mnohé obyvatele sídel, v nichž se nacházejí. Řádové sestry nesměly zastávat jakékoli řídicí funkce ani funkce, v nichž se disponovalo penězi. Vcelku logicky nezastávaly ani místa údržbářů. V některých případech působily i jako kuchařky nebo pradelny. Ostatní pozice ale zastával laický personál, tvořený většinou

osobami s nulovou vazbou na církev a s minimálními vědomostmi o fungování řeholních řádů, item o křesťanství jako takovém. A právě tito laičtí zaměstnanci si velmi dobře všímali, jak se řádové sestry chovají. A byli také schopni uvědomit si změnu v přístupu ke klientům, jež nastala po příchodu laických zdravotních sester.

To, co jsem právě napsala, nemá působit jako odsuzování práce laických zdravotních sester. Je to pouze konstatování faktu, že běžná pracující žena s vlastní rodinou nevěnuje celý svůj volný čas dětským a dospělým klientům ústavů sociální péče ani důchodcům, o něž se v pracovní době stará. Řádové sestry to ale dělaly, protože (podle osobních výpovědí) chápaly jako svoji rodinu nejen komunitu sester, ale i komunitu, o niž pečovaly. To samozřejmě vedlo k mnoha diskutabilním zásahům sester, o nichž se vědělo, ale ani vedení daných institucí na ně nikdy neupozornilo.

Mohu naopak doložit, že zásahy popisované laickým personálem jako „řek sprostý slovo, tak dostal mokrym hadrem po hubě, a už to nikdy neudělal“, „starý pán čůral na schodech, paní ředitelka se obrátila a šla pryč, sestra mu dala pohlavek a odvedla ho na záchod“, vedly k tomu, že práce řádových sester byla vysoce ceněna právě po jejich odchodu, kdy se podobné věci začaly řešit „korektně“, což znamenalo vůbec.

Ještě jedné věci si všímali nejen laický personál, ale i běžní občané. Klienti ústavů byli spokojeni a necítili se opuštěni. Kromě toho sestry ve svém volném čase učily svěřené osoby nejen číst a psát, zpívat a hrát na hudební nástroje (v případě ústavů sociální péče), ale také všechno ostatní, co samy znaly a čím žily. Protože vše fungovalo, nikomu nevadilo mentálně postižení ministranti ani to, že je personál ústavu vede k víře a učí desatero. Naopak v devadesátých letech, kdy sestry odcházely, bylo zjišťováno, že morálka klientů se zhoršuje. A také jejich duševní stav. Sama jsem byla svědkem toho, že nejvíce chyběla klientům obou typů zařízení komunikace – prostě aby si s nimi někdo povídal a poslouchal je.

Vzhledem k tomu, že klienti ústavů sociální péče byli také velmi často přesouváni z místa na místo; v podstatě šlo o odsouvání problematických jedinců z míst viditelnějších na místa skrytější; velmi záhy se v devadesátých letech projevil chybějící element křesťanské péče a výchovy. Klienti přesunutí z ústavů, kde se jim nevěnovaly řádové sestry, kazili morálku těm, kteří výchovou sester prošli. Zajímavé bylo, že laický personál ústavů si to velmi dobře uvědomoval, ale nebyl schopen reagovat jinak než pokusy o zbavení se problémového klienta.

Pamatuji si na případ mladého Roma s lehčí formou mentální retardace, který vystřídal snad všechny ústavy od Kostomlat po Lobendavu. Jeho problém spočíval ve zřejmě odpozorovaném chování. Jakmile zahlédl na poli opuštěný zemědělský stroj, zručně ho rozmontoval a během jednoho dne rozvezl díly ve vozíku do sběrných surovin na obou stranách hranice. Ředitel jednoho z ústavů, který se musel opakujícím se problémem zabývat, mi řekl: „Kdyby tu ještě byly sestřičky, tak by mu to vysvětlily. Ale mě von neposlouchá.“ Podotýkám, že dotyčný ředitel byl bezvěrec a člen KSČ. Tuto historku jsem zvolila záměrně. Jejímu hlavnímu hrdinovi šlo o osobní obohacení. Mentálně postižení vychovávaní řádovými sestrami se podobným excesům také nevyhnuli, ale jejich motivace byla odlišná. A odlišná byla i reakce sekularizovaného okolí.

V jednom ze zmiňovaných ústavů sociální péče se v osmdesátých letech vyskytli hned dva velmi invenční klienti. Každý jednal sám. Jeden z nich chodil rád k místnímu přírodnímu koupališti a sledoval i přilehlou louku, na níž parkovala auta návštěvníků. Rozhodl se, že parkoviště zpoplatní a auta bude hlídat. Od parkujících vybíral dvě koruny, které pečlivě strážal v krabičce. Auta skutečně hlídal. Jelikož si nikdo na nic nestěžoval, mohl dotyčný prosperovat až do konce léta. V momentě, kdy byla krabička plná, požádal ale jednu řádovou sestru, aby s ním zašla na národní výbor, aby jim předal peníze, které vydělal, a měly by sloužit na údržbu koupaliště. Mohl by z toho být veliký průšvih, ale nebyl. Paradoxně stoupl kredit řádovým sestrám, které s akcí jako takovou neměly nic společného, ale laická veřejnost pochopila, že jsou odpovědné za uvažování a chování samozvaného strážce parkoviště. Do tohoto případu nijak nezasahovala politika. Do druhého ano.

Jiný klient téhož ústavu se projevoval až chorobnou náklonností ke kostýmům a uniformám všeho druhu. Velmi rád proto hrál například roli ministranta. A také zaměstnance drah. Někdo mu věnoval obnošenou uniformu, někdo jiný kleštičky na štípání lístků a ještě někdo jiný zásobu lístků. Dědeček jednoho z klientů ústavu mu věnoval svoji prvorepublikovou uniformu československého vojáka. Řádové sestry mu upravovaly ve volném čase „kostýmy“ na míru a nacvičovaly s ním scénky, jak má štípat lístky návštěvám v ústavu či bránit naši vlast na hranicích ústavních pozemků. Tohle všechno bylo akceptovatelné, nebo spíše přehlédnutelné, i v období tak zvané normalizace. Nikdo si ale neuvědomil, že hlavní hrdina tohoto příběhu bere všechny uniformy stejně. Závažný problém nastal až v momentě, kdy dostal jako dárek obnošenou uniformu příslušníka SNB. V tomto případě šlo o vyšší šarži a z uniformy nebyly odstraněny „frčky“.

Nikdo si nevšiml, že klient ústavu začal bedlivě pozorovat silniční kontroly dopravních policistů. V příhraničních oblastech bývaly velmi časté. Po určité době se začal v okolí objevovat osamělý policista, který zastavoval a kontroloval vozidla. A vybíral pokuty. Pokud omylem zastavil místního obyvatele, jenž ho znal, dostal v nejhorším případě pohlavek, že zdržuje. Nikdo si na nic nestěžoval. Zde je zapotřebí zdůraznit, že dotyčný používal slovní obraty, pohyby a celkově napodoboval chování dopravní policie téměř dokonale. Po zastavení vozidla nahlédl do okénka a pravil: „Vaše doklady, pane řidiči!“ Nikdo z kontrolovaných, který dotyčného osobně neznal, nepojal sebemenší podezření, že by se mohlo jednat o falešného policistu. Dokonce si nikdo nepovšiml ani toho, že dotyčný policista neumí číst.

Vlastně jde o potvrzení písně Voskovce a Wericha, že „šaty dělají člověka“. To je ostatně důvod, proč tuto historku uvádím. Dokumentuje jaksi z druhé strany, proč bylo k řádovým sestřím (mají v podstatě také uniformu) přistupováno s nedůvěrou a nebyly většinou posuzovány jako samostatné osobnosti. Je zapotřebí historku dokončit. K odhalení falešného policisty došlo právě díky jeho „uniformě“. Zcela náhodně zastavil automobil, který řídil příslušník SNB v civilu. Ten si jako jediný všiml nesrovnalostí uniformy s uniformou skutečnou (tedy používanou dopravními policisty). Jiná pochybení však neshledal. Případ ovšem nahlásil, a ten se začal řešit. Brzy se ale řešit přestal. Nikdo totiž nepotvrdil svědectví příslušníka SNB. Řádové sestry, klienti ústavu i obyvatelé dané lokality shodně vypověděli, že k ničemu podobnému nedošlo. Jediný problém znamenal nález uniformy SNB v prostorách ústavu. Nikdo se k ní však nehlásil a nikdo ani nesdělil, kdo ji ústavu věnoval. Naprosto zdrcený vyšetřovatel tedy strhal epolety a vyšetřování uzavřel.

Podobných příběhů se samozřejmě odehrálo víc. To, co je spojuje, je náhlá spolupráce jinak příliš nekomunikující populace, kterou dokáže propojit pouze společný nepřítel. Po odeznění problému se opět jedná o rozdílné světy. Zde je asi na místě zmínit ještě jeden fenomén, který vymizel s odchodem slovenských řádových sester zpět na Slovensko. A samozřejmě i se změnou politického systému. Sama pro sebe jsem ho nazvala „bířmovací“ a „sňatkovou“ turistikou. Pokud vím, nikdo ho sociologicky nezkoumal.

Slovenské řádové sestry obvykle pocházely z velkých rodin. Měly mnoho sester a bratrů, sestřenic a bratranců, potažmo neteří a synovců. A také kmoťrenek a kmoťrenců. Ti žili většinou na Slovensku. Jak se zdá, křest dítěte si nikdo v byt komunistickém režimu, ale stále ještě silně křesťanské společnosti, zakazovat nedovolil. Problémy nastávaly, když rodiče v křesťanské výchově

pokračovali. Mohlo je to kariéerně velmi ohrozit. Mladé páry mohlo samozřejmě ohrozit, když se chtěly brát v kostele.

Podle všech svědectví, jež jsem získala, šlo především o udávání z řad sousedů. A právě proto někoho napadlo, že jet na dovolenou k tetě do Čech je zcela nevinné, ona biřmování či svatbu zařídí a žádný soused se to nedozví. Systém, pokud vím, velmi dobře fungoval. Ostatně já jsem se také velmi dlouho naivně domnívala, že mají řádové sestry velmi milující příbuzné, kteří je v době prázdnin houfně navštěvují. Posléze mi bylo vše vysvětleno.

Trochu jiným případem, ale vlastně na stejné bázi, byl strach českých sester, že budou ohrožovat své příbuzné, pokud se s nimi budou stýkat. Tady opět nastupovala spolupráce s laiky (které sestry považovaly za důvěryhodné). Například osobní doručení dárku s ústním vzkazem. Nejsem si jistá, nakolik byly obavy z využívání služeb pošty oprávněné. Jenže tím si právě nebyl jistý nikdo. Stejně jako odposloucháváním telefonů. I v těchto případech šlo o spolupráci, jež nebyla (většinou) založena na církevní příslušnosti.

Že jsou sestry „v nemilosti“, vnímal vlastně každý. Většina lidí si však nekladla otázku „proč?“, protože problémy s církevní příslušností, vírou a hodnotami s ní spojenými je jaksi mýjely. Pokud existovala možnost konfrontace (sestry kontra režim), klonila se většina obyvatel na stranu sester. Zdá se ale, že nikdo z nevěřících laiků neměl potřebu cokoli vysvětlovat svým dětem. Současná mladá generace o jejich existenci a působení neví buď vůbec nic, nebo vnímá historiky o „jeptiškách“ jako dávnou minulost (možná srovnatelnou s husity či třicetiletou válkou). Generace, která sestry zažila v dětském věku, má ve všem zřejmě největší zmatek.

Jako dokumentace trochu zvláštního soužití řádových sester a sekularizované společnosti, jež absolutně nevěděla, kam sestry zařadit a koho k nim připočítat, může posloužit můj zážitek přibližně z roku 2017. Seděli jsme s manželem ve výletní restauraci, když se na mě náhle obrátila servírka (o něco mladší než já) a spontánně vyhrkla „Ale vy jste přece byla jeptiška!“ Byla jsem zmatená a překvapená. Manžel také. Snažila jsem se vysvětlit, že jsem „jeptiška“ nikdy nebyla. Dotyčná obyvatelka Šluknovského výběžku se ale nedala. Prohlásila: „Ale manžel říkal, že jo. Von vás s nima viděl!“ (muselo se to tedy týkat čtvrt století starého zážitku).

V tomto momentu jsem si uvědomila propast mezi oběma světy a také potřebu každého z nás někde se zařadit, nebo, lépe řečeno, každého někde zařadit. Pohybuje-li se někdo mezi dvěma světy (aniž by si to sám uvědomoval), je krajně podezřelý. Obzvlášť pro ty, již možnost propojení obou světů

zcela vylučují. Myslím, že právě to je pole neprozkoumané i ze sociologického hlediska.

Jelikož Šluknovský výběžek, byť sousedí s převážně protestantským Saskem, byl v minulosti velmi aktivní katolickou oblastí,⁸ nachází se v něm (vzhledem k rozloze) značné množství poutních míst obvykle spojených se zázračnými uzdraveními. K těm až do roku 1945 nejvíce navštěvovaným (a posléze obnoveným) patří Annaberg u Lobendavy, Filipov, Sněžná u Krásné Lípy a Vilémov. Existovala v padesátých letech samozřejmě snaha je zcela zlikvidovat. K jejich fyzickému i duchovnímu obnovení docházelo většinou v sedmdesátých letech. Bez řádových sester by to nebylo možné. Nedá se říci, že by byly iniciátorkami. To byl obvykle duchovní spravující tři až pět farností, většinou v roli administrátora. Sestry vykonávaly spolu s ním „revitalizační“ práce na objektech a jejich okolí a spolupracovaly na obnovení poutní tradice. Kromě toho se velmi vyplatilo jejich výtvarné a hudební vzdělání (při opravách křížových cest i koncepci hudebního doprovodu poutních mší). Pochopitelně se zapojovalo i určité množství věřících (většinou neodsunutých Němců). Participovali i obyvatelé ústavů sociální péče a domovů důchodců – pokud ne na fyzické práci, pak na návštěvě bohoslužeb a ministrantské činnosti.

Dá se říci, že díky tomu se podařilo obnovit poutní tradice na zmíněných místech do odchodu řádových sester. Proces fungoval na principu sněhové koule: Na první poutníky se nabalovali další a přibývalo i lidí ochotných pomáhat. S pádem železné opony se kromě toho objevili i pamětníci z řad odsunutých Němců a jejich potomci. Ti obvykle přispívali (a přispívají) nemalými finančními částkami na obnovu a údržbu poutních míst. Jsou to ale skutečně jen návštěvníci.

Je nutné podotknout, že počet katolických duchovních se po roce 1989 v oblasti nijak nezvýšil. Zoufalý nedostatek českých farářů v produktivním věku, či těch v důchodovém, kteří jsou schopni objíždět několik farností, řeší diecéze pomocí z Polska. Zde však dochází k problémům způsobeným jazykovou bariérou; německy hovořící farář by se stále ještě hodil víc. Každopádně trvá situace, kdy každý duchovní spravuje několik farností, a paradoxně tak došlo k rušení nedělních mší v obcích, kam na ně po odchodu řádových sester (a klientů, o něž pečovaly) většinou nikdo nedocházel. Tím chci říci, že počet mší a míst, na nichž se konají, je nižší než v době perzekucí a útlaku církve.

⁸ O tomto faktu svědčí mimo jiné i skutečnost, že v Litoměřické diecézi od jejího založení roku 1655 působil 5 biskupů narozených v této malé lokalitě – a to z celkového počtu 20 (Macek 2005).

Bylo by asi lepší uvažovat o tom, že kdyby se bohoslužby konaly, alespoň někdy by na ně docházeli věřící z řad rekreatantů. Tato situace tudíž vede i k jakési nesmyslnosti údržby kostelů, potažmo jejich existence. Tak to chápou i někteří představitelé katolické církve. Prodávány jsou proto fary v obcích, kde nikdo neočekává obnovení církevního života. Právě toto je poněkud v rozporu s úmyslem chápat oblast Sudet jako misijní lokalitu. Poutní, tedy jednorázové akce (případně oktávy) na určitých místech byly obnoveny, vzkvétají a navštěvují je i emigranti z Nového Zélandu. O životě církve jako takové v daném místě to však příliš nevyovídá.

Na místě je ještě jedna poznámka. V případě, že byl nějaký duchovní před rokem 1989 příliš aktivní a schopný, byl odsunut do pohraničí (pokud nepřišel o státní souhlas). V těchto lokalitách tedy obvykle působily velmi silné a často nekonvenční osobnosti, které ale měly obrovskou vůli a nápaditost. V kombinaci s řádovými sestrami a jejich neochvějnou vírou v nemožné (v té době) se jim to nemožné občas podařilo. V současné době duchovním tato podpora řádových sester zjevně chybí.

Závěry a diskuze

Z předchozího textu vyplývá, že přechod k demokratickému, a tedy i svobodnějšímu životu nemusí vždy znamenat větší průnik církevního světa do toho laického (a obráceně). Právě naopak. Tam, kde byl bývalou mocí jaksí vynucen, zcela zmizel. Společný nepřítel přestal existovat, a tak se obě strany opět uzavřely do sebe a ztratily potřebu navzájem se propojovat, ba i komunikovat.

Řádové sestry, o nichž tu byla řeč především, opět našly své zázemí v řádových domech (klášterech). Stejně tak sestry pečují především o svatostánky spojené s jejich kongregací, a tam docházejí na bohoslužby. To samozřejmě neznamená, že se přestaly zabývat pomocí bližním. Podstatný rozdíl je ale v tom, že obvykle působí ve *svých* institucích – ať už jde o školy, ústavy, léčebny nebo jiná pomáhající zařízení. Tato zařízení jsou však obvykle vyhledávaná především věřícími katolíky. Nedochází proto k možné nechtěnému, ale dříve nezbytnému poznávání obou světů navzájem. A tudíž ani předávání poselství, zkušeností, pohledu na svět, a to oboustranně... To se samozřejmě týká České i Slovenské republiky.

Konfrontovala jsem závěry svého dlouhodobého pozorování s výzkumem z roku 2015, jež vedla Barbora Spalová (Spalová a kol. 2016). Myslím, že je velmi přínosný vzhledem k celkovému vnímání řeholních řádů širokou

veřejností, která se s nimi setkává jen prostřednictvím médií, a zkoumáním paměti jak veřejnosti, tak řádů. S určitými závěry ale nesouhlasím. Nemyslím si, že obraz řádových sester (řeholních řádů všeobecně) vytvářejí jen média tím, o čem informují (a často to i interpretují), ale mnohdy právě vzpomínky těch, kteří se se sestrami osobně stýkali, znali a pochopili jejich mentalitu – a to v době, kdy byly dotyčné nuceny pohybovat se ve veřejném prostoru, ať chtěly, nebo nechtěly. Podobní lidé moc neslyší na nálepkování typu „církev je hamízná“, a to proto, že mají určité osobní zkušenosti. Otázkou je, proč je nepředávají dál.

Druhá věc, se kterou musím polemizovat, je „uzávorkování“ minulosti (v období 1950–89) v paměti řádů. Každá kongregace má své prioritní poslání (většinou kvůli němu byla založena). Pokud se jedná o misie (SSpS, o nichž píší já) nebo o školství (voršilky, zmiňovaná studie), a sestry jsou nuceny pracovat v domovech důchodců (o práci na poli nebo v textilním průmyslu nemluvě, to se ale týká všech řádů), je logické, že se touží vrátit k původnímu poslání a čas strávený mimo svoji zvolenou životní misi považují za nedostatečně využitý. Řády, které mají v popisu práce především pomoc nemohoucím (např. vincentky), však takto neuvažují. Jejich kontinuita přerušena nebyla. Možná i proto se jednotlivé kongregace k minulosti vztahují velmi různorodě.

Jak jsem psala na začátku práce, vědeckých příspěvků zabývajících se soužitím řeholních řádů a většinové, sekularizované populace mnoho není. Ani ve světovém kontextu. A rozhodně ne o situaci, jež byla skutečností v Československu. To je poněkud nepřenositelná zkušenost. V roce 2010 například proběhla v Bratislavě vědecká konference týkající se „ostpolitik“ Vatikánu (Jakubčín 2010). Účastnili se jí zástupci České republiky, Slovenska, Maďarska a Itálie a týkala se útlaku církve v době komunismu. K něčemu podobnému bude jistě docházet i v budoucnu, po zveřejnění dosud nepřístupných materiálů z doby pontifikátu Pia XII, které umožní vhled do politiky Vatikánu vůči zemím za železnou oponou.

Olga Vodáková je kulturoložka. Zabývá se především historickým vývojem malých sídel, zejména v oblasti pohraničí, a také sociologií náboženství (ve vztahu k této tematické). V současnosti studuje také stereotypy ve vzájemném vnímání jednotlivých křesťanských církví na našem území. Kontakt: menclvoda@seznam.cz

Zdroje, prameny a literatura

- Adresář církví. 1993. *Adresář církví a náboženských společností registrovaných v České republice podle stavu k 1. dubnu 1993*. Praha: Odbor církví Ministerstva kultury ČR.
- Balík, Stanislav – Hanuš, Jiří. 2013. *Katolická církev v Československu 1945-1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Hünermann, Wilhelm. 1997. *Sv. Vincenc de Paul*. Olomouc: Matice cyrilometodějská.
- Jakubčín, Pavol (ed.). 2010. *Likvidácia reholí a ich život v ilegalite v rokoch 1950–1989*. Bratislava: Ústav pamäti národa.
- Karlíček, Petr – Němec, Jan. 2016. *Mikulášovice, Nixdorf, dlouhá historie nejdelšího města českého severu*. Mikulášovice: Město Mikulášovice.
- Kaplan, Karel. 1993. *Stát a církev v Československu 1948–1953*. Brno: Doplněk.
- Kolektiv. 2018. *150 let Filipova / 150 Jahre Philippsdorf*. Červený Kostelec: P. Mervart.
- Křížková, Marie R. – Beneš, Benno. 1999. *Philippsdorf Filipov 13. 1. 1866*. Praha: Portál.
- Macek, Jaroslav. 2005. *Biskupství litoměřické*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Pintířová, Angelika – Paulas, Jan – Kutil, Tomáš. 2017. *Padá mi to z nebe*. Praha: Portál.
- Sadivová, Ester – Vodáková, Olga – Rybánský, Josef. 2012. *Rumburská zastavení*. Rumburk: Město Rumburk.
- Spalová, Barbora – Tesárek, Jan – Drábková, Tereza – Hemerová, Aneta – Pešková, Zuzana. 2016. „Redefinice smyslu zasvěceného života. V sekularizované společnosti se řády snaží dosáhnout elitního postavení v rámci svého povolání.“ *Dingir* 2016, 1: 1–9.
- Štěříková, Edita. 2002. *Zelów: česká exulantská obec v Polsku*. Praha: Kalich.
- Vaško, Václav. 1990. *Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce I.–II.* Praha: Zvon.
- Vaško, Václav. 2007. *Dům na skále. Církev bojující*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Vlček, Václav. (ed.) 2005. *Ženské řehole za komunismu (1948–1989). Sborník příspěvků z konference pořádané Konferencí vyšších představených ženských řeholí v ČR a Českou křesťanskou akademií dne 1. října 2003 v kostele sv. Voršily v Praze*. Olomouc: Matice cyrilometodějská.

<http://www.boromejky.cz>

<http://www.bosekarmelitky.cz>

<http://www.cyrilky.cz>

<http://www.satmarky.sk/pg/nekrology>

<http://www.ssps.sk>

<https://www.vincentky.sk>

<https://www.czso.cz/csu/sldb/pramenne-dilo-1991>

Redakce:
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.
Redakce HD
Na Florenci 3
110 00 Praha 1

e-mail: hdredakce@gmail.com

**Informace o předplatném
a objednávky:**

Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.
Na Florenci 3
110 00 Praha 1

e-mail: geopolva@eu.cas.cz

**VYBÍRÁME Z OBSAHU MONOTEMATICKÉHO ČÍSLA 2, 43/2019
připraveného Beatrice Moring (University of Helsinki):**

- J. Lanza: *Out Front but Invisible: Women's Work in Parisian Guilds*
H. Sandvik: *The Economic Necessity of Family Co-Operation. The Norwegian Case*
H. A. Nelson: *Agricultural Family and Neighbor Labor in Nineteenth-Century Minnesota*

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

Je recenzovaný vědecký časopis (založen v roce 1967), který se jako jediný v ČR systematicky věnuje problematice dějin populačního vývoje, dějin obyvatelstva, historické antropologii rodiny a příbuzenství i teorii historické demografie a příbuzných oborů.

Všechna čísla časopisu jsou **volně dostupná** on-line na:
<http://www.eu.avcr.cz/cs/publikace/historicka-demografie/>

Časopis vychází 2x ročně, cena jednoho čísla je 130,- Kč.

FILKOVI NA KALHOTY

Příspěvek k teorii písňového textu (1984)

Vladimír Pistorius

Filkovi na kalhoty. A Contribution to the Theory of Song Texts (1984)

Abstract: Filkovi na kalhoty (loosely translated: “For Filek’s Trousers”, meaning something along the lines of “A Somewhat Meaningless Study”) was significant samizdat from in the 1980s. It was dedicated to analysing the verses (i.e. versology) of the lyrics of popular folk songs at the time. The author shows that we perceive both music and the song lyrics/poem rhythmically, whereby it is possible to differentiate the outer linguistic, or acoustic, rhythm of the work, and the inner rhythm, characterised by its subjective perception. In this sense, the author analyses various types of poetic rhythms, and he concludes that Czech poems and song lyrics usually use different principles of rhythmicity. Songs can depend on affecting emotions using non-textual means, but they are also bound by the formal rules of strophes, length, etc. Thus, only a very small number of song lyrics can stand alone as independent literary works (poems), and that in both the formal and perceptive context.

Keywords: *lyrics; theory of lyrics; folk music; Czech folk music; versology*

*Předmluva k samizdatovému vydání z roku 1984:** Zhruba před třemi lety mi nabídl Vladimír Merta, abychom spolu udělali pro tehdejší Sekci mladé hudby knížku o folkové písni doplněnou nahranou kazetou. Oba jsme se pustili do práce na vlastní pěst a brzy se ukázalo, že se naše žánry míjejí příliš zdaleka, aby je bylo možno spojit v jediný organický celek. Vláda pokračoval ve své práci odrážející jeho osobní vztah k folku a já jsem se pokusil didaktickou formou vymezit žánrovou specifiku folkového textu a textu písně vůbec, a to tak, abych laickému čtenáři, především však autorům a posluchačům současně ukázal

* Edice respektuje jazykový úzus samizdatového vydání, a to i v případě neshody s jazykovou praxí časopisu.

a přiblížil potřebu a metodu kritického odstupu od vlastního textu. Když jsem svou práci dokončil, nabídla mi redakce vydavatelství Sekce mladé hudby, že ji ve zkrácené podobě zařadí do sborníku kritických statí spojených podobným tématem, nabídku jsem nakonec odmítl, neboť byla podmíněna vyškrtnutím nepohodlných jmen. Já vím, že redaktor je dnes ve dvojmí ohni, ale například uvedení autora a překladatele citované básně považuji doposud za samozřejmost. Nicméně děkuji alespoň za pozornou a věcnou připomínku a ostatně – Sekce mladé hudby byla mezitím rozpuštěna...

Pak jsem chtěl nabídnout článek Jazzové sekci Svazu hudebníků; bohužel však dříve, než došlo ke konkrétní dohodě, byla zrušena i ona. A tak jsem, jak se říká, uřal pníčka u chodníčka a měl jsem po beránku. Má práce leží v šuplíku bez čtenářů, pro něž byla napsána, dobrá leda tak filkovi na kalhoty.

Pokouším se proto alespoň touto cestou dát ji svým přátelům. Před nimi bych pak také rád vyjádřil vděčnost dvěma lidem, kteří se zasloužili o konečnou podobu této studie – mému otci a Dr. M. Červenkovi.

Problém literární hodnoty textu písně

Je to zvláštní – když se setkáme s textem písně, kterou sice známe, ale s textem odloučeným od melodie, většinou máme pocit, že se někde stala chyba. Text jakoby vybledl, jakoby se z něho stala prázdná schránka. Zažil jsem to nejdříve u tramských písniček, které jsem si jako kluk zapisoval do sešitu. „A to je všechno?“ ptal jsem se, když jsem si opsal text té včerejší báječné písně o toulavém kovbojovi. Stejný dojem jsem měl pak i později u jiných písňových žánrů, třeba když jsem četl překlady známých francouzských šansonů.

Poprvé jsem se však nad problémem písně zamyslel, až když jsem se setkal s texty folkových zpěváků, oně skupinky písničkářů vyhýbajících se konzumu celé ostatní naší zábavně-hudební scény. Někteří z nich disponují mimořádnou a původní imaginací, a pokud se vyhnou didaktickému a moralizujícímu tónu, blíží se moderní poezii v jistém smyslu velmi těsně. Jejich nejlepší texty jsou více než co jiného otázkami pokládanými sobě i posluchačům, a právě zde leží klíč k působivosti a inspirativnosti jejich písní, patřících k tomu nejlepšímu, co moje generace, ona generace třicátníků, která se doposud vlastně nezmožila na žádného slušného básníka ani opravdu talentovaného prozaika, vytvořila. Ale přesto, když jsem četl texty folkových písní, říkal jsem si: „Hergot, co to je? Proč to vlastně nejsou básně?! Dají se ty texty nějak učesat a ukáznit, dají se z nich při zachování jejich osobitosti vůbec verše udělat?“ Zkoušel jsem to tenkrát ze

zvědavosti pomocí rutinních škrťů a drobných úprav slovosledu a stylistiky, ale k ničemu to nevedlo.

Podruhé jsem se k problému písňového textu dostal z opačné strany. Tentokrát šlo o písně, autorem jejichž hudby a interpretem byl sice opět folkový zpěvák – Vladimír Merta, jejichž textem ale byly tentokrát básně par excellence – básně Josefa Hory, Jaroslava Seiferta, Arthura Rimbauda. Hned při prvním poslechu těchto písní měl jsem zvláštní dojem: básně, které posloužily v roli textu, jsou typickými básněmi konce minulého a začátku našeho století. Mají melodické verše a jsou komponovány jako celek, jako plynulé lyrické gesto. V písňové podobě však jako by změnilý svůj charakter. Mizí dojem celistvosti a jednoty celé básně, ztrácí se účinek pointy. Báseň se však rozpadá nejen jako celek. Dokonce i jednotlivé verše ztrácejí svoji svrchovanost, mizí dojem jejich vzájemné rytmické podoby a návaznosti. Oproti tomu však vystupuje do popředí samotný básnický obraz, někdy třeba jen jeho jádro – jedno či dvě nejdůležitější slova. Díky tomuto posunu jsem najednou s ohromením zjistil, čím a jak je básník času, múzický lyrik Hora, blízký dnešnímu folkovému zpěvákovi. Merta Horu, Seiferta nebo Rimbauda rozhodně neinterpretuje v jejich autentické podobě a ruší zejména melodičnost a celistvost jejich veršů. Zato však zdůrazňuje imaginativní obsah každého jejich obrazu a tím obnažuje jejich životnost a sílu.

Nabízí se teď otázka, jakými prostředky dosáhl Merta výše popsaného účinku, jak se mu podařilo změnit působení onoho jemného a přesného mechanismu básní. Takové ptaní má však mnoho společného s otázkou, kterou jsem si položil již dříve, totiž s otázkou, proč texty písní zpravidla ztratí bez hudby glanc. V obojím případě jde vlastně o totéž: o změnu v účinku, kterou přináší hudba – melodie, aranžmá a interpretace, jestliže se připojí k básnickému textu.

Dříve než se pokusíme na tyto otázky odpovědět, uveďme si ještě jeden příklad změny působnosti slova, kterou zprostředkuje hudba. Jedná se o případ, kdy hudba slovu nepomáhá, naopak destruuje jak verše, tak smysl jejich výpovědi. Mám na mysli písňové skladby, pro něž je hudební a zvuková složka dominantní. Vlastní text tu funguje víceméně jako slabiky, o něž se opírá hlas. (Napadá mne příklad dnes již rozpadlé amatérské skupiny Musica Poetica, interpretující například verše Jiřího Wolkera zhudebněné Karlem Skleničkou.) Tento případ ovšem snadno vysvětlíme. Rytmus hudby v takových skladbách nijak nerespektuje ani rytmus verše, ani rytmus věty opřený o syntaxi a logický smysl. A protože v písních je hudební rytmus dominantní, rozpadne se text na náhodně se objevující slova či slabiky, občas sice vznikne drobná hříčka, ale to je vše – smysl se rozletí jako prach.

Na tomto příkladu destrukce logického smyslu textu písně a rozpadu soudružnosti jeho lyrických obrazů je vidět základní úloha, jakou v písni hraje napětí mezi rytmem textu a rytmem hudby. A právě toto napětí je jedním z klíčů k pochopení specifiky písňového textu jako žánru. Podívejme se proto na význam rytmu v uměleckém díle poněkud podrobněji.

Rytmus

O jistých potížích při vymezení pojmu „rytmus“ svědčí řada navzájem se lišících definic rytmu, na které může čtenář narazit při četbě různých autorů. Dáme-li na intuitivní představu o rytmu, můžeme se přidržet práce G. Coopera a L. B. Meyera *The Rhythmic Structure of Music* a rytmus definovat jako způsob či pravidla organizace zdůrazněných (akcentovaných) a nedůrazných (neakcentovaných) prvků, přičemž za základní rytmickou jednotku – tzv. takt – budeme považovat skupinu prvků vztahujících se vždy k jednomu prvku akcentovanému. V hudbě mohou být akcentovanými prvky silněji zahrané tóny, v jazykovém projevu zdůrazněné slabiky a podobně.

Již samotný pojem *pravidla* v našem vymezení ukazuje na důležitou vlastnost, kterou spojujeme s pojmem rytmu – a tou je opakování jistých celků, jimiž mohou být jednotlivé takty, ale také jejich skupiny (těžko můžeme kupříkladu mluvit o rytmu jediného taktu, například v písničce *Běží liška k Táboru* o rytmu prvního taktu

Čtenář nebo posluchač očekává bezděky, že jednoduché rytmické úseky se budou opakovat. Toto očekávání splněno být může, ale také nemusí. A právě nesplněnými očekáváními, těmito nepravidelnostmi jednoduchého rytmu (tj. nepravidelnostmi v opakování rytmických jednotek), vniká do povědomí zvláštní napětí, které zvýrazňuje některá místa vlastního materiálu, na němž se rytmus realizuje. Vezměme si za příklad báseň F. G. Lorcy *Podtáli tři stromy* v překladu L. Čivrného:

Byly tři.

(Den přinesl své sekyry.)

Byly dva.

(Ta nízká křídla ze stříbra.)

Jeden stál.
 Nezůstal.
 (Zbyla jen voda svlečená.)

Prvá dvě dvojverší této básně jsou rytmicky analogická, a tak navodí dojem pravidelného rytmu. Tento dojem upevní ještě i pátý verš (Jeden stál.) a čtenář očekává, že šestý verš bude mít stejnou rytmickou strukturu jako verš druhý a čtvrtý (čtyřstopý mužský jamb). Jenomže očekávání není splněno: následuje krátký šestý verš a čtenář mimoděk získá pocit čehosi nedopovězeného. Obvyčejné slovo „nezůstal“ je tak obohaceno o napětí nevysloveného děje. Zkuste si prohodit šestý a sedmý verš. Rytmus bude zachován, očekávání splněno, ale pocit smutku a osudové neodvolatelnosti se vytratí.

Nesplněná rytmická očekávání ovšem korigují náš prvotní pocit rytmu a vzniká tak pocit rytmu nového, komplikovanějšího a bohatšího, který se zpravidla týká vyšších a složitějších rytmických struktur – například strof.

Rytmus může probíhat v různých rovinách díla – může se týkat různých rytmických jednotek. Přitom rytmus ve vyšší rovině, rytmus větších a složitějších celků, je zpravidla závislý na rytmu v rovině nižší – na rytmu celků elementárnějších. Právě změny rytmu v rovině nižší mohou totiž rozlišit prvky v rovině vyšší. Tak například hraje-li orchestr symfonii, je rytmus na nejnižší úrovni dán střídáním důraznějších a nedůrazných, popřípadě vyšších a nižších tónů, ve vyšší vrstvě nalezneme rytmus založený na střídání drobných melodických motivů, ještě výše rytmus použití celých variací. Paralelně s nimi ovšem může fungovat rytmus založený na použití různých nástrojů atd.

Podobně ve verších nalézáme na nejnižší úrovni například rytmus střídání přízvučných a nepřízvučných slabik, ve vyšší rovině rytmus vytvářený opakováním intonační linie celých veršů nebo rytmus rýmové stavby, a v ještě vyšší rovině rytmus celých slok, který vzniká díky jejich analogické veršové nebo rýmové stavbě.

Při hledání rytmických pravidel je třeba uvědomit si především, které prvky vlastně rytmus vytvářejí. Tento úkol, o tolik snazší v hudbě, nabývá na důležitosti, půjde-li nám o dílo slovesné nebo dramatické. Tak například může vzniknout otázka, zda rytmus verše souvisí s délkou slabik, nebo s jejich počtem ve verši, či s přízvuky, které jsou na slabiky položeny. A jsou-li to přízvuky, pak které? Hlavní slovní přízvuky, nebo i vedlejší? Anebo přízvuky větné? – Všechny tyto prvky mohou, jak uvidíme, vytvářet akcent ve verších. Ovšem způsob čtení veršů se bude lišit podle toho, který z těchto akcentů uplatníme, to znamená

podle rytmu, který ve verši budeme cítit a ctít. Dokumentujme si to na příkladu verše maďarského básníka S. Weörese v překladu V. Daňka:

Sláva je být velikým! Velikým básníkem
jako Goethe a Dante, Homéros!

Našemu dnešnímu citění rytmu ve verších je nejbližší tzv. sylabotónický veršový systém a rytmický systém volného verše (bude o nich řeč dále), a tak bychom Weöresův verš přečetli nejspíš asi jako dvojverší takto:

• Sláva je být | velikým!

• Velikým básníkem | jako Goethe a Dante, Homéros!

Tečky nad slabikami vyznačují zdůraznění – v tomto případě jsou akcentovány hlavní slovní přízvuky – a svislé čárky drobné pauzy uprostřed verše, tzv. diareze. Kdyby však tento verš četl čtenář v době českého obrození, snažil by se v něm pravděpodobně cítit rytmus časoměrný, rytmus, který akcentuje zejména slabiky dlouhé, a jeho četba by vypadala nejspíš takto:

• Sláva je být velikým!

• Velikým básníkem jako Goethe a Dante, Homéros!

Z uvedeného příkladu je patrné, že obecná představa o veršovém rytmu se vyvíjí. Každá básnická generace se s obecným rytmickým povědomím střetává, zpravidla je porušuje a tím toto povědomí posunuje a mění. Další příklad dokumentující posun společného rytmického citění uvedeme ještě dále.

Abychom pochopili význam rytmu v umělecké tvorbě, musíme si uvědomit, že vnímáme-li nějaký rytmus, porovnáváme jej bezděčně s našimi fyziologickými rytmy, které mají mimo jiné úzký vztah k tempu a způsobu našeho vnímání a myšlení. O důležitosti tohoto osobního rytmu vědí již dávno divadelníci. Tak ruský režisér Stanislavskij, který pro něj zavedl termín temporytmus, píše:

Naše jednání a mluva plynou v čase. Jednáme-li, vyplňujeme plynoucí čas nejrozmantějšími pohyby a oddechy, které mezi ně vkládáme ... Vzniká tak náš

osobní rytmus ... Přemýšlíme, sníme, teskníme také v určitém temporytmu, protože to všechno jsou projevy našeho života, a kde je život, je i jednání, kde je jednání, je i pohyb, je tempo, a kde je tempo, je i rytmus. To znamená, že ... svůj temporytmus má i pohyb myšlenek a představ, pohyb citů, každá lidská vášeň, každý duševní stav.

Osobní rytmus diváka či čtenáře se pak nutně střetává s vnějším rytmem, s rytmem přijímaného díla, a zpravidla se mu přizpůsobuje (kolik posluchačů si například na koncertu podupává nohou do taktu). Ruský badatel B. M. Těplov v této souvislosti cituje Mc Doughalla:

Bez pulsujících tělesných změn bude vnímání rytmické série tónů abstraktním chápáním jejich délek a intenzity...

a sám dodává:

Posluchač prožívá rytmus pouze tehdy, když ho spolutvoří, spoluprovádí.

Platnost tohoto tvrzení si můžeme ověřit na příkladu posluchačů blues, které má velmi sugestivní rytmus. A teď si představte, jak by asi blues působilo na člověka, který právě hraje šachy! Nebo fotbal! – Tedy myslí nebo se pohybuje v rytmu zcela odlišném.

Vzájemný vztah obou rytmů, rytmu biologického (vegetativního a psychického) na jedné straně a rytmu časové organizace přijímaného díla na straně druhé má důležité důsledky. Obecnou tendencí při současném výskytu jakýchkoli dvou periodických jevů podobného druhu bývá snaha po vyrovnání obou frekvencí (nebo alespoň po vyrovnání násobků jejich frekvencí). Lidská psychika není výjimkou. Má tudíž tendenci vyrovnávat své vlastní rytmy s vnějším rytmem, který takto může ovlivňovat stav naší psychiky a tedy i způsob našeho vnímání a myšlení. „Sladění“ našeho vlastního rytmu s rytmem vnějším je patrně také důvod tzv. rytmického impulsu – očekávání, že právě probíhající rytmus bude pokračovat, že znovu uslyšíme opakující se rytmický takt.

Ze všeho, co jsme právě řekli, je vidět, že bychom měli důsledně rozlišovat rytmus dvojí. Jednak *vnější rytmus* díla, který je dán rozložením důrazných prvků v jazykovém nebo zvukovém materiálu, a pak *vnitřní rytmus*, v jakém je dílo přijímáno, to jest výraznost a plastičnost jednotlivých obrazů, asociací či motivů, zprostředkovaná okamžitou psychickou dispozicí. Tento vnitřní rytmus

je ovlivněn vzájemným působením rytmu vnějšího a rytmu osobního, rytmu našeho myšlení a stavu. Vnější, formální rytmus člení a organizuje vlastní sdělení či obsah díla; hraje tedy úlohu prostředníka mezi dílem a naší psychikou. Teprve díky němu vzniká onen vnitřní rytmus, v jakém na nás dílo působí, jinými slovy – způsob, jak ho přijímáme a jak mu rozumíme.

Rytmus verše

Hledáme-li rozdíl mezi žánrem písňového textu a žánrem básně, musíme si také uvědomit, jakému vnějšímu rytmu se oba tyto žánry podřizují. Slova písňe respektují rytmus melodie. Jakému však rytmu podléhají verše?

Versologie, nauka o verších, popisuje hned několik rytmických veršových systémů – rytmických principů, které se mohou ve verších prosazovat. Uvedme si stručný přehled některých takových veršových systémů realizovaných v evropských literaturách.

V antických verších byla prvkem, na který se vázal důraz, délka slabik. Vznikla pak rytmická pravidla, podle kterých se ve verších střídaly slabiky dlouhé a krátké. Takové verše, v nichž se uplatňuje (a v nichž je také čtenářem pocíťován) rytmus střídání dlouhých a krátkých slabik, se nazývají verši časoměrnými.

Jiným příkladem veršového rytmu je tzv. rytmus sylabický, při němž se rytmus opírá zejména o počet slabik ve verších. Tento princip je charakteristický například pro japonštinu, pro starofrancouzštinu, ale ctí jej také poezie polská a byl blízký i české poezii do konce 18. století.

V národních literaturách, které byly napsány jazyky s výrazným rozdílem mezi přízvučnými a nepřízvučnými slabikami – takovými jazyky jsou například angličtina nebo ruština – se vyskytují také tzv. verše tónické, jejichž rytmus se opírá pouze o počet přízvučných slabik v jednotlivých verších a nebere v úvahu jejich rozmístění.

Dalším veršovým systémem je systém bezrozměrného verše, který však v české literatuře, podobně jako verš sylabický, patří již jen minulosti. Z naší poezie mizí beze zbytku prakticky v druhé polovině minulého století. Je to forma verše staročeské poezie, kramářských písní a lidových divadelních her – používali jej tedy vlastně pouze autoři, kterým chyběl důvěrnější styk s kultivovanou umělou poezií. Jedná se o verše s proměnným počtem slabik: jako jediný rytmický princip je pocíťován rým, nebo dokonce jen pouhá asonance, sdružující ve velké většině sousedící verše.

Jako příklad bezrozměrných veršů uvedme si úryvek z podkrkonošské lidové hry *Komedie o Anežce*:

Rytíři vím, že jste své manželky a děti opustili
a mne nešťastného zastat pospíšili.
Jestli se nám podaří a zvítězíme,
vaše odplata hojná bude.
Teď se ve dví rozdělíme
a na chrám silně uderíme.
Nebo Pontonovi vyzvědači teď přišli.
Že Arnulf má dnes kopulaci a je v chrámu se svým lidem.
Tak ho nejsnáze tudy do moci dostanem.

Bezrozměrný verš má deklamativní ráz a pro texty písni se nehodí hlavně kvůli nepravidelnosti délky svých veršů. V naší moderní poezii se tak uplatňují prakticky pouze dva rytmické systémy – verš sylabotónický a verš volný.

Rytmus sylabotónického verše je vytvářen uspořádáním důrazných (většinou přízvučných) a nedůrazných (většinou nepřízvučných) slabik. Až do druhé půle minulého století byl hlavním rytmickým principem evropského novověkého verše. V jeho rámci vznikla během vývoje evropské poezie řada ustálených forem, ať už veršových či strofických (alexandrín, sonet). Jejich teorie je bohatá a dobře propracovaná. Od konce minulého století však začal sylabotónický verš postupně vyklízet pole verši volnému.

Co je to vlastně volný verš? Laikové ho často ztotožňují s pojmem verše nerýmovaného, ale to je omyl. Volný verš může mít rýmy a naopak verš „vázaný“ – sylabotónický – nemusí. Za volné verše jsou dnes pokládány všechny verše, jejichž rytmická výstavba není ani časomírou, ani nemá charakter sylabotónický, tónický, bezrozměrný nebo sylabický. V jistém smyslu můžeme volný verš považovat za obecnou formu verše, který není svázán žádnými z výše uvedených rytmických principů, nebo ve kterém tyto principy nebudeme respektovat.

Potíž ovšem nastane, jestliže budeme chtít nalézt nějaký společný rytmický princip, jemuž takový obecný volný verš podléhá. To jest – budeme-li chtít na základě rytmu vymezit, čím se volný verš liší od prózy. Potíž je o to větší, že na rozdíl od verše sylabotónického, jehož vývoj je v českém jazyce už téměř jedno století v hrubých rysech ukončen, volný verš se jakožto rytmická forma vyvíjí.

První pokus o teorii českého volného verše učinil Jan Mukařovský, který otiskl v roce 1925 v Časopise Českého národního musea článek *O volném*

verši českém. Mukařovský v něm přesvědčivě vyložil svoji teorii rytmu českého verše, založenou na tzv. izochronismu kól – na stejné délce časových intervalů, po které čteme jisté základní rytmické úseky jednotlivých veršů. Přitom dokazoval, že tato teorie platí stejně dobře pro verš volný jako pro verš sylabotónický a že tedy izochronismus je univerzálním zákonem českého moderního verše.

Mukařovského teorie je přehledná, ucelená a dodnes nesmírně praktická při zacházení s verši. Přesto však ji sám autor záhy opustil a ve třicátých letech uveřejnil ve svých *Kapitolách z české poetiky* teorii novou, vyzdvihující tentokrát jako základní rytmický princip českých veršů jejich intonační linii. Intonační teorie, později ještě rozšířená M. Červenkou, se v české poetice považuje za platnou dodnes. Na rozdíl od teorie izochronismu je však intonační teorie méně konkrétní, méně praktická při zacházení s verši a navíc postihuje především vyšší (spíše už strofickou) rovinu veršového rytmu, přičemž o rytmu jednotlivého verše mnoho neříká. Nabízí se otázka, proč Mukařovský svoji první, tak elegantní teorii izochronismu opustil, a přitom proti ní nikdy ani neuvedl přesvědčivé argumenty.

Na stopu řešení mne nakonec přivedl jeden odstavec jeho článku z roku 1925. Dokazuje v něm na několika verších Vrchlického sbírky *E morta* tendenci k vyrovnávání délek čtení rozdílně dlouhých rytmických jednotek veršů (tzv. kól). Zde jsou zmíněné verše:

Ó sladký hlase | umlklý,
zda ztich jsi doce | la?
Van cítím slabý | a dech mdlý
jak peruť andě | la!

Mukařovský přitom označil svislými čarami tzv. césury – hranice jednotlivých časově stejně dlouhých rytmických úseků, kól. S těmito césurami jsou podle Mukařovského spojeny drobné časové prodlevy, oddělující jednotlivá kóla, nebo – připadají-li césury doprostřed slova – způsobují alespoň zpomalení čtení. Zkuste si to teď sami přečíst! Podle Mukařovského se má druhý a čtvrtý verš přečíst tak, jak je vyznačeno:

zda ztich jsi doce-la...
jak peruť andě-la...

Dával jsem čtyřverší číst radě přátel a shodli jsme se, že přirozenému čtení těchto dvou veršů odpovídá césura před posledním slovem, tedy takto:

Ó sladký hlase | umklý,
zda ztich jsi | docela?
Van cítím slabý | a dech mdlý
jak peruť | anděla!

Jak je ale možné, že Mukařovský, virtuózní poetik a analyzátor veršů, udělal takovou botu?!

Odpověď na tuto otázka je velmi zajímavá: Mukařovský tu zjevně vyznačil způsob, jakým se verše četly na počátku dvacátých let, v době vzniku studie, a naznačil tak citění veršového rytmu, které tehdy převládalo. Narazili jsme tu na pozoruhodný dokument posunu obecného citění rytmu veršů, který se v povědomí českého národa udál během poměrně krátké doby padesáti let. Vyřešení záhady Vrchlického čtyřverší nás tak přivádí k jednomu z nejdůležitějších zákonů poezie – k tendenci pohybu rytmu básní napříč časem:

Každé umělecké dílo, které se realizuje v čase, ať už jím je hudba, divadlo, film či poezie, se rozvíjí zápasem dvou protichůdných tendencí – na jedné straně je to snaha po vytváření, etablování a naplňování svého rytmu, a na druhé straně snaha o jeho porušování. Rytmus je nezbytný, aby báseň zůstala básní, hudba hudbou a divadlo divadlem, aby divák, posluchač nebo čtenář našel klíč ke sdělovanému. Porušení rytmu pak přináší ozvláštňení, novost a posun poznání. Přitom ale nesmí být příliš velké, neboť vytvářený rytmus, tvořící pozadí, na němž pouze může být pocítováno, nesmí být destruován zcela.

Tento princip současného naplňování a porušování normy v sobě ukrývá tendenci vývoje. Porušování dnešního rytmu se zítra stává normou – vzniká rytmus nový, který bude nutné zítra znovu porušit. Soupeření obou rytmických tendencí, tendence konstruktivní a destruktivní, tedy způsobuje vývoj uměleckých forem. Tak uprostřed století devatenáctého byl hlavním rytmickým principem veršové struktury princip sylabotónický (pravidelné opakování nebo střídání metrických stop v jednotlivých verších). Jeho porušování a uvolňování přivedlo nakonec básníky k volnému verši 90. let minulého století a prvních desetiletí století našeho. Volné verše tohoto období už sice netrvaly na pravidelném umístění silných a slabých slabik, ale měly doposud řadu rytmických vlastností verše sylabotónického: zachovávaly povětšinou počet slabik ve verších tak, jak byl zaveden veršem sylabotónickým, často používaly rýmů a také jim

byla blízká pravidelná strofičnost. Básníci této periody doposud ctili verš jako samostatnou významovou i rytmickou jednotku. Čteme-li básně tohoto období, zjistíme navíc, že sylabotónismus byl stále ještě jakýmsi rytmickým pozadím, vytvářejícím základní melodii verše. V tomto stavu zachytila volný verš i Mukařovského teorie.

Vývoj se ale nezastavil a Mukařovský to věděl. Ve 20. a 30. letech přichází avantgarda s básněmi, které už popírají základní význam rýmu, pracují s verši s výrazně nestejnými délkami a hlavně mizí ono sylabotónické rytmizující pozadí (o tom svědčí například i zajímavé statistické údaje sledující poměr daktylských a trochejských stop v české poezii, které uvádí ve své práci *Český volný verš devadesátých let* M. Červenka). Konečně v posledních třiceti letech zpochybňují někteří básníci také významovou a naposledy dokonce i rytmickou autonomnost jednotlivého verše.

Česká poetika ovšem zmíněný vývoj nezachytila. Rytmem volného verše se naposledy, pokud vím, zabýval M. Červenka a to někdy před dvaceti lety. Jeho práce navíc obzírají vlastně jen starší stadia volného verše. Situace je zde podobná situaci v literární české historii, pro niž byla a je hranice roku 1945 tabu, jež vlastně nikdy seriózně nepřekročila. Kdybychom dnes chtěli použít Mukařovského teorii izochronismu při interpretaci moderních českých veršů, například veršů V. Holana, I. Diviše nebo J. Koláře, narazili bychom na těžko překonatelné potíže, při detailnějším studiu struktury těchto veršů by nás ale patrně neuspokojila ani pozdější teorie intonační.

Není ovšem účelem naší práce napravovat tuto chybu. Jejím cílem je ukázat žánrovou svébytnost písňového textu a k tomu nám naštěstí postačí již to, co nám poetika poskytla prostřednictvím Mukařovského teorie izochronismu. Texty písní totiž, nazírány jako verše, zpravidla svojí formou obražejí typ volného verše v jeho prvotním stadiu nebo často dokonce typ verše sylabotónického. Proč?

Důvodem je zejména dominantní rytmus melodie, který přináší do textu výraznou asymetrii poměru trochejských a daktylských stop. Tříčtvrteční rytmus zvýhodňuje daktyl, dvoučtvrteční a čtyřčtvrteční naopak trochej atd. Tendence písňových textů k sylabotónickému rytmu by se dala dokumentovat třeba na příkladu Mertových textů *Písmenková láska*, v níž je poměr trochejů a daktylů 11 : 8, nebo *Dojemné?*, který je naopak napsán v daktylském spádu (s poměrem daktylů a trochejů 9 : 1). Jiným příkladem nám může posloužit text písně I. Kantora *Generace*: má 14 dvouveršových slok s následujícím metrickým schématem

u | -u | -u || u | -u | -uu |
 -uu | -u | -u || -u | -u | -u |

kde „-“ značí přízvučnou a „u“ nepřízvučnou slabiku, viz například první sloka:

Jsme napůl děti a napůl dospělí
 smějem se jenom když v tom nelítáme sami.

Pomineme-li na začátcích poloveršů běžná přecházení skupiny předzářky a trochejské stopy (u | - u) ve stopu daktylskou (- u u) a naopak, nalezneme v celé písni pouze jediné porušení tohoto metra. Taková úzkostlivost v dodržování metrického obrazce je ovšem typická právě pro sylabotónický verš.

V textech písni se pak objevují ještě další charakteristické znaky tohoto rytmického systému – pravidelná strofičnost a rým.

Jestliže jsme právě konstatovali, že základním rytmickým principem dnešního písňového textu nazíraného jen jako literární útvar je sylabotónismus, musíme si také uvědomit, že tónický půdorys verše, to znamená rozložení přízvuků, se při zpívání nemusí vůbec realizovat a bývá tedy v písňovém textu jen nadbytečnou či zbytečnou rytmickou strukturou, jejíž přítomnost má původ pouze v tendenci českých autorů k sylabotónismu. Rytmus melodie bývá v písniích natolik dominantní, že snadno překlene drobné nepravidelnosti metrického obrazce jednotlivých veršů textu. Zpravidla stačí, aby měl každý verš určitý počet slabik. To dokázal například J. Hutka, který se snažil evokovat starobyrou prostotu lidových písni ve svých vlastních textech (nikoli však v básních!) tím, že potlačoval tónismus (pravidelnost v rozložení přízvuků) a zdůrazňoval tak sylabičnost verše. Vezmeme si například jeho píseň *Tak má milá*. Hned v první sloce

Tak má milá už běž spát
 Pěkné věci nech si zdát
 Po kopcích už běží stín
 Polož hlavu do peřin

je nápadný slovosled „už běž spát“, díky němuž má první verš nepravidelný rytmický půdorys

u | - u u | - | - | -

Prostou inverzí (běž už spát) by se dosáhlo trochejského spádu, jaký mají i ostatní verše sloky. Nepravidelnost v slovosledu však oslabuje pocit sylabotónického rytmu a zdůrazňuje naopak prostý rytmus sylabický. Jiným příkladem je dvouverší z další Hutkovy písně *Litvínov*:

Podivně promlouváš mladičkový řečníku
Však jednou zmoudříš a poznáš svoji mýlku...

s rytmickým půdorysem

–uu | –uu | –uu | –uu |
–uu | –uu | –u | –u | –u |

Pravidelnost daktylských stop (– u u) je v konci druhého verše porušena. Tím je ale porušen i pravidelný rytmus důrazných a nedůrazných slabik a zůstává jen dojem stejné délky obou veršů.

Sylabotónismus, respektive sylabismus písňových textů se projevuje zejména u písní s charakterem, který nazveme třeba kupletovým. Mám na mysli písně, v nichž text plně respektuje hlavní jednoduchý rytmus melodie a v nichž se počet slabik v odpovídajících si verších různých slok shoduje. Naopak v písních šansonového typu, v nichž je vazba textu, melodie a základního hudebního rytmu volnější, ustupuje sylabotónismus i sylabismus do pozadí. To je také často případ dnešních folkových zpěváků. I pro jejich texty ovšem zůstávají příznačnými již zmíněná pravidelná strofičnost, rým a délka verše shodná s délkou klasických forem verše sylabotónického a pohybující se zpravidla mezi šesti až třinácti slabikami. Jako takové spadají tedy folkové texty do pole působnosti izochronní teorie, a proto se podívejme alespoň na její základní půdorys.

Izochronní teorie českého verše

Mukařovský vycházel z prací francouzských versologů, podle nichž jakákoliv pravidelnost nemá objektivní ráz, ale existuje pouze v naší představě. Pak si položil otázku, jaký rytmus, jaká pravidelnost, jsou pocítovány v českém verši, odpověď starších metriků zněla: rytmus verše je vytvářen pravidelným rozložením rytmicky důrazných slabik. Proti tomuto tvrzení lze ovšem uvést pádný argument: v běžné řeči se často vyskytují věty, které uvedenou podmínku splňují, ale veršový rytmus v nich při přirozeném čtení nepocítíme. Takovou

větou je například čistě trochejská věta, v níž se pravidelně střídají důrazné a nedůrazné slabiky:

Český student | nemá dosti vzdělávacích prostředků.

z Masarykovy *České otázky*. Svislá čára odpovídá logické pauze, kterou při přirozeném čtení uděláme. Jestliže ale uvedenou větu přečteme jinak – nepřírozně – tak, jak je vyznačeno níže, získáme pocit veršového rytmu:

Český student nemá dosti
vzdělávacích prostředků.

(Tečkami jsou vyznačeny důrazné slabiky, v tomto případě slabiky s hlavními a vedlejšími slovními přízvuky.) Věta se rozpadne do skupin vyznačených společným podtržením a místo prozaické věty máme dvouverší. Co se to stalo? Větu jsme rozdělili na čtyři úseky se stejným počtem důrazů – tzv. iktů, a každou z těchto částí jsme četli přibližně stejnou dobu. Mukařovský dále dokazoval, že právě stejná délka čtení takových úseků o stejném nebo přibližně stejném počtu důrazů (tento úsek se nazývá kólón) oddělených navzájem pauzami, tzv. césurami (v našem případě připadají césury za slova „student“, „dosti“, „vzdělávacích“), je základním principem rytmu moderního českého verše.

Rytmus českého verše je tak podle Mukařovského teorie rytmem skupinovým, posloupností stejně dlouhých, to jest „izochronních“ časových intervalů, po které čteme základní veršové rytmické úseky – kóla. Přitom verš se rytmicky člení tak, aby jednotlivá kóla obsahovala pokud možno ekvivalentní počet důrazných slabik – iktů.

Každé kólón zpravidla obsahuje celistvý počet stop a odpovídá při recitaci jedné výdechové skupině. Tato korespondence má dalekosáhlé důsledky, neboť jejím prostřednictvím se řídí rytmus čtenářova či recitátorova dechu a tím i vnitřní rytmus působení básně. Většina veršů nemá více než třináct slabik a každý verš se zpravidla rozpadá na dvě kóla. Výdechová skupina při čtení veršů bývá tedy zpravidla kratší osmi slabik, což je podstatně méně než v přirozené řeči, díky tomu míváme při četbě veršů relativní přebytek vzduchu v plicích a tento fyziologický stav se projeví pocitem zvláštního uvolnění. (Čtenář se o tom sám může přesvědčit například tak, že zkusí recitovat první dvouverší Máchova *Máje*: před recitací se automaticky nadechne.)

Kóla, jakožto výdechové skupiny, jsou při přirozeném čtení verše zřetelně oddělena céсурami.

Měli bychom zdůraznit, že rozdělení verše na kóla a jejich oddělení céсурami nemusí odpovídat logickému členění, vezměme si například Wolkerovy verše z *Balady o hodinách*:

Nevím, ☐☐☐ co mi | povídají,
 nevím, ☐☐☐ co se | to v nich děje
 ale je mi | z toho ☐☐☐ smutno
 prosím, paní, | ☐☐☐ odstraňte je

Pauzy odpovídající logické stavbě věty jsou zde označeny znaménkem ☐☐☐. Čtenář však díky své zkušenosti uplatní v této větě veršový rytmus a přečte ji jako čtyřverší s pauzami (céсурami) na místech označených znaménkem | . Uvedme ještě několik podobných příkladů:

Chtěla jsem tvoje | verše ☐☐☐ číst
 a vítr trhal | mi je i z dlaně
 (J. Hora)

A žádná nedá | jména ☐☐☐ tvému žalu.
 (F. Halas)

Také jste možná | volali ☐☐☐ ta jména.
 (J. Seifert)

Rozdělení verše na kóla a spolu s ním ani rytmus veršů a způsob jejich čtení tedy do jisté míry nezávisí na logické stavbě, ale víceméně jen na rozmístění důrazných slabik. Vezměme si třeba Horův verš:

Pamatuješ ☐☐☐ na tu | těžkou vůni bezu.

Kdybychom ho rozšířili nebo zúžili, změní se také hranice kól a posune se i céсура, například takto:

Pamatuješ | ☐☐☐ na tu těžkou
 vůni bezu | v podvečer.

nebo

Pamatuješ | na tu vůni.

Vidíme tedy, že vedle rytmické linie opřené o logickou stavbu věty je ve verších přítomen ještě rytmus opírající se o rozložení přízvukných slabik. Tento dvojitý rytmus potenciálně přítomný v každé básni pak dává vzniknout specifické veršové intonaci a je východiskem pro intonační teorii veršového rytmu. Neopouštějme však pole izochronní teorie.

Mukařovský, aby dokázal svoji teorii v co možná největší obecnosti, zabýval se také verši, které nebylo možno rozdělit na úseky o stejném počtu důrazů, takže se jejich kóla mohou značně lišit co do počtu slabik. Přitom dovozoval, že kóla s větším počtem iktů čteme bezděky rychleji, a to tak, abychom je četli stejně dlouho jako kóla kratší. Platnost své teorie pak ukazoval i na verších nejkratších – tříiktových a dvouiktových.

Mukařovský ve svém článku poukázal také na jeden z nejvýznamnějších rytmických faktorů moderního verše – na roli středního veršového předělu:

Rovnováha verše závisí přechasto na odstínech příliš jemných a seskupeních příliš jedinečných, aby bylo lze shrnout je v síť bezvýjimečných pravidel. Kromě toho připomínáme znovu, že počet slabik v jednotlivých kólech ve většině případů aspoň přibližně stejný, není jediným a hlavním znakem verše. Je tu ještě césura, zřetelná pauza mezi oběma kóly, která zastává důležitou, ba nezbytnou funkci rytmickou.

Césura uprostřed verše, dnes nazývaná diereze, způsobuje, že verše mají dvoudílný rytmický charakter. Nacházíme ji často i v těch nejnepravidelnějších verších, přičemž verše jeví tendenci k symetrii podél ní, a to nejen k symetrii iktové, ale i k symetrii všech svých zvukových kvalit. Většina veršů sestává ze dvou kól, dvoudílný charakter však vykazují i verše vícekólové. O rozpadu čtyřkólového verše na dvouverší jsme se už přesvědčili (viz citovaná Masarykova věta „Český student ...“ nebo proměna Horova verše „pamatuj na tu...“). Ale na dva verše se ve skutečnosti rozpadají i verše tříkólové: jedno kólón má tendenci osamostatnit se, přičemž i v něm vystoupí na povrch dvoudílná rytmická struktura.

Vladimír Pistorius (*1951) v období vzniku „Folkového filka“.

Obálka samizdatového vydání studie *Filkovi na kalhoty* (1984).

Vladimír Pistorius s Bedřichem Fučíkem (1983). Foto: Hana Hamplová.

Verše a texty

Dříve, než se pokusíme o srovnání rytmu obou žánrů, které nás zajímají – veršů a textů písní, shrňme si ještě jednou stručně teze z předchozí kapitoly:

Základní rytmickou jednotkou verše není stopa (jak tomu bylo u starších metriků), ale kólón – úsek verše, který odpovídá výdechové skupině. Kóla každého jednotlivého verše jsou izochronní – čteme je bezděky stejně dlouho (básně ovšem jeví zřetelnou tendenci k izochronnosti kól i napříč verši), jsou navzájem oddělena césurami (pauzami, nebo, připadá-li césura doprostřed slova, zpomalením) a odpovídají jedné výdechové skupině. Většina veršů sestává ze dvou kól – dvou poloveršů. Tendence k dvoudílnosti je ostatně tendencí všech veršů, i veršů s lichým počtem kól. U tříkólových veršů jsou zpravidla dvě kóla spolu významově úžeji vázána, zatímco třetí kólón má tendenci se osamostatnit jako autonomní krátký dvoudílný verš (tuto tendenci ovšem již Mukařovského teorie nepostihuje). Dvoudílnost veršů vyzdvihuje rytmický a stavební význam středové césary – diareze. A je to právě diareze, která významově a pocitově polarizuje verš a přivádí do něj ono „vysoké napětí“.

Vezměme si nyní píseň. Její slova obecně žádný z výše uvedených rytmických principů nerespektují. V písní je hlavním rytmickým principem rytmus melodie a jediným podstatným rytmickým činitelem, který se v textu libovolně písňě uplatňuje mimo rytmus hudební, je rytmický impuls založený na očekávání rýmu v posledním verši každé sloky. Rytmus melodie sice může respektovat některá rytmická pravidla verše (často například zachovává diarezi), nebo zdůraznit, či dokonce vytvořit sylabotónický rytmus verše, ale obecně nemusí a zhusta to také nedělá. Paralelní přítomnost obou rytmů – rytmu verše a rytmu hudebního – si můžeme dokumentovat například na jedné z Mertových písní na slova J. Hory *Struny ve větru*. Umístění césur v první sloce této básně je znázorněno svislou čarou:

Vítr rozehrál | struny mé
dlouhé prsty v nich | hrají
prsty bílého | hvězdáře
se vlasem hvězd | probírají.

V písní však Merta člení verše takto:

Vítr | rozehrál struny | mé
dlouhé | prsty v nich | hrají
prsty | bílého hvězdáře
se vlasem | hvězd | probírají.

Uvedme si ještě jeden příklad vzájemného střetnutí rytmu zpívaného textu a rytmu básně. Najdeme jej v Mišíkové písni na Kainarovu báseň *Stříhali dohola malého chlapečka*. Zde se však můžeme setkat s paradoxním jevem: melodie sice respektuje dvoudílnou rytmickou stavbu veršů, ale Mišík zpívá slova mimo tento rytmus. Zpívá je rychleji a bez středních pauz. Každý verš se tak mění v krátkou zprávu – skoro výkřik – a díky kontrastu této překotnosti s klidnou pravidelností rytmu doprovodu získává píseň zvláštní naléhavost.

Jako příklady rozdílnosti dvou rytmů, z nichž jeden se uplatní při zpívání a druhý při recitaci téhož textu, jsem uvedl dvě zhudebněné básně. To samé však platí i pro texty, které už byly napsány jako texty písni. Jestliže je nyní budeme číst jako básně, nebudeme už moci respektovat jejich hudební rytmus: budeme v nich bezděky hledat rytmus veršový. Tím se ale podstatně změní onen vnitřní rytmus, v jakém se nás text a jeho smysl dotýká.

V písniích bychom sice těžko hledali nějaká obecná rytmická pravidla (rytmus hudby je svými prostředky mnohem bohatší než rytmus verše), ale můžeme si povšimnout některých častých tendencí. Přezpívejte si v duchu pár písniček a přeříkejte si nějaké verše, patrně zjistíte, že slova písniček jsou zprostředkovávána mnohem pomaleji než slova veršů. A dále pak, že text písne bývá zpravidla členěn podle ucelených obrazů, logických celků či dokonce vět. Členění písňového textu je tak vlastně bližší přirozenému logickému čtení textu než čtení podle rytmu veršového.

Písničkářům může hudební rytmus posloužit jako prostředek pro zdůraznění či naopak znevýraznění potřebných míst textu. Podobná volnost při čtení veršů chybí. Zabraňuje jí totiž ono obecné povědomí, které dává danému verši již předem určitou rytmickou konturu. Rytmus členění písne může být proto na rozdíl od rytmu členění verše velmi různorodý. A tak neveršové, hudební členění materiálu básně může zcela zničit dojem veršové struktury. Text může být v písni například rozdělen na kratičké samostatné obrazy, nebo může být zcela ignorována rytmická dvoudílnost každého verše. Dokumentujme si takový rozpad pocitu veršové struktury na další Mertou zhudebněné básni, na písni *Helouan* na slova J. Seiferta. Merta text třetí sloky člení tak, jak je naznačeno:

A hodiv kompas svůj a střevíc | za pelest, |
 dál plul jsem | bez kormidla |
 tou lodí | překrásnou, | již na jedné z těch cest
 nám básník dal, | když rouboval nám | křídla.

Všimněte si dělení prvního verše: diareze by měla být za slovem „svůj“, ale Merta, po způsobu folkových zpěváků, člení text podle celých obrazů a dává pauzu podle logického členění za slovo „střevíc“. Ještě výrazněji se Mertova tendence členit text významově projevila na konci třetího verše, který je přesahový: tam totiž nedělá rytmický předěl vůbec, ale udělá ho až na konci logického celku – za slovem „dal“ ve verši čtvrtém, ve kterém proto opět zanedbá diarezi (měla by stát za slovem „když“). Podobnou cestou šel ostatně i V. Mišík v již zmíněné písni *Stríhali dohola malého chlapečka*.

V některých písních je ovšem text rozdroben na mnohem menší části, než jak by byl členěn při respektování pouhého veršového rytmu (příkladem může opět posloužit píseň *Struny ve větru*). V takových písních se jednotlivým obrazům dostává většího prostoru a zde už vstupuje na scénu melodie a aranžmá. Napadá mne Mertova píseň *Fabrička*: uprostřed sloky, ve které se zpívá o beznadějně nudě a smutku malého města, slova uprostřed sloky najednou končí a dál pokračuje jen saxofonové sólo, které vykřičí, co slova nedopověděla. Tento prostředek je v jazzu poměrně častý. Ale všimněte si – bez saxofonového sóla je účinek textu menší: zmizí totiž prostor otevřený posledním obrazem, neboť veršový rytmus dalšího textu jej překročí. A naopak zase – saxofonové sólo bez předchozího slovního obrazu by zůstalo někde v rovině abstrakce hudby, neboť náš vnitřní rytmus by na jeho začátku nebyl připraven tak, jak jej připraví text.

A ještě jeden příklad – píseň *Vteřiny* autorů J. Cerhy a L. Kantora v podání skupiny C&K Vocal. Tato píseň je zpívána takřka po slabikách. Každé slovo má ohromný prostor, rytmus je pomalý, jakoby zadržován s velikým úsilím. A výsledek? – Každý obraz se nás dotýká s velikou tíhou a závažností.

Emotivní působení melodie

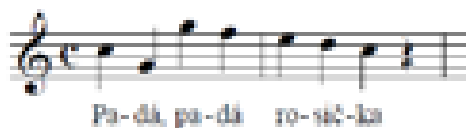
Doposud jsme se soustředili výhradně na rytmus a jeho podíl na specifice písňového textu. Všimli jsme si tedy zatím pouze mechanismu, jakým vzájemné působení různých rytmických struktur může měnit důrazy kladené na různé části textu a tím posouvat jeho význam. Je zde ovšem ještě druhý významný

faktor, který v písni mění význam a smysl slov oproti jejich lexikální podobě. Jeho původ je v samotném emocionálním náboji, který je vlastní každé melodii a kterým se v písních ozvláštňují slovní obrazy.

Ozvláštění – to je vůbec velmi důležitý princip pro pochopení vzájemné symbiózy hudby a řeči. Emocionalita hudby bývá často natolik silná, že se projevuje už v posunu sémantického obsahu jednotlivého slova. Jako by jeho neutrální logický smysl byl osvětlen zvláštním světlem, ve kterém vyjeví svoji neobvyklou podobu, ať už je touto podobou významová plnost a bohatost, nebo naopak škleb absurdity. Uvedme si jako příklad dokumentující naši tezi nejprve první dva takty lidové písně *Padá, padá rosička*:

Každé slovo této poměrně banální informace je v písni nadáno neobyčejnou hlubokou krásou obrazu evokujícího soumrak v široké moravské krajině. Čím je tento efekt vyvolán, lze v našem případě odhalit snadno: jednak klesavá melodie každého slova umocňuje jeho obsah a pak je zde ještě zpěvákovo gesto, nacházející výraz v rytmu jednotlivých slov (zkuste toto gesto potlačit a zazpívat píseň takto:

– emotivní napětí zmizí).

V lidových písních jsme často svědky zázračného prohloubení významu obyčejných slov či jejich jednoduchých běžných spojení padajícího na vrub onoho jejich ozvláštění melodií, které je v podstatě mimo oblast obyčejného sdělení. Každá píseň si vytvoří svůj samostatný svět, svoji vlastní emotivní logiku. Každého, kdo si někdy listoval některou sbírkou lidových písní, jistě překvapily velmi smělé obrazy a obraty, které však zpívány zapadají zcela přirozeně do zvláštní atmosféry a obrazivosti dané písně.

Jiný příklad dokládající změnu sémantické hodnoty slova ukazuje naopak naprostou destrukci jeho lexikálního významu, náhradou je slovo vtaženo do nezávazné hry jen jako čistá zvuková konstanta. Jistě znáte pepickou

parafrázi písničky *Juliána, krásná panna*, v níž se Juliány ptají cizí páni, nejela-li by s nimi, ona ale odpovídá, že ne, že má spoustu příbuzných, a pak se v písni rozpoutá divoký hon na zhůvěřilé rýmy:

...a tetu, a tetu, a tetu spláchnem do klozetu...

...a babi, a babi, a babi utopíme v Labi...

...a bratra, a bratra, a tvýho bratra svrhnem z patra...

atd. dle libosti. Takových písní, oblíbených a zpívaných celá desetiletí, existuje mnoho. Kdybychom chtěli posoudit jejich text jen jako literární dílko, našli bychom většinou slaboduchost a hloupost. Teprve zpívány nabývají jistého půvabu díky hudebnímu podtržení absurdity jednotlivých veršů a navozenému očekávání nějaké rýmované piškuntálie. Zde ostatně bere svůj původ také řada písniček Suchého a Šlitra (*Zakoupil jsem v Dejvicích sedum prken žehlicích*), o písničkách dvojice Vodňanský a Skoumal ani nemluvě.

Jestliže emocionalita hudby ovlivňuje sémantiku textu už na úrovni jednotlivých slov, pak teprve to platí o vyšších významových celcích – o básnických obrazech, verších, větách. Hudba dává základní klíč k textu, určuje způsob jeho interpretace (ať už v souladu, nebo naopak v kontrastu s jeho logickým obsahem) a navíc sama přidává další, neverbální významovou vrstvu. Tento účinek hudební složky snad ani nemusíme dokumentovat: každý se o něm může přesvědčit, spojí-li si slova některé písně s cizí melodií (namátkou: *Proč bychom se netěšili* na nápěv ruské písně *Ej, uchněm*).

Emotivní závislost hudby a textu je ovšem vzájemná. Dosadte si do písně *Padá, padá rosička* text „Stoupá, stoupá sluníčko“, spojení slov a melodie se poruší a melodie už proto také nemá žádný vliv na sdělenou informaci.

Gradace

Rád bych se zastavil ještě u jednoho rozdílu, kterým se písně liší od veršů – a to u způsobu gradace a výstavby celku. V poezii se gradace dosahuje zpravidla významovým (mnohem řidčeji již také rytmickým) pointováním. Na fonetické úrovni se pointa realizuje převážně koncovými kadencemi veršů, někdy i změnou rytmu. V písničkách se ovšem fonetická kadence na pozadí melodie neuplatní, jsou zde však k dispozici (samozřejmě vedle promyšlené dramatické interpretace, jaké používají šansoniéři) dva specifické prostředky: změna rytmu, nebo melodie a aranžmá.

Obojí se dá dobře dokumentovat na písniích skupiny C&K Vocal. Tato skupina často opírá svá aranžmá o kontrast vnějšího strojového rytmu vytvářeného hudebním doprovodem a někdy i podepřeného sborovým vokálem, a rytmu textu, zpívaného zpravidla sólovým zpěvákem. Tento kontrast píseň drammatizuje a nalezneme jej třeba v písniích *Na kraji*, *Lásko*, *Generace* aj. Všimněme si, jak jsou tyto tři písně gradovány.

V písni *Na kraji* se vnější strojový rytmus neustále zrychluje, posluchač tak získá pocit naléhavosti, jakéhosi odstředného zrychlujícího se pohybu, který už nelze zastavit, který směřuje k osudnému bodu, k oné rozhodující chvíli „na kraji“, o níž se zpívá. Píseň *Lásko* je oproti tomu gradována instrumentací. Spodní rytmus zní nejprve v jednoduchých akordech elektrické kytary, pak se přidávají bicí, dále spodní rejstřík moogu, potom sólový zpěvák přejde o oktávu výš, činely, vokál atd. To vše účinně graduje a drammatizuje kontrast obou zmíněných rytmů, a (do jisté míry zvnějšku) vytváří dojem významové gradace textu. Tato gradace se samozřejmě neuplatní, budeme-li text vnímat bez hudby, všimněte si ale také, že jakmile jsou zhruba někde uprostřed této písně vyčerpány všechny instrumentační prostředky gradace, poklesne napětí, plastičnost i naléhavost textu.

Konečně v *Generaci* je použito opět jiného způsobu gradace – píseň je členěna prudkými střihy rytmu i melodie. Každá z těchto změn přináší očekávání nové výpovědi, nový úhel pohledu.

Uvedené prostředky gradace jsou prostředky ryze hudebními a pouhým slovem být realizovány nemohou. Text písně s nimi ovšem počítá a nelze mu proto vytýkat z literárních pozic, že bez hudby ztrácí na účinnosti. Tak například texty zmíněných písni skupiny C&K Vocal se bez melodie a bez aranžmá promění v drůzu souřadně kladených obrazů a přirovnání, postrádajících jakoukoliv gradaci a vnitřní klenbu, a přitom jde o texty dobrých a velmi působivých písni.

Tím vším se ovšem znovu potvrzuje to, oč nám v celém článku jde. Chceme ukázat, že dobrý text nemusí být dobrou básní (i když může, jak ukazují texty J. Préverta nebo L. Cohena aj.), podobně jako dobrá báseň nemusí být ještě přístupná zhudebnění (Holan, Diviš, Jeffers, Morgenstern, Saint-John Perse aj.). Textům písni je nutno přiznat vlastní žánrovou autonomnost. Jejich cena se vyjeví, teprve když jsou zpívány, neboť teprve souhrnem všech svých složek – melodie, textu, rytmu a často i interpretace a aranžmá – vzniká píseň. Její účinek pak není prostým součtem účinku jejích částí, neboť ty se navzájem podporují, umocňují, nebo i ruší.

Folkový text

Navzdory všemu, co jsme doposud uvedli ve prospěch textů písní, vrací se neustále myšlenka, že soudobé texty jsou žánrem značně pokleslým. Skutečně jen nemnoho písní přežije několik let a jen nepatrný zlomek z nich je pak převzat další generací. Těžko určit, zda rychlou smrtí většiny písní je vinen více text, hudba, nebo zpěvák. Písně bývají zpravidla považovány za zábavný artikl a jako takové podléhají době a módě.

Moderní poezie prošla vývojem, který dnes, i když se to zdá být ve věku rozkvětu formy a abstraktního umění paradoxní, směřuje k absolutní otevřenosti a upřímnosti, a tedy k maximální hutnosti výrazu. Z básní zmizely všechny poetické ozdůbky i umělé literární figury. A tak, jestliže písňový text, a zde máme na mysli zejména jeho žánr s nejvyššími literárními ambicemi – text folkový, chce být víc než pouhým – byť i třeba žádaným – spotřebním zbožím a stát se autorovou konfesí a výpovědí o tomto světě, musí koncentrovat svůj výraz i on. A tu se ukazuje, že právě text písně skrývá pro svého autora dvě vážná nebezpečí. Nebezpečí tzv. vaty a naopak nebezpečí přebujelosti, nadměry paralelních slok. Obě tato nebezpečí jsou dána už samotnou formální dispozicí písňového textu, a proto se zde o nich zmiňme podrobněji.

„Vata“ je technické označení záplaty, kterou se autor snaží zacpat díru ve svém textu. K takovým dírám mají texty tendenci zejména díky své strofičnosti. Tak například autor písničky se čtyřveršovými slokami nalezne tři verše, které už samy o sobě obsahují vše, co chce v dané sloce říci. Ale musí dopsat ještě jeden verš. Pokud si nedá tu práci, celou sloku znovu nepromyslí a nepřepíše, a místo toho přidá jen nějaký neutrální verš, „který moc nevadí“, vznikne vata. Přesně to se stalo třeba i J. Burianovi v poslední sloce písně *Pohádka*:

Podle zpráv z dnešní Černé kroniky
Co znějí trochu jako sen
Na rohu někde poblíž trafiky
Oběsil se prý Andersen.

Vata je celý druhý verš, který neříká vůbec nic. Jinou typickou ukázkou vaty obsahují dvě sloky Mertovy písně *Na dluh Bulatu Okudžavovi*:

Ráno mne probudilo zahálčivým pocitem
z probdělé noci a zaspáného dne

zíval jsi nade mnou literátským soucitem
ratolest štěstí zvadne a bolest zůstane

Šel jsem kus cesty tajně za tebou
V ruce kus preclíku omočeného do medu
dával sis gulášovku na Hradě na recepci
a já za tebou mával nejveseleji jak dovedu

Hned na první pohled objevíme banalitu čtvrtého verše a jeho nesouvislost s ostatním textem. Vycpávkou je ale i bizarní šestý verš. Jenom si představte, jak se zpěvák tajně plíží za jiným a v ruce má kus preclíku s medem!

Vatou se ucpávají i drobné díry uprostřed veršů. To jsou ta různá zbytečná slovíčka, která jsou nacpána do verše jen proto, aby se naplnil počet slabik. Tyto malé vycpávky neškodí přímo, jako vycpávky větší, které padnou do oka ihned. Ale rozmělnují a zředují účinek textu. Příkladem takové drobné vycpávky je třeba slůvko „To“ ve druhém verši Hutkova textu *Kdybych byla*:

Kdybych byla vodou a můj milej džbánem
To bych žádnou kapku nepřelila na zem.

Jaroslav Hutka se zde snaží o poetiku lidové písně, ale právě takovými nešikovnostmi se jeho píseň od lidové liší. Ještě zřetelnější vata je v sedmém verši následující ukázky z Mertovy písně *Na tesknú notečku ve Frýdku Místečku*:

Rukama načechráš
peřinu polštáře
neznáš mě, já tě znám
hledím ti do tváře

Vracíš mi obrázek
je jako výčitka
do noci oltáře
vyjekla sanitka

Banální obraz „oltář noci“ tak vystupuje kvůli rýmu v krkolomné inverzi. „Oltář“ je přítomen jen kvůli rýmu. Jinak v textu nemá co dělat. A ještě jeden příklad – začátek písně Jiřího Dědečka *Běsi*:

Když jsem šel domů krok sun krok
 (bylo už pozdě v noci),
 dohnal mě cestou měkkej mlok
 a pak ještě dva mloci.

Kladli mi různé otázky,
 cítil jsem jejich tíhu
 a skvrnitými ocásky
 do dlažby ryli rýhu.

Slovičko „měkkej“ je opět typickou vatou – těžko lze očekávat od mloka, že by byl jiný. Podobně zbytečným přívlastkem by byl třeba sladký cukr nebo červená mrkev. Navíc se ale v uvedené písni dozvíme, že ten „měkký“ mlok svým ocáskem ryje rýhu do dlažby.

Podobných příkladů lze uvést celé veletucty. Vata zředuje a bagatelizuje kdejaký text a má hlavní vinu na tom, že čtenář nebo posluchač stojí s rozpaky i nad písněmi našich nejzajímavějších a nejpůvodnějších folkových písničkářů. Ti totiž cítí sice odpovědnost vůči svému svědomí, svým tématům, vůči obsahu svých písní, kupodivu ne však vůči jejich formální stránce. Jako by pro ně bylo důležité, co říkají, ale ne už tak docela – jak.

Ukázali jsme, že předpoklady pro hluchá místa v písňových textech vytváří už jejich strofičnost. To potvrzuje i fakt, že mezi nejpregnantnější, nejnutnější texty dnešního folku patří blues. Blues totiž dává zpěvákovi možnost odezpívat ve stejném úseku písně velmi různý počet slabik, neboť umožňuje značnou melodickou i rytmičnou obměnu a improvizaci. Bluesové texty mohou být proto rytmicky uvolněné, vzdálené mechanické strofičnosti a textaři tak mají možnost říci to, co potřebují, tím nejjednodušším způsobem.

Nepříznivé účinky přísné strofičnosti potvrzují nepřímě i písně Voskovce a Wericha, ve kterých bývá strofičnost často narušována změnou metra přímo uvnitř písně. Vzpomeňte si například na písně *Nikdy nic nikdo nemá*, *Šaty dělej člověka*, *Když jsem kytici vázala*, ve kterých má začátek písně jiné metrum než konec. Nebo na píseň *David a Goliáš*, jejíž verše mají 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5 i 4 slabiky. V+W se totiž diktátem strofičnosti nenechávali nijak vázat. A právě tato metrická uvolněnost byla jedním z předpokladů hutnosti a kompaktnosti jejich veršů.

Vedle strofičnosti může na koncentraci textu působit nepříznivě také požadavek na jeho minimální délku. Délka písní, s výjimkou některých lidových popěveků, neklesne zpravidla pod tři sloky (pokud jsou sloky dlouhé, mohou být

jen dvě). Písně nahrané na desky nebo zpívané na koncertech bývají většinou delší než dvě minuty. Jestliže se v básnických sbírkách často setkáváme s krátkými básněmi, se čtyřverším, dvouverším a dokonce i se samostatným veršem, v písňových textech takové krátké formy nenalezneme. Písničkář chce napsat text tak dlouhý, aby z něj mohla být písnička. Chybí-li mu ale dostatek tvůrčí kázně, pak se může stát, že jen rozřěduje a nafukuje drobný nápad.

Podobně může být text ale rozmělněn i nadmírou textařovy veršové invence. Typickým příkladem poslouží některé písně Vlastimila Třešňáka (*Praha*) či Vladimíra Merty (*Dětská křížová výprava do zaslíbené země* nebo *Kdysi jsme byli dva malí kapitáni*). Oba dva autoři se tu chytili do sítě své vlastní imaginace a nakupili takovou spoustu paralelně působících slok, že zmíněné písně najednou vedou odnikud nikam, posluchač ztratí přehled, další sloka říká jinak jen to, co ta předchozí, a píseň jako by se zastavila.

Jsme u konce článku. Jeho snahou bylo vymezit a ospravedlnit žánr folkového textu. Počet folkových zpěváků v Čechách je dnes už tak veliký, že by si český folk rozhodně zasloužil větší pozornost kritiků i literárních teoretiků. Pokusili jsme se udělat jeden z prvních kroků na této cestě, i když jsme se omezili jen na formální stránku textů, na jejich rytmus a vztah k ostatním složkám písně. Stranou jsme ponechali lákavé pokušení o prozkoumání dalších vrstev folkové písně, totiž o jejich významovou a sociální analýzu, nalezení předchůdců a vzorů, o sledování vývoje folkového textu jako celkového proudu i jednotlivých jeho předních autorů – a to zejména u vědomí velkého objemu práce, kterou by si zpracování zmíněných tematických okruhů vyžádalo. Doufáme však, že se stav opatrného mlčení okolo této oblasti dnešní české kultury časem přeci jen změní a že se jí dostane takové pozornosti i publicity, jakou si zaslouhuje.

Vladimír Pistorius vystudoval teoretickou fyziku na Matematicko-fyzikální fakultě UK (1974) a do roku 1989 se živil jako programátor. Zároveň organizoval samizdatovou edici KE.78. Po pádu komunistického režimu vedl nakladatelství Mladá fronta a Paseka, v roce 2006 spoluzaložil literární nakladatelství Pistorius & Olšanská. V roce 1992 absolvoval letní školu pro vyšší nakladatelský management na Stanfordově univerzitě. V letech 1999–2000 a 2006–2013 vykonával funkci předsedy Svazu českých knihkupců a nakladatelů. Na Karlově univerzitě přednáší teorii a praxi knižního trhu a se svými studenty vydává knižní edici Scholares (doposud 64 svazků). Napsal knihy *Stárnoucí literatura* (1991), *Jak se dělá kniha* (4. vydání 2019) a *Jak se dělá e-kniha* (2015). Kontakt: vladimir@pistorius.cz

SOCIOLOGICKÝ VÝZKUM JAKO PODPORA ROZVOJOVÝCH PROJEKTŮ MĚST

Karel Schmeidler & Kateřina Maršálková

Ústav soudního inženýrství VUT Brno, Ministerstvo spravedlnosti ČR Praha

Sociological Research as Support for Urban Development Projects

Abstract: In the past, architectural building activity, as well as the construction of cities in the Czech Republic, mainly took into account quantitative considerations. The disregard of quality in buildings had a negative impact in many aspects. Therefore, it is necessary to analyse the influence of the environment upon mankind, including the impact of the artificially built environment. Currently, designers are feeling the impacts of the absence of a knowledge of the humanities and social sciences. The aim of the authors was to develop scientific procedures for pre-project and project preparation in the domains of architecture, town-planning, and the environment. They should help qualitatively raise the architectonic and urbanistic activities in a fast-changing urban world and under new socio-economic conditions. A multidisciplinary research team surveyed the possibilities of communicating the information acquired through the humanities and social sciences with respect to man and his environment, as well as the creative applications of the research methods of psychology and sociology in the environment, with an emphasis placed on data collection and evaluation. Practical applications of the acquired knowledge are found in the field of design and project preparation and in the reconstruction of existing environments such as the humanisation of housing estates, the renovation of villages, the reconstruction of central city districts, the reconstruction of degraded areas, etc.

Keywords: pre-project research; architectural determinism; environmental evaluation; questioning; research methods

Lidská sídla by měla být utvářena tak, aby se stala vhodným prostředím pro život. Z tohoto důvodu by měl mít humanitní přístup k řešení urbánního i dopravního rozvoje dominantní pozici, fyzické a estetické prostředky by měly rozvíjet aspekty tohoto přístupu. Člověk je smyslem, navržené hmotné prostředí a technická zařízení by mu měly sloužit. Proto prvním krokem v urbanistickém, územním a dopravním plánování i urbanismu by měl být průzkum, který by vytyčil směry, kterými by se rozvíjela fyzická organizace každého města. Tento sociologický výzkum by měl nejen předcházet projekčním pracím, ale měl by také probíhat paralelně a společně s rozvojem města. Takový výzkum by měl být samozřejmě institucionalizován a být ve stálém obousměrném spojení s projekční složkou. Protože se zabývá sociálními podmínkami v převážně městských komunitách, a přitom má svůj specifický účel, je tento druh sociálního výzkumu velmi specifickým vědním oborem, který by měl být provázán s odpovídajícími autoritami, odborníky i vstřícnou prováděcí složkou.

Jeden bod, který se těsně dotýká fyzické a technické organizace města, by měl být v souvislosti se sociální problematikou zdůrazněn. Měli bychom mít stále na mysli, že cokoliv je uznáno za dobré pro člověka z hlediska jeho vnitřního kulturního růstu, to by mělo být uznáno za vedoucí princip při vytváření zdravého urbánního a dopravního prostředí. Proto když například mluvíme o adekvátních podmínkách pro život a dopravu ve městě, měly by tak být chápány jak materiální, tak duchovní determinanty. Přitom materiální, které jsou nezbytným prostředkem života, musí podporovat ty vyšší. To vše vyžaduje hodně práce a přemýšlení. Aby bylo možné podle těchto tezí řídit rozvoj měst, je nutné eliminovat takové podmínky, které tím či oním způsobem činí město nekulturním. Tyto podmínky musí být důrazně odstraňovány, ať jsou svým charakterem neetické, neestetické, či spekulativní.

Sociologická problematika města je dnes samostatným, etablovaným oborem. Je složitá, komplikovaně provázaná a mnohdy nesnadno zvládnutelná, takže zcela uspokojující výsledky nejsou jisté nikdy. Historie ukazuje, že kdykoli se lidé usadili sobě nablízku a formovaly se komunity, tehdy našly v těchto komunitách úrodnou půdu jak pozitivní, tak negativní stránky lidské přirozenosti. Je to pouze logickým důsledkem dvojakého charakteru lidského naturelu. Pokud se z toho poučíme, dospějeme k závěru, jak je důležité, aby se fyzická forma města rozvíjela do takové kvality, která podporuje kulturně konstruktivní aspirace. Naším východiskem by mělo být, že kvalitní a zdravé prostředí, stejně jako kvalitní a kreativní architektura či umění, má kulturně konstruktivní vliv na lidskou mysl. To tedy znamená, že městskou i dopravní

strukturu a její prostorový řád nelze oddělit od sociálního pořádku, musí být utvářeny a rozvíjeny současně takovým způsobem, aby se navzájem inspirovaly.

V tomto duchu vzájemné inspirace mezi fyzickým uspořádáním a sociálním řádem by měla být řešena veškerá problematika městského rozvoje. Stejně tak čím více bude mít přiměřená, úsporná, a přitom inovativní forma šanci být vlastní budovám a jejich prostředí, tím více bude i urbanismus determinován tímto směrem. To zvláště platí pro problematiku dopravy. Ta je vlastně problematikou masovou v tom smyslu, že se dotýká velkého množství lidí, vzájemně si rovných individuí. To ale neznamená, že by populace měla být brána jako pouhá masa lidí a podle toho by s ní mělo být zacházeno. Právě naopak, populace musí být pojímána jako skupina individuí. S tímto chápáním je důležité zdůraznit fakt, že kvalitní individuality tvoří kvalitní masy. Individualita neznamená, jak je mnohdy chybně chápáno, že individuum je charakterizováno egoistickou nezávislostí, drsným individualismem a že uspokojivá spolupráce je proto obtížná. Individualita znamená a musí znamenat, že jednotlivec uznává cenu spolupráce a smysluplně podporuje akce, které vycházejí z konstruktivního myšlení. Civilizace produkuje masové akce. Kulturní pohyb vychází z individuálního mentálního růstu. Čím větší bude počet těch, kteří budou mít příležitost být kulturně ovlivněni v atmosféře města, tím silnější a trvalejší bude sociální řád v tomto městě.

Sběr informací a dat

Jak architekti, urbanisté a dopravní odborníci, tak sociologové potřebují přesné informace týkající se všech charakteristik životního prostředí, tedy i sociálních. Na jejich základě činí urbanisté a inženýři okamžitá rozhodnutí ve své sféře působnosti, tedy v navrhování určitého městského či dopravního prostředí. Naproti tomu sociologové v důsledku své profesionální výchovy se snaží zvýšit kvalitu dosažitelné informace. Tento rozdílný přístup se samozřejmě promítne do způsobu získávání informací a práce s nimi. Mělo by být na tomto místě připomenuto, že druh informace o sociálních charakteristikách se liší od charakteru informace o jiných komponentech urbanistického návrhu. Především tím, že některá sociologická a demografická data nejsou, co se týče času a místa, stabilní. To ovšem neznamená, že z tohoto důvodu nejsou pro projektanty užitečná. Ti musí užít pokud možno té nejaktuálnější a nejpřesnější informace, která je dosažitelná. Z toho důvodu je zřejmé, jak velká pozornost musí být

věnována zdroji informací. Kvalitní informace jsou určujícím prvkem pro kvalitní projektování. Někdy přezívací tendence nahradit perfektní, informacemi podepřenou analýzu intuitivními postupy mohou vést ke zcela nerealistickým výsledkům.

Když je rozhodnuto o empirickém výzkumu v oblasti rozvoje a revitalizace města, jeho dopravy a životního prostředí, musí být učiněna zásadní rozhodnutí a vytvořen plán strategie výzkumu, který bude závazný pro celý postup. Tato strategická rozhodnutí jsou ovlivněna celou řadou faktorů, závisí na hypotéze, která bude testována, a vztazích, které by měly být vysvětleny, a celé řadě dalších věcí až například po rozpočet na výzkum. Toto stanovení strategie určuje východiska pro definování celkového problému a organizování shromažďování informací tak, aby to bylo efektivní a užitečné. Neorganizované informace ztrácejí mnoho ze své hodnoty. Při vytváření strategie celkového řešení musí být položena a vyjasněna celá řada otázek. Napomáhá to k definování problematiky na různých úrovních. Nejdůležitější je samozřejmě výzkumný účel, jemu musí být podřízena celá činnost týkající se sběru dat. Dále je nutno přihlížet k typu požadovaných údajů, zamýšlenému použití a nevhodnějším metodám sběru informací.

Nejprve je tedy řešena série otázek vztahujících se k účelu. Proč jsou informace požadovány a jaké bude jejich využití? Výsledky mohou posloužit při předprojektové přípravě – programování stavebního zadání, městských prostorů a technických zařízení, budov, odborném či uživatelském hodnocení, k okamžitému praktickému použití v projektu nebo v dalším výzkumu. Odpověď na tyto otázky stanoví prakticky limity časové i finanční a shrne kritéria na výběr a eliminaci informací. Pouze ve vztahu k předem vytčenému cíli je možno realisticky posoudit, jaký druh informace je potřeba. Např. zajímáme-li se o modelování či programování chování v určitém městském či dopravním prostoru, pokládáme za důležité nejen získávání informací o vztahu uživatelů k jejich sociálnímu okolí, ale i o komunikačních vzorcích a úrovních dozoru. Tyto faktory mohou mít vliv na percepci životního (pracovního, rekreačního, obytného či dopravního) prostředí určitou osobou. Určení typů požadované informace bude často diktovat typy nevhodnějších odpovědí.

Další úvahu vyžaduje relativní důležitost každé obdržené informace. Praktické limity vyžadují eliminaci zbytečných informací, a proto musí být k tomuto posouzení dána určitá kritéria. Jestliže je užito několika metod k získávání dat, následující posudek by měl rozhodnout o přiměřenosti a ekonomii každé metody, stejně jako o významu informace, kterou poskytuje. Paleta metod

a technik, kterými lze provádět výzkum v oblasti města, jeho architektury, dopravy a životního prostředí, je dnes velmi pestrá. Vychází se ovšem ze základních výzkumných technik, ze kterých jsou ostatní, specializované odvozeny. Mezi kritéria volby technik při sběru informací patří zejména:

- 1) charakter zkoumaných jevů;
- 2) charakter výzkumné akce, pro kterou sběr informací v terénu provádíme;
- 3) vnější ekonomické a organizační faktory.

V případě, že je definován problém a určen druh informace, následují další otázky. Je třeba stanovit základní kategorie stejně jako základní okruhy otázek uvnitř každé z těchto kategorií. Je jich celá řada, např. vliv uživatele, druhy zahrnutých činností, účast uživatele ve skupinách atd. V tomto stadiu práce se formují specifické otázky ke každé kategorii. Je možné je dále zpřesňovat či eliminovat při pokračování práce. Další diskuze se vztahuje k volbě nejlepší cesty, jak obdržet požadovanou informaci. Které techniky či kombinace technik budou užity? Je vhodnější dotazování, pozorování, případně něco jiného? Tyto otázky je možné zodpovědět pouze v kontextu všech dalších.

Na to navazuje rozvaha o zamýšleném využití informace, která bude získávána. Pokud tato otázka není adekvátně zodpovězena před započítáním výzkumných prací, může se stát, že budou získány informace bezcenné či že budou opuštěny cenné výzkumné myšlenky a projekty. Často se stává, že značná část dat je znehodnocena a projektová příprava postupuje bez nich proto, že data jsou odborně neorganizována a nezvládnuta.

Jednou z cest při řešení otázky využití informací je zvážení požadavku zadavatele vzhledem k materiálu. Jinak budou zpracovány výsledky pro potřeby urbanistů a územních plánovačů, jinak pro dopravního experta a jinak pro tvůrce městského interiéru či městského ekologa. Je třeba zvážit, jak bude materiál využit odběratelem (předprojektová příprava, konkrétní projekt, obecné zásady či kritika). V tomto ohledu je třeba mít jasno ohledně základních strategií humanizačních tendencí v urbanismu. Nejdůležitější jsou tyto tři (podle Tietze 1974):

- 1) *hygienická strategie* – vytvoření takových opatření, aby byly eliminovány pokud možno všechny nevhodné faktory v oblasti materiálního i kulturního životního prostředí, i patogenní podmínky, například kriminalita.

2) *konzervativní strategie* – jde dále než čistě hygienická opatření. Při užití této strategie jde o to, zvýšit spokojenost lidí s uměle vytvořeným životním prostředím či systémem dopravy. A to tím způsobem, že jsou odstraněny doposud zjištěné rušivé faktory. Pro tento postup je charakteristické, že je určitým způsobem optimalizován status quo, který není udržitelný z hlediska podrobnějších pohledů a delších časových perspektiv. Ačkoliv tato strategie přináší značné zlepšení, její nebezpečí tkví v tom, že paradoxně racionálním, vědeckým způsobem podporuje současný stav a tím ho vlastně fixuje.

3) *evoluční strategie* – tato strategie cílí na rozšíření vlivu všech zainteresovaných, především uživatelů. Teprve zde vzniká smysluplná báze pro kooperaci. Omezuje se zde prostor pro úzce odborná hlediska, jež poškozují celkové řešení. V rámci participačního projektování se rozšiřuje prostor pro přiblížení představám uživatelů a tím zvýšení jejich spokojenosti s řešením. V tomto kontextu je třeba řešit, jak bude daná informace podrobná. Někdy postačí statistické vyhodnocení, jindy jsou požadovány další informace – sociologická interpretace, vzhledem k tomu, že uživatel je většinou v této problematice laik. Data ve výsledné zprávě musí být určitým způsobem seřazena. A to v takových kategoriích, aby byla lehce přístupná, využitelná a užitečná pro všechny potenciační uživatele.

Každý projektant si v procesu navrhování vytváří vlastní obrázek uživatele. Proč by se nemohl tento obrázek, pokud to jde, co nejvíce přiblížit realitě? Že tento postup vede ke spokojenosti, ukazují výzkumy trhu. Tam jsou vyhledávání potenciační kupci a produkty jsou upravovány podle jejich přání a preferencí. Podobně jako jsou pro výrobce důležité skupiny potenciačních zákazníků, pro urbanistu jsou důležité skupiny potenciačních uživatelů (např. chodci, seniři, handicapovaní, děti a mládež atd.). Bude zařízení sloužit jen jim, nebo přichází v úvahu ještě jiná skupina uživatelů? Velmi důležitou otázkou, která by měla být se zadavatelem konzultována, proto je, jak má být definován vzorek respondentů. Není to jen otázka statistiky, koho z dané populace do zkoumaného vzorku zařadit. Jiný názor mohou mít majitelé či uživatelé staveb, jiný návštěvníci a jiný ti, kdo budovu spravují a obhospodařují. Jak ve městech, tak na vesnici je důležité, aby noví obyvatelé či uživatelé splynuli s okolním sociálním prostředím stejně jako vizuální část návrhu. Zainteresovaní účastníci a sousedé se mohou stát potenciačními uživateli nové stavby či dokonce jejími

obyvateli. Jejich názory se mohou krýt s názory budoucích uživatelů. Znalost jejich životního stylu a názorů proto může být pro projektanty a investory velmi důležitým zdrojem informací.

Často je otázka respondentů zahrnuta již v požadavcích na výzkum či v podmínkách zadavatele, i když i tu bývá většinou určitá volnost. V souvislosti s výběrem vzorku dodavatel výzkumu zvažuje množství, typ a přesnost požadovaných informací vzhledem k vymezenému času a prostředkům. Využití vzorku se stává ekonomičtější tam, kde vzrůstá množství lidí, kteří jsou potenciaálními respondenty. Vzorek má být reprezentativní skupina z většího objemu respondentů. Musí mít stejnou charakteristiku jako celek, proto je třeba věnovat pozornost eliminaci zkreslení. Statistika vyvinula celou řadu přesných výpočtů pro určení reprezentativního vzorku. Detailní návod pro výběr vzorků lze najít v odborné literatuře.

Vedle reprezentativního výběru je možné užít kvótní výběr a zvážit nejen množství respondentů, ale i to, kdo by mohl poskytnout fundovanou informaci. Vzorek se potom bude skládat z různých skupin, např. uživatelů, ale i jiných, návštěvníků atd. V tomto případě je důležitou otázkou, kdo všechno by měl být do vzorku zahrnut. Mohou zde nastat diference v pojetí, kdy různí zainteresovaní respondenti budou předepisovat různé požadavky. Zajímavé výsledky poskytuje komparace. Někdy úspěšně využíváme tento postup: zjišťujeme základní požadavky laiků i kompetentních expertů na užitkovou a estetickou stránku jednotlivých architektonických i urbanistických celků. Představy laiků srovnáváme s představami odborníků (např. představy řidičů s představami odborníků dotčených oborů na úradech státní správy a samosprávy). Při sestavování vzorku mohou být někdy výhodně užity vlastní organizační struktury, např. čtvrtě atd. Výběr vzorku závisí také na výběru metod a technik.

Další otázkou, kterou je nutno vyřešit před započítáním výzkumu, je otázka jeho zpracovatele. Zde je nutná značná zkušenost, aby byly sebrány užitečné a nezkrácené informace. Na to navazuje problém interpretace informace, která byla sebrána. Kvalita informace může vážně limitovat možnosti následné aplikace. Mělo by vždy být pamatováno na to, že zadavatel chce interpretovat a prakticky využít data, která obdrží. V oblasti urbanismu, dopravy a životního prostředí měst mohou i kvalitně sebraná a zpracovaná data být zneužita jako výsledek následných reinterpretací a rozhodnutí, která ignorují některé implikace a důsledky.

Specifika metodologického postupu výzkumu v oblasti urbanistiky a dopravy

Dotazování

Aby bylo možné odpovědět na otevřené otázky v oblasti urbanismu a dopravního plánování, je nutné použít přiměřené techniky získávání informací. Sociální vědy vyvinuly mnoho užitečných metod a technik, které mohou být použity. Zatím nejobecněji používané techniky pro vyhodnocení prostředí a tvoření programů výstavby či revitalizace a remodelace jsou interview a dotazníkový výzkum. Používají se např. v souvislosti s dotazováním uživatelů na jejich zkušenosti s řešením po naběhnutí provozu. Rozhodování, které je nezbytné pro co nejefektivnější vyřešení tohoto úkolu, musí být provedeno ve spolupráci odborníků obou oborů (sociologie – urbanismus, ev. dopravní plánování), stejně jako zpracování výsledné informace.

Jako jiné metody a techniky mají ovšem i tyto výše jmenované své nedostatky. Velmi často se v oblasti urbanismu shromažďují požadavky uživatelů a hodnocení městských architektonických děl. Hodnocení jsou odvozována z toho, co uživatel říká o objektu, z toho, co k němu cítí, a ze způsobu, jakým se v něm chová. Na otázku, jak mnoho je vyjádřený postoj v šetření shodný s chováním v objektu a s jeho užíváním, není lehké odpovědět. Chování v určitém prostředí je determinováno nejen tím, co by lidé rádi dělali, ale také tím, co si myslí, že by měli dělat – zde jde o vliv sociální normy. To, co dělají, je poznamenáno očekávanými důsledky chování. Proto vztah mezi postojem a skutečným chováním není jednoznačný.

Postoje samotné nepředikují chování. To mohou předvídat postoje teprve se sociálními normami a obvyklými postupy – pokud vzrůstá konzistence mezi nimi, zvětšuje se konzistence mezi postoji a okamžitým jednáním. Navzdory naznačeným problémům je znalost postojů uživatelů, jejich zkušeností a preferencí pro úspěšnou přípravu projektových a realizačních prací velmi důležitá. Proto se jak při programování staveb a jejich komplexů, tak při hodnocení navrhovaného řešení využívá dotazníků a interview, které jsou svázány se stanovením přístupů a preferencí předchozími zkušenostmi.

Dotazník a interview mají ve výzkumu v oblasti urbanismu, dopravního plánování a životního prostředí značný význam z těchto důvodů: ve srovnání s jinými způsoby dávají poměrně dostatek informací a jsou mnohem levnější. Mnohdy jsou jediným způsobem získávání dat. Naproti tomu přímé pozorování je uznáváno při získávání informací o skutečném lidském chování

ve hmotně-prostorovém prostředí za více reliabilní. I zde jsou ovšem určité limity. Chování musí být pozorováno a zaznamenáno ve chvíli, kdy se děje, chceme-li, aby bylo získáno opravdu reliabilní pozorování. Je ovšem mnoho případů, kdy je to neužitečné nebo dokonce nemožné.

Pozorovat neverbální chování v určitém urbánním prostředí znamená často být přítomen v určitém jedinečném okamžiku, který nelze předem odhadnout. Pro získání informací o těchto událostech je dotazování osob, které byly v dané situaci přítomny, neúčinnějším způsobem. Jinou oblastí, kde má dotazování největší přínos, je oblast zkušeností a očekávání populace. Tyto studie dávají odpověď na otázky o tom, co si lidé myslí o určitém městském prostředí, co očekávají od určitého dopravního řešení. Dotazníkové studie slouží také jako důležité prostředky k získávání vysvětlení pozorovaného chování, pokud se používají společně s technikou pozorování. Zjišťuje se tak informace, proč se lidé chovají určitým způsobem. Tento způsob se uplatňuje např. ve výzkumu pozorováním adaptivního chování nebo u obtížně pozorovatelných případů – studie o městských veřejných prostorech, dopravních prostředcích a zařízeních atd. Získat informace v těchto případech lze ve skutečnosti dotazováním.

Dotazníky mohou poskytnout významnou pomoc při sestavování zdrojů podkladů pro řešení problémů v navrhování. Jestliže uživatel vyhodnotí určité varianty nebo provede výběr z naznačených možností, může developer obdržet dostatečné údaje pro přijetí určitých urbanistických řešení.

V sociologických a psychologických výzkumech přání, postojů, požadavků, chování atd. vyvinuli metodologové těchto věd nástroje pro sbírání standardizovaných, souměřitelných dat. Výsledkem jsou škály, indikátory, indexy atd., které jsou použitelné i v naší oblasti. Dovolují kvantitativně měřit s vysokou precizností a umožňují statistickou manipulaci a zpětnou interpretaci v potřebných dimenzích. Často respondent nepopisuje přímo dimenze otázek, ale reaguje na závažná tvrzení. Může být použita i numerická škála, jestliže může být spolehlivě stanoveno, že zde je sledování založeno na psychologické kontinuitě. Podle ní respondent oceňuje koncept. Vizuální hodnocení prostředí bývá založeno na podobném měřítku. Je užitečné konstruování škál pro použití v dotazníku konzultovat s odbornou literaturou a ujistit se, že škálou je opravdu možné měřit určené proměnné.

Existují zde určitá pravidla – je možné použít přístupné škály, jestliže mají určité kvality: validitu, reliabilitu a užitečnost (pokud možno v tomto pořadí důležitosti). S těmito nástroji je možný souhrnný a srovnávací výzkum. Při potřebě vyvinout novou škálu je nutno mít na zřeteli možnost selhání. To

zvlášt v těch případech, kdy proměnná reprezentuje faktor, který předtím nebyl měřen. Měření postojů, podobně jako osobnosti, vyžaduje ve své konstrukci značnou zkušenost. Pro urbanistické programování a hodnocení by mohly být přiměřenější jednodušší formy škálování. Seznam adjektiv, seznam aktivit a způsobů jsou v těchto snahách shledány jako potencionálně velmi užitečné pro svou stručnost a užití hovorového jazyka. Svou adaptovatelností na rozličnou problematiku urbanismu umožňují široké využití a svou jednoduchostí odpovědi nezatěžují respondenty. Funkce seznamu adjektiv umožňuje pomocí adjektiv zahrnutých respondentem v seznamu vykreslit životní prostředí či technické zařízení, ať již současné, zamýšlené, či zcela fantastické. Pro popsání současné či potencionální aktivity v prostředí může být použita podobná technika. Jedna z variací je seznam sloves, která mohou být použita místo adjektiv. Formulář se zatrháváním alternativ působení lokality či jiné složky životního prostředí v oblasti pocitů může být využit pro popsání respondentových dojmů z určitého životního prostředí, vlivu jeho genia loci, specifické atmosféry a podobně.

Sémantický diferenciál

Jednou ze slibných a zajímavých metod postavených na využití výpočetní techniky je sémantický diferenciál, doporučovaný pro výzkum životního prostředí R. C. Hershbergerem. Spočívá ve snímání architektury a návrhů různými technikami (fotografie, diapozitiv, film, video či počítačová animace) a jejich verbálním hodnocení respondenty. Výzkumník sestaví páry protikladných adjektiv, která jsou užívána pro popis uměleckého díla, případně zvolí adjektiva, která jsou k umění či prostředí irelevantní, ale je ověřeno, že diferencují význam v dimenzích aktivity, síla, hodnocení, což jsou tři základní dimenze významů, které definoval Ch. E. Osgood (Osgood et al. 1957, 1967). Ten navrhl postup pro měření významu (přesněji jeho konotativní složky) kombinací řízených asociací a škálovací metody. Jeho použití ukázalo vysokou korelaci mezi některými škálami. Pomocí faktorové analýzy určil Osgood tři základní faktory (dimenze) obecně charakterizující význam: hodnocení, aktivity a potence. Měřítka sémantického diferenciálu si již našlo své místo při hodnocení dojmů z životního prostředí. Využívá série vybraných sémantických škál, tedy bipolárních stupnic s lichým počtem hodnot – většinou 7, u dětí 5 – na kontinuu ke změření významu objektů, prostředí či uměleckých podnětů. Zachycuje je do třídízenzionálního sémantického prostoru, kde osami jsou hodnocení, síla a aktivity. Rozdíly mezi podněty jsou zpravidla vyjadřovány profilem škálových hodnot, vztah mezi škálami je nejčastěji zpracováván pomocí korelační matice pro každý podnět zvlášť.

Sémantický diferenciál je kombinací asociačních a škálovacích metod. Asociace k posuzovanému objektu jsou usměrňovány dvojicemi adjektiv přesně opačného významu a respondenti na několikastupňové škále vyznačují, ke kterému z těchto adjektiv (ke kterému pólu, jestliže je nazveme bipolárními) má asociovaný význam blíže a do jaké míry se k němu významově blíží. Větší počet těchto dvojic se škálami se používá ve formě dotazníku, který respondenti jednoduchým způsobem vyplňují. Označení asociovaného významu (a jeho míry) se nazývá skóre. Komplexní vyjádření skóre pro celý soubor škál vytváří polaritní profil. Nejčastěji se využívá jeho grafická forma. Interpretace výsledků sémantického diferenciálu spočívá v analýze a případném porovnání polaritních profilů pro různé objekty, různá městská prostředí, různé skupiny respondentů, různé situace atd. Na tomto základě můžeme potom vyslovovat hodnotící soudy. Při této interpretaci sémantického diferenciálu však jde jen o subjektivní hodnocení, i když exaktně zpracované.

Příkladem použití sémantického diferenciálu v oblasti architektury je studie K. Krampena, ve které se snažil ukázat schopnost vnímatelů rozlišit výrazové vlastnosti fasád vytvářených různým způsobem (19. století, historismy nebo moderní architektura) (Krampen 1979). Autor použil soubor 22 škál a respondentům z různých sociálních skupin prezentoval na diapozitivech 18 zkoumaných objektů. Faktorová analýza dat potvrdila hypotézu předpokládající rozdělení objektů do dvou skupin – na staré a nové. Porovnání polaritních profilů ukázalo kladnější hodnocení fasád z 19. století. Srovnání odpovědí respondentů z různých sociálních skupin naznačilo určité, i když ne podstatné rozdíly v posuzování jednotlivých objektů.

Ukázky sémantického diferenciálu najdeme i u S. Heselgreena (Heselgreen 1975). Posuzoval jím vybrané vlastnosti urbanistického prostoru. Respondentům předkládal kresby prostoru lišící se právě uvedenou vlastností a porovnával jejich polaritní profily. Analýza polaritních profilů je nejběžnější způsob interpretace výsledků sémantického diferenciálu.

U nás byl jedním z prvních při používání sémantického diferenciálu R. Kittler (1970), který analyzoval vědecké metody na zjišťování působení prostředí na uživatele, zkoumal vztah mezi fyzickými vlastnostmi prostředí a jeho subjektivním působením. Zdůvodnil slovní charakteristiku architektonického prostředí a použití sémantických stupnic. Pro hodnocení architektonického prostředí volí metodu sémantického diferenciálu. Prokázal jeho vhodnost pro tento účel a specifikuje podmínky použití.

Sémantickým diferencíalem se dále zabývali J. Loudová s M. Benešem (1979) a M. Sedláková (1986). Chápali ho jako nástroj sémiotického výzkumu, věnovali se specifikům této metody při použití ve výzkumu architektury, kde zdůrazňují, že v architektuře analyzujeme význam superznaků v konkrétních podmínkách a ve významové komplexnosti. Citovaní autoři upozorňují na problémy při sestavování bipolárních škál a při interpretaci výsledků (vliv osobnosti respondenta, situace, impresivních konotací atd.). Z možností interpretace výsledků uvádějí konstrukci polaritních profilů a určení sémantického skóre. Předmětem výzkumu může být buď postoj respondenta a jeho představa o architektonické skutečnosti – komplex idejí fungujících jako image nebo hodnocení konkrétních architektonických děl. Uvedení autoři zjišťovali rozdíly v odpovědích mezi různými kategoriemi respondentů, zkoumali jednotlivé architektonické objekty nebo typy. Z dalších aplikací sémantického diferenciálu je zajímavý návrh Heinricha Pifky na zjišťování tak zvaného ideálního profilu, to jest vlastností takového obytného prostředí, které by optimálně uspokojilo potřeby respondentů (Pifka 1994). Srovnání ideálního profilu a skutečného profilu dává podklad pro hodnocení. Škály uspořádává do skupin (přátelství, motivace, orientace a estetičnost), které určil na základě faktorové analýzy. V českých zemích je to sémantický rozbor fasády domu Na Můstku (Šimkovič 1983). Sémantickému diferenciálu jsou blízké i postupy, které uvádí K. Matoušková (1978).

Největší výhodou sémantického diferenciálu je možnost hodnocení prostředí přímo jeho uživateli. Mnohé aplikace u nás i v zahraničí potvrdily spolehlivost a rozlišovací schopnost této metody. Po doplnění axiologických vazeb se z ní stal skutečně exaktní hodnotící postup a při dodržení určitých pravidel ve způsobu prezentace hodnoceného objektu a při statisticky přijatelném počtu respondentů by se neměly vyskytnout žádné problémy.

Zatímco v sémantickém diferenciálu jsou asociace k objektu zprostředkované významem adjektiv v jednotlivých škálách a rozhodující je míra a orientace těchto předdefinovaných asociací, při asociačních metodách se využívají volné asociace. Respondent slovně vyjadřuje svoje asociace k posuzovanému prostředí. Odpadají metodologické problémy s nepředpojatým výběrem adjektiv pro škály sémantického diferenciálu a získáváme mnohem širší rozsah asociací. To znamená větší množství poznatků získaných z výzkumu. Na druhé straně je těžké porovnávat prostředí a standardizovat vyhodnocení výsledků. Při asociační metodě je interpretace výsledků velmi náročná a s obtížemi se zbavuje zkreslení vyplývajícího z předpojatosti badatelského subjektu.

Podobně jsou zaznamenávány poznámky, které subjekt pronáší podle svých prožitků, když prochází uvnitř nebo jde kolem architektonického stimulu, do záznamu sledu prožitků (sequence-experience notations). Zde je dokonce o dvě dimenze více, což je způsobeno tím, že objekt – stimul je 3dimenzionální a subjekt může do něj vstoupit nebo kráčet kolem něj. Další rozměr je způsoben tím, že se očekává, že odpovědi subjektu se budou měnit v každém okamžiku, kdy se setkává s jiným aspektem prostředí. Další technika, kognitivní mapování, je popsána dále v textu.

Slibným perspektivním postupem je metoda rozdělovníku, kterou pro jiné účely v rámci teorie osobních konstruktů vytvořil G. A. Kelly (1956). Jde o vytvoření přirozených typů cestou seskupování a rozdělování množiny podnětů. Zkoumané osoby dostanou k dispozici podněty z prostředí (obrazy, fotografie prostředí či návrhy a modely staveb či transportních zařízení) s instrukcí, aby z nich vytvořily tolik skupin, kolik chtějí. Každá skupina je s libovolným počtem prvků. Prvky se mohou vyskytovat i ve více skupinách nebo mohou zůstat nezařazeny. Po provedení klasifikace vyjádří respondent u každé skupiny, co je pro ni charakteristické. Výsledky získané od více respondentů je možné zpracovat pomocí elementárních metod seskupování proměnných do zobecněných typových kategorií. Pro každého respondenta je možné spočítat, jak diferencovanou sémantiku používá při vytváření seskupení. Využívá se k tomu Shannonova koeficientu entropie.

Dotazníky na postoje, výzkumy mínění a vyhodnocení preferencí a hodnot, osobnostní dotazníky (Minnesota Multiphasic Personality Inventory, Rorschach, Thematic Apperception Test atd.), jsou užívány v programování a vyhodnocování urbánních prostorů, staveb či dopravních řešení. Lze tak získat mnoho živých informací o lidských potřebách vzhledem k prostředí, vlivu prostředí a techniky na chování a formách působení. Informují o určitých způsobech jednání a myšlení v daném prostoru a vyjadřují představy a očekávání. Mnoho z těchto nástrojů bylo mnohonásobně vyzkoušeno a poskytlo cenné informace. Také byly nalezeny určité limity ve využití těchto výzkumných metod. Jde zejména o jejich využívání k získání informací tam, kde je lze hledat přiměřeněji a levněji jinými metodami. Jsou to např. informace o chování v prostředí. Jiným slabým místem je už výše diskutovaná otázka postojů a chování v konkrétních situacích, tedy že to, co lidé vyjadřují jako představy a preference, nemusí být vždy to, co si opravdu vybírají. Lidé při odpovídání na otázky a při stanovení preferencí odpovídají v termínech své minulé zkušenosti.

Určité varianty problému mohou být mimo normální denní zkušenost respondenta, takže mu vlastně není umožněna adekvátní volba. To se týká vytváření velkých dopravních staveb, revitalizace a remodelace čtvrtí či nového stavebního programu. Např. při stanovení potřeb a preferencí lidí nacházejících se v nevhodně navržených prostorách je možné jim sdělit, že nový návrh nebude pouze vylepšení, ale že by mohl přinést něco jiného, co je za hranicemi jejich laických představ. Týká se to například zajištění soukromí, kdy respondenti v jedné studii pojímali v termínech zeď od podlahy až ke stropu. Stanovit, že zde existují ještě jiné alternativy, bylo pro většinu z nich bezvýznamné.

V závislosti na druhu hledané informace dotazování svoji důležitost prokázalo. Užitečnější a efektivnější jsou kombinace s jinými technikami sběru dat. Při návrhu a užívání výzkumných metod a technik je důležité, aby návrh nástrojů byl činěn opatrně, s odpovídajícími znalostmi. Jejich využití musí být v souladu s vědeckým postupem.

Kvalitativní metody

U kvalitativních urbanistických a dopravních výzkumů k nim patří především osobní interview a focus group interview. Dále můžeme zařadit výzkumy postojů a dotazování spojené s pozorováním, které se často užívá ve výzkumu užití urbánního prostoru (Clifton – Handy 2001; Chapin, 1974). Kvalitativní metody se volí v případech, kdy chceme získat jemná subjektivní data, jako jsou přístupy, postoje a vnímání prostředí, sociálního okolí, volba způsobu dopravy či potřeba specifické mobility. Mají většinou vztah k osobním hodnotám a jsou emotivně determinovány.

Kvalitativní výzkum dovoluje zkoumat postoje lidí k určitým věcem do hloubky tak, aby mohly být pochopeny. Cílem je zkoumat širokou škálu zkušeností, postojů a motivů a zjišťovat pohnutky, které jsou za respondenty vyjádřenými postoji. Tento rozbor je nezbytný při popisu předpokladů a domněnek, může být vytvořen pouze v rámci komunikace s těmi, kterých se to týká. Kvantitativní studie nám dávají přesnější názor o distribuci různých idejí, myšlenek, přístupů a postupů i motivů v populaci.

Kvantitativní a kvalitativní výzkumy se doplňují a měly by být komplementární. Kvalitativní výzkumy jsou nejdůležitější v raných stádiích projektu, kdy jsou formulovány výzkumné záměry, nebo je potřebná hloubková analýza. Dále mohou být kvalitativní metody užitečné s dalšími kvalitativními průzkumy jako prostředky, které detailně analyzují témata a dovolují respondentům vysvětlit

věci svými slovy. Mohou směřovat pozornost výzkumníků na věci, o kterých před užitím kvalitativních metod nevěděli či neměli tušení.

Interview je relativně rychlá a efektivní cesta k získání značného objemu informací. Je flexibilní, může být prováděno a získáváno kdekoliv, dokonce pomocí telefonu. Dává detailnější informaci a může se lépe přizpůsobit předem neočekávaným situacím. Je možná lepší kontrola vzorku a jsou menší nároky na respondenty než při užití jiných technik. Interview může být strukturované, dodržující připravený sled otázek či nestrukturované, dovolující volný tok informací. Podle F. N. Kerlingera je nestandardizované interview mnohem pružnější a otevřenější (Kerlinger 1972). I když výzkumné účely řídí a určují kladené otázky, jejich obsah, pořadí, formulace atd. jsou zcela v rukou badatele. Obvykle se přitom neužívá žádného schématu. To však neznamená, že by nestandardizované interview bylo nahodilé.

Otázky mohou být uzavřené, tehdy je respondentu dán výběr ze dvou (dichotomní), či z několika (polytomní) kategorií. V tom případě se objevují určité nevýhody, především povrchnost a nebezpečí vynucování odpovědí. Alternativy nemusí respektovat skutečná fakta a názory. Nebo mohou být s otevřeným koncem, tehdy je tázaná osoba povzbuzována k pečlivému vypracování či rozšíření svých odpovědí. Odpovědi na otevřené koncové otázky mohou ukázat na možnosti vztahů a hypotéz. Dotazování může dát nečekané odpovědi, které mohou naznačit existenci netušených souvislostí.

Podrobný program užívaný ve formálním interview zkušeným tazatelem bude zahrnovat požadavky, které se budou poněkud lišit od dotazníku, který je vyplňován samotným respondentem. Rozsah programu interview je tak navrhován, aby vyhovoval tazateli i respondentu a dovoloval pohodlný tok informací. Otázky musí být kladeny nenásilně, aby neodrazovaly dotazované a zvyšovaly jejich ochotu odpovídat. Postup by měl být takový, aby tazatel mohl sbírat snadno logicky uspořádané informace z jedné oblasti do druhé.

Interview dává možnosti vyjasnění protichůdných či nejasných informací, je zde menší nebezpečí chybné interpretace. Interakce „v situaci“ dovoluje vysvětlení významu. Zkušený tazatel zajišťuje validitu materiálu, který získává. Má možnost pozorovat, jak je informace poskytována a jakým způsobem je řečena. Interview v situaci zahrnuje sociální interakci, která může mít vztah k chování v reálném životě. Stálá přítomnost tazatele poskytuje možnost pro nezbytné vysvětlení otázek, stejně jako pro doplnění odpovědí.

Při celkovém návrhu interview musí být vzato na zřetel, že bude využit více než jeden tazatel. Proto se musí standardizace provádět velmi kriticky. Pouze

při opatrném navrhování je možné dosáhnout toho, že získané informace jsou srovnatelné od tazatele k tazateli i od všech respondentů. Úkolem tazatele je nejen dávat a zaznamenávat otázky, ale i odkrýt přitom přesnou a nezkreslenou informaci. Aby to bylo možné, je podmínkou ustanovit dobrou komunikaci s respondentem, navodit příjemnou pohodu a vyvinout hladký a nepřerušovaný dialog. Je důležité, aby tazatel byl osobní, přímý a demonstroval odpovídající úroveň zájmu o obsah informace. Musí vést interview citlivě a v případě odbočení se vracet k dané látce. Zkušený tazatel nehodnotí odpovědi a nedává najevo své náhledy a hodnoty.

Pro kvalitu výsledků je významné i místo, kde je sběr informací prováděn. Měl by být prováděn ve vhodném, nerušeném a pokud možno neutrálním prostředí. Tak je možno získat nezkreslené údaje. Je velmi důležitá důvěryhodnost informací, která by měla být zajištěna právě okolím a celkovou atmosférou. Je důležité zamezit interakci mezi členy skupiny. Interview je často prováděno na specifickém místě, takže zkušený tazatel přistupuje k dosažení spolupráce respondenta jako k základní podmínce.

Interview pro potřeby stavební praxe je náročné na čas, energii, finanční zabezpečení a dovednost. Jeho aplikace u jednoho respondenta by měla trvat půl až tři čtvrtě hodiny, podle tématu. Mělo by být prováděno s lidmi s vyhraněnými názory na problém, mělo by být obsahově konzistentní a všechny části by se měly týkat podstatných informací. Často se kombinují rozhovory s dotazníkovým šetřením. Navzájem se doplňují a informace tedy nejsou redundantní. Pro účely sestavení programu musí být rozhodnuto předem, kteří lidé mohou poskytnout nejlepší nebo reprezentativní informace. Pohled z různých hledisek dává odlišnou percepci potřeb a problémů. Proto musí být vyhodnocovací postup vypracován tak, aby do výsledku zahrnul všechna důležitá hlediska.

Praktické provádění interview v rámci předprojektové přípravy je zatím poněkud opomíjeným prostředkem. Dosud bylo užíváno především v oblasti tvorby urbanistických programů pro určité typy staveb, kde stavebník určuje svoje preference na tvorbu prostorů, zařízení, kvalitu povrchů atd. Před započítím prací se projektant seznamuje rovněž se zvyklostmi všech uživatelů. Zde může být projektant určitým průvodcem klienta. Dovede objekty navrhnout mnoha způsoby, ale aby zadavateli úkolu v konečné podobě vyhověl, musí poznat jeho přání. Není v jeho silách předložit návrh a říci – takové to bude a tady se budete skvěle cítit. Aby tomu tak bylo, klient se musí stát určitým oponentem návrhu. Oby partneři by se měli k sobě dostat co nejbližší, aby nakonec našli dost sil v procesu překonávání překážek a nutných konfrontací. Jestli

najde architekt či urbanista s klienty společnou řeč, je reálná naděje, že vznikne spojení či stavba, na které se sice výrazně podepsal odborník, ale uživatel ví, že je to v nejlepší slova smyslu zařízení či dům jen jeho, odrážející a potvrzující ve své jedinečnosti jeho osobnost.

Hloubkové interview

Hloubkové interview bývá někdy označováno jako etnografické interview (Spradley 1979) nebo nestrukturované interview. Umožňuje zkoumat danou problematiku velmi detailně. Proto je nejlépe je provádět v přímém kontaktu s respondenty, i když v některých případech může být proveditelné i pomocí telefonu (Mahoney 1997). Tento typ interview zahrnuje otevřené otázky vytvořené tak, aby stimulovaly k poskytování dat, která jsou z hlediska výzkumníka důležitá. Hloubkové interview dává většinou kvalitativní data, proto je také někdy označováno jako kvalitativní interview. V literatuře se nejčastěji rozeznávají tři způsoby provádění kvalitativních interview:

- 1) Neformální konverzační interview;
- 2) Všeobecné interview – někdy nazývané řízené, popř. všeobecný přístup;
- 3) Standardizované otevřené interview.

Tento druh interview poskytuje stejně bohaté, na situaci závislé odpovědi jako například focus groups. Protože respondenti jsou dotazováni individuálně, odpadají zde otázky důvěrnosti a vnějších tlaků, které vyvstávají při focus groups. Uspořádání interview poskytuje intimnější prostředí pro diskuzi o citlivých tématech či důvěrných osobních záležitostech, a tak je možné získat detailnější informaci o individuu či situaci v prostředí, sousedství či domácnosti. Tento typ interview dovoluje flexibilitu v závislosti na typu informace, která je vyžadována. Protože respondent odpovídá na otázky přímo tazateli, je zde možnost okamžitého vyjasnění, popsání jak otázek, tak odpovědí.

In-depth interview je méně strukturováno než dotazníky a na nich založené interview a dovoluje téma prozkoumat skutečně do hloubky. V tom se liší například od focus group interview, protože zde je pouze jeden subjekt. Nabízí skutečně hlubokou klarifikaci a dovoluje respondentovi vyjadřovat se mnohem otevřeněji.

V tomto případě jde o interakci mezi tazatelem a respondentem, tedy většinou o dyadické interview. Hloubkové interview bývá velice často používáno tam, kde chceme porozumět problému či diagnostikovat stav věcí. Proto jsou často

užívána v prvních fázích výzkumu – exploratorních či diagnostických. Definují chování, které musíme zvažovat, a v dopravním výzkumu vedou k záznamníkům aktivit. Dále interview odhalují, že záznamy aktivit jsou výsledkem skrytého rozhodovacího procesu. Interview mohou odhalit skupinovou strukturu sousedství i domácností a zviditelňují jemné interakce a jejich okolnosti, které řídí naše chování jako část denních aktivit. Je jich možné využít ve všech částech evaluačního procesu, tedy při přípravě dotazníkového výzkumu k získání informací o tématu. Lze jej využít také jako další kvalitativní vyhodnocení vedle výzkumu kvantitativního. Nejčastěji se však používá k získání kvalitativních informací o předmětu tak, abychom porozuměli postojům a psychickým a sociálním procesům.

Polostrukturovaná interview se užívají k identifikaci překážek mobility např. u domácností s nízkými příjmy, odhalují faktory, které vedou k pořízení automobilu a strategie k získání mobility pro mimopracovní aktivity. Semi-strukturované interview umožní odhalit faktory ovlivňující zaměstnance při účasti na programech zaměstnavatele. Tento druh interview identifikuje některé sociální a osobní faktory, které ovlivňují výběr druhů dopravy atd. Tyto faktory by tradiční dotazníky nezachytily. Tento krátký přehled naznačuje, že osobní interview je dobrým prostředkem pro detekci těchto faktorů, zvláště otázek mobility, dopravní problematiky, volby místa života, bydlení a tak dále. Je těžké je detekovat jinými prostředky.

Při přípravě tohoto druhu interview se doporučuje postupovat v na sobě závislých 7 krocích, jak doporučuje Kvale (1996):

- 1) Tematizace – formulace účelu výzkumu a popsání konceptu (objektu a předmětu). Tedy co a kdy má být stanoveno předtím, než začneme přemýšlet, jak to udělat (metody).
- 2) Design výzkumu – plán výzkumu by měl být vytvořen předem. Měli bychom vědět přesně, co a jak chceme zjistit.
- 3) Dotazování – měl by být připraven průvodce dotazováním pro tazatele, s citlivým přístupem k respondentům v situaci dotazování. Tazatel má celkový plán interview a soubor otázek. Otázky mohou být během interview doplněny o další, které se vztahují k tématu. Odpovědi se zaznamenávají na záznamník, rekordér. Tazatel si může zaznamenávat i vlastní poznámky, které mu následně pomohou při přepisu interview.
- 4) Přepis dat – zahrnuje přípravu materiálu pro analýzy, což zahrnuje transkripci řeči do psaného textu a další úpravy.

- 5) Analýzy – na základě účelu, předmětu, objektu a dalších charakteristik je třeba rozhodnout, které metody jsou vhodné pro vyhodnocení získaných dat.
- 6) Verifikace – testování možností generalizace získaných poznatků, jejich validity a reliability. Reliabilita souvisí s konzistencí výsledků a validita hovoří o tom, zda bylo testováno skutečně to, co jsme chtěli zkoumat.
- 7) Podání zprávy – komunikace závěrů studie a použitých metod formou, která splňuje vědecká kritéria včetně etických přístupů.

Hlubkových rozhovorů jako metody sběru dat se užívá již velmi dlouho. Je to důležitý nástroj mnoha kvalitativních výzkumů. Podle Pattona jejich největší výhodou je, že odkrývají to, co mají respondenti (uživatelé) přesně na mysli (Patton 1990). Kvalitativní výzkumy vycházejí z předpokladu, že pohled a stanovisko ostatních jsou významné, založené na znalostech a přístupné poznání druhých. Nevýhodou in-depth interview je především časová náročnost, která je pochopitelně větší, proto lze pokládat jen omezený počet otázek. In-depth interview je kvalitativní, vysvětlující technika výzkumu, proto ji nemůžeme označit jako reprezentativní.

In-depth interview je technika, kterou není možné jen teoreticky nastudovat z knih. Důležitá je praxe, vlastní zkušenost s dotazováním, četbou výzkumných zpráv a poslechem záznamů. Přínosné jsou také předvýzkumy a pilotní výzkumy, které eliminují chyby a dovolí vytvořit bezpečnou a stimulující interakci.

Navrhování veřejných prostorů, jako jsou ulice a náměstí či parky atd., i dopravních řešení je jednou z mála oblastí přímého styku tvůrce města s budoucím uživatelem. Nejsou dostatečně využívány možnosti interview např. s uživateli hromadné dopravy, veřejných prostor, bytových domů, občanských staveb i ve tvorbě průmyslové architektury, úpravě pracovišť, urbanistických operací, jako jsou revitalizace a remodelace, atd.

Focus groups

V poslední době se objevily další modifikace dotazování použitelné v oblasti dopravního plánování a urbanismu. Jsou to například tak zvané focus groups, tedy diskuze (cca 7–12 lidí) na dané téma. Moderátor vede diskusi tak, aby se objasnily názory a způsoby uvažování lidí, jejich reakce na připravované akce v dopravě a uspořádání životního prostředí atd. Analýza sociálních sítí: jiný postup je možné užít u studia zejména místních společenství, sousedství. Usiluje o zachycení sociálních kontaktů, způsobu komunikace, vlivu důležitých

osob (autorit). Výběr respondentů probíhá postupným zapojováním dalších a dalších respondentů na základě vyjádření těch předcházejících (princip sněhové koule).

Focus group je skupinový rozhovor malého počtu účastníků, kteří pod vedením moderátora diskutují o tématech. Jedná se ideální metodu pro zjištění rozdílů ve vnímání témat/problémů/produktů. Focus group interview je perspektivním výzkumným nástrojem vhodným k použití při programování staveb, občanské participaci v rozhodování o budoucích změnách v urbánním prostředí a dalších zásazích v urbanistické tvorbě a dopravním plánování.

Focus group interview je druhem interview s malou skupinou lidí o specifické problematice. Tyto skupiny se většinou skládají z cca 6–8 lidí, kteří se účastní interview po dobu 1–2 hodin. Focus group interview není diskuze ani jednání vedoucí k vyřešení problému, není to ani záměr rozhodovat v nějakém problému. Je to skutečně jenom interview. Výzkumní pracovníci začali užívat focus groups v padesátých letech 20. století nejprve v oblasti obchodu. Poznali, že o zakoupení zboží se lidé rozhodují většinou v sociálním kontextu tak, že diskutují s ostatními lidmi. Při používání focus group interviews získali marketingoví pracovníci přesnější informace o preferencích zákazníků (Patton 1980; Merton 1956).

Účastníci těchto interview jsou relativně homogenní, nebo i nehomogenní skupina lidí, podle účelu daného interview. Jestliže chceme mluvit o faktech a sbírat různé názory, je třeba vybrat homogenní skupinu lidí. Jestliže chceme získat širokou škálu názorů jak pro, tak proti, pak může být výhodnější nehomogenní skupina lidí. To proto, že dostaneme často kontroverzní názory. Focus groups většinou sestávají z lidí, kteří se neznají. Účastníci focus group interview jsou instruováni, aby reagovali na otázky položené tazatelem. Všichni tak mají možnost slyšet odpovědi druhých. Díky tomu mohou účastníci přidávat ke svým vlastním originálním odpovědím další komentáře. Pro focus groups není důležité dosažení nějakého stupně konsenzu. Cílem je získání velice kvalitních dat v sociálním kontextu, kdy lidé mohou zvážit své vlastní postoje a perspektivy v kontextu postojů a perspektiv ostatních.

Focus group interview může být hodně nebo málo strukturováno. Obě formy mají svoje výhody a nevýhody, viz následující tabulka:

	Výhody	Nevýhody	Postup
Slabě strukturované interview	Odlišné pohledy Jsou generovány nové myšlenky	Menší orientace na cílovou skupinu Srovnání různých skupin je obtížnější	Dovoluje pouze několik otázek Otázky jsou výsledkem diskuze
Silně strukturované interview	Jasně odpovědi na jasné otázky Je možné lehce vytvářet srovnání mezi různými skupinami	Není to vhodná metoda při získávání nových pohledů a myšlenek	Mnoho otázek Otázky jsou cíleně orientovány

Tazatel připravuje rámcový scénář pro focus group interview. Do průběhu akce zasahuje jen tehdy, kdy je to nezbytné pro efektivní postup a směřování zamýšleným směrem. Vytváření a řízení focus group interview vyžaduje značnou psychologickou citlivost a sociální zručnost. Tazatel musí dbát na to, aby interview nebylo ovládáno jedním nebo dvěma lidmi, aby si všichni účastníci vyměňovali svoje názory a tak dále.

Kontrola řízení interview:

Taktická doporučení	Kontrola pomocí různých otázek, jako jsou startovní otázky, klíčové otázky nebo sumarizace poznatků
Přestávky	Krátké, 15sekundové přestávky jsou doporučovány pro podněcování vyjádření k tématu
Upřesňující a prohlubující otázky	Upřesňující otázky kladené tazatelem mohou zintenzivnit tok informací. Jejich forma může být například následující: „Můžete to vysvětlit detailněji?“
Body language	Je dobré navazovat oční kontakt se zdrženlivějšími účastníky. U těch účastníků, kteří hovoří příliš, je zase dobré se očnímu kontaktu vyhýbat. Neměli bychom hodnotit výroky respondentů ani verbálně, ani gesty.

Focus group interview je nutné zaznamenávat včetně doprovodných komentářů. Protože je obtížné si dělat poznámky a zároveň moderovat diskuzi, jsou focus group interviews obvykle vedena dvěma tazateli. Jeden z nich zaznamenává průběh, zatímco druhý stimuluje diskuzi. Ten, který si dělá poznámky, by si měl všimnout také výrazů a „řeči těla“ ostatních účastníků, aby tak mohl vysvětlit a interpretovat pocity a postoje respondentů. Poznámky pomáhají rozlišit, kdo co řekl, zatímco zvuková nahrávka či video mohou být vyhodnocovány později.

Focus group interviews mají některé výhody, jako je velice ekonomická technika sbírající kvalitativní data. Situace je pro účastníky většinou vysoce motivující. V průběhu krátkého časového úseku může tazatel získat informace od osmi lidí místo od jednoho člověka, podstatně se tedy zvyšuje velikost vzorku. Situace ve skupině podporuje pravdivost odpovědí i v případech obtížných témat, situací a emocí. Často přináší některé aspekty problematiky, na které se dříve nemyslelo či na jejichž projednání vůbec nedošlo. Přitom zde existuje velmi cenná kontrola kvality získávání dat, neboť účastníci reagují na výroky ostatních, čímž se významně zvyšuje věrohodnost odpovědí.

K nevýhodám focus group interview patří to, že na každou otázku je třeba množství času, a proto existuje pouze limitované množství otázek, které je možné položit. Je také možné, že dojde k neočekávaným událostem, odchylkám od předpokládaného postupu atd. Mohou se objevit konflikty, které však mohou být někdy přínosné, neboť poskytnou vhled do většinou skrytých, niternějších sfér postojů k určitým tématům. Někdy bývá uváděno, že pokud se účastníci navzájem neznají, je těžké garantovat důvěrohodnost.

Focus group interview lze využít ve kterékoli fázi evaluačního procesu. Může být uspořádáno ve fázi příprav standardizovaného dotazníku, kdy pomůže zjistit všechny relevantní informace o tématu. Může být ale použito i jako vedlejší kvalitativní evaluační metoda paralelně s jinou. Samostatně může být užíváno jako metoda poskytující kvalitativní vyhodnocení informace o tématu, např. pro pochopení určitých psychologických nebo sociálních procesů v lokalitě.

Karel Schmeidler je absolventem Fakulty stavební na VUT v Brně, oboru architektura, a Fakulty filozofické Masarykovy univerzity, oboru sociologie. Habilitoval se v oboru urbanismus na Fakultě architektury VUT. 24 let působil na Fakultě architektury VUT v Brně jako samostatný vědecký pracovník a docent, 11 let působil jako vedoucí sekce urbanismu, městské dopravy a sociologie v dopravě Centra dopravního výzkumu. Poslední roky působí na Ústavu soudního inženýrství VUT Brno, VŠB-TU Ostrava a VŠTE České Budějovice. Za posledních pět let je autorem nebo spoluautorem 90 publikací, z toho 36 zahraničních, řešitelem nebo spoluřešitelem 12 projektů, ve všech případech mezinárodních. Kontakt: Ka1@seznam.cz

Kateřina Maršálková je absolventkou Právnické fakulty MU v Brně. Pracovala v realitních a právnických kancelářích v Brně a v Praze, v současnosti je vedoucí odboru znalectví na Ministerstvu spravedlnosti ČR.

Použitá literatura

- Atteslander, Peter. 1993. *Methoden der empirischen Sozialforschung*. Berlin: Göschen.
- Beywl, Wolfgang – Dommershausen, Christoph. 1992. *Fokusgruppen-Methode als Datenerhebungsinstrument*. Köln: Univation.
- Brömmelstroet, Marco te – Silva, Cecilia – Bertolini, Luca. 2014. *Assessing Usability of Accessibility Instruments*. Brussels: COST Office.
- Clifton, Kelly J. – Handy, Susan L. 2003. „Qualitative Methods in Travel Behaviour Research.“ Pp. 283–302 in Peter Jones – Peter R. Stopher (eds.): *Transport Survey Quality and Innovation*. Bingley: Emerald.
- Davis, Gerald – Ayers, Virginia. 1975. „Photographic Recording of Environmental Behavior.“ Pp. 235–279 in W. Michelson (ed.): *Behavioral Research Methods in Environmental Design*. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross.
- Deasy Cornelius M. 1974. *Design for Human Affairs*. London: J. Willey.
- Geisler, Eduard. 1978. *Psychologie für Architekten*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Grant, Donald P. 1975. „Aims and Potentials of Design Methodology.“ Pp. 96–108 in Basil Honikman (ed.): *Responding to Social Change*. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross.
- Hainc, Jaromír. 2011. *Space Syntax, analýza pražských obytných souborů*. Praha: FA ČVUT.
- Hersberger, Robert C. – Honikman, Basil. 1975. „The Representation and Evaluation of Environment in Responding to Social Change.“ Pp. 109–116 in Basil Honikman (ed.): *Responding to Social Change*. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross.
- Hillier, Bill. 1996. *Space is the Machine. A Configurational Theory of Architecture*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hillier, Bill. 1999. „The Hidden Geometry of Deformed Grids, or Why Space Syntax Works, and Attraction in Urban Pedestrian Movement.“ *Environment and Planning B: Planning and Design* 26, 1999, 2: 169–191.
- Hillier, Bill – Hanson, Julienne. 1984. *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hillier, Bill – Hanson, Julienne – Graham, Hillaire. 1987. „Ideas Are in Things. An Application of the Space Syntax Method to Discovering House Genotypes.“ *Environment and Planning B: Planning and Design* 14, 1987, 4: 363-385.
- Hillier, Bill – Penn, Alan – Hanson, Julienne – Grajewski, Tadeusz – Xu, Jianming. 1993. „Natural Movement, or Configuration.“ *Environment and Planning B: Planning and Design* 20, 1993, 1: 29–66.
- Hull, Angela – Silva, Cecilia – Bertolini, Luca. 2012. *Accessibility Instruments for Planning Practice*: COST Office.
- Krueger, Richard A. 1994. *Focus Groups. A Practical Guide for Applied Research*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE.
- Kvale, Steinar. 1996. *Interviews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE.
- Mandl, Heinz. 1994. *Verbale Daten. Eine Einführung in die Grundlagen und Methoden der Erhebung und Auswertung*. Weinheim: Psychologie Verlags Union.

- Merton, Robert K. – Fiske, Marjorie – Kendall, Patricia L. 1956. *The Focused Interview*. New York: Free Press.
- Patton, Michael Q. 1980. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Los Angeles: SAGE.
- Royarty, K. 1998. *The Role of Social Science in Architectural Education*. San Diego: Cartouche.
- Rutkevič, M. N. 1980. *Příručka pro sociology*. Praha: Svoboda.
- Schmeidler, Karel. 2001. *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*. Brno: Z. Novotný.
- Schmeidler, Karel. 2009. *Problémy mobility stárnoucí populace*. Brno: Novpress.
- Schmeidler, Karel. 2010. *Mobilita, transport a dostupnost ve městě*. Brno: Novpress.
- Schmeidler, Karel. 2014. „Space Syntax as Accessibility Instrument for Pedestrian Movements in Cities.“ COST workshop, University of Amsterdam.

ZA ERAZIMEM KOHÁKEM (1933–2020)

V neděli 9. února jsem se ze sdíleného statusu na facebooku dozvěděl, že předchozího dne ve věku 86 let zemřel Erazim Kohák, který byl nerozlučitelně spjat s mými studentskými lety v Praze v druhé polovině devadesátých let. Patřil také k širšímu okruhu učitelů a osobností, jež spoluvytvářely jedinečné a neopakovatelné prostředí, v němž se uskutečňovalo studium na tehdejšímu Institutu základů vzdělanosti – předchůdci dnešní Fakulty humanitních studií UK.

Myslím, že osobnost Erazima Koháka je natolik známá, že postačí jen stručně připomenout několik stěžejních okolností jeho života a díla. Narodil se v roce 1933 do národněsocialistické, hluboce nábožensky založené, masarykovské rodiny: oba rodiče za války spolupracovali s nekomunistickým odbojem, byli za to dlouho věznění a jen o vlások unikli smrti; malého Erazima v té době vychovával jeho strýc. Po válce se stal jeho otec tajemníkem ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny, po únorovém převratu následoval dobrodružný útěk celé rodiny přes Šumavu do Německa a následný odchod do USA. Tam Erazim Kohák zprvu pracoval v nejrůznějších dělnických profesích, studoval filosofii a religionistiku na Yaleově univerzitě, pracoval jako učitel a posléze jako asistent na katedře filosofie Bostonské univerzity, kde v roce 1977 dosáhl profesury a stal se vedoucím tamní katedry filosofie.

Přesto, že si – jak sám říkával – osvojil americké mimikry, zůstal navždy vlastencem a duchovně kontinentálním Evropanem. V jeho díle je tam možno spatřit jak vlivy Emanuela Rábla a T. G. Masaryka, zejména pokud jde o problém mravnosti a vtahu k Bohu, ale též Martina Heideggera a zejména Edmunda Husserla a Jana Patočky, zejména pokud jde o ontologii a koncept žitého světa (*Lebenswelt*).

Současně si Erazim Kohák po celý život budoval těsný vztah k přírodě: už od mládí byl aktivním skautem, v Americe se svou první ženou dokonce skautský oddíl založil a dlouho vedl. K významnému obratu došlo po bolestivém rozvodu v roce 1977, kdy se stáhl do vlastnoručně vybudované chaty stojící o samotě v lesích New Hampshire. Podle svých vlastních slov tam začal žít nový život, když ten předchozí zvorál. V hampshirském ústraní pak po mém soudu vznikly jeho nejdůležitější a nejhlubší texty, v nichž zcela originálně z fenomenologického východiska promyslel vztah člověk a přírody: mám na mysli zejména husserlovskou studii *Idea and Experience* (1978), a na ní ve značné

míře založenou zřejmě nejznámější a nejoblíbenější *The Embers and the Stars* (1984).

V odloučení od společnosti, z něhož pouze dojížděl přednášet na Bostonskou univerzitu, vytrval až do roku 1990, kdy se vrátil do Čech. Zde se svojí třetí ženou koupil malý byt v paneláku na Jižním městě a začal přednášet na Filozofické fakultě, kde jsem měl tu čest mu několik semestrů naslouchat.

Erazim Kohák byl podobný i nepodobný našim ostatním učitelům: na jedné straně přišel z velkého svobodného světa, o němž jsme měli v té době stále pouze mlhavou představu, na druhé straně na něm byla patrná zkušenost, kterou měl společnou třeba s Janem Sokolem či

Zdeňkem Pincem: zkušenost vnitřního exilu a života pod tlakem. Pozoruhodná, a pro mě dlouho matoucí až nepochopitelná, byla kombinace hluboké zbožnosti a hluboké vášně nejen pro ekologická témata ale i sociální otázky a problémy, které jsme v tom věku a té době buď vůbec neviděli, nebo jsme je měli za minulým režimem nadobro zprofanovaná. Tohle mi dlouho nešlo do hlavy: Erazim Kohák žil v zásadním typu revolty vůči konzumní společnosti, a nebyl přitom ani [akademický] levičák, kteří se již v té době začali postupně objevovat, ani staromilský tradicionalistický křesťan. Byl vždy svůj.

V jeho výkladech bylo mnoho erudice a odbornosti, ale také nebývalé krásy a též často snad určité bezelstnosti až naivity, zejména pokud hovořil o tom, jakým způsobem se má člověk v tomto světě zařídit, aby mu bylo dobře. Jakkoliv mi to tehdy zcela nedocházelo, dělal tím právě to, co by měl dělat každý dobrý učitel filosofie: nikoliv studentům nabízet či vnucovat svůj světonázor, nýbrž rozbít jejich zažitá stereotypy a předsudky, prostředkovat jiné perspektivy, jinak řečeno snažit se v nich vzbudit nejen zvědavost, nýbrž hlubší zájem. Tohle, myslím, dovedl dokonale, ačkoliv v mém případě to skončilo, přiznávám, vesměs

u té povrchní zvědavosti. Nicméně na Erazima Koháka jsem si několikrát vzpomněl na podzim minulého roku, když jsme obnovovali fakultní odbory.

Když jsem se před nedávnem dověděl o jeho skonu, vytanul mi na mysl jeden jeho banální výrok, který mi kdysi adresoval (bohužel už si nevzpomínám, zdali to souviselo s tím, že jsem na zkoušku přišel nedostatečně formálně oblečen, nebo naopak přespříliš, spíše bych si tipnul to druhé): „gentleman nikdy neodkládá sako, kalhoty klidně, ale sako, to nikdy.“ Jak nad tím, tak uvažuji, tak je to možná poměrně přesná charakteristika toho, kým pro mě Erazim Kohák byl: gentlemanem, který za žádných okolností sako neodkládá. Pouze takový gentleman totiž dokáže integrovat do jednotného, smysluplného a vnitřně zcela konzistentního celku i to, co se těm, již gentlemani nikdy nebyli a ani být nemohou, nikdy nezdaří.

Josef Kružík

Josef.Kruzik@fhs.cuni.cz

Stanisław Brykocin o kol

Cała reszta jest o dyspora

Ca była o co bode?

Wydział filozofii i nauk społecznych
i Nowa siedziba Filozofii i Nauk
Filozofii i Nauk społecznych
północny pasaż 1000

Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora

Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora
Cała reszta jest o dyspora

Cena 270 Kč

ISBN 978-80-0000-04-1 (Klasyczny obraz AY CR, s. 1)

ISBN 978-80-0000-04-2 (Nowa siedziba Filozofii)

Jan Křen: Čtvrtstoletí střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017

Karolinum, Praha 2019, 366 s.

Česká ani evropská historiografie nemá mnoho velkých syntéz, které by podrobně, ne popisně a s nadhledem nad peripetiemi politických či hospodářských dějin zkoumaly v dlouhé perspektivě dějiny střední Evropy, nadto zasazené do koordinát „velkých“ evropských, resp. světových dějin. Jan Křen, letos devadesátiletý doyen české historiografie moderních, především česko-německých dějin, věnoval napsání takové syntézy porevoluční desetiletí. Více jak tisícistránkové dílo *Dvě století středoevropských dějin* (2005, druhé vydání 2019) znamenalo skutečný průlom nejen pro české dějepiscectví (aktuálně probíhá překlad knihy pro německé publikum). Křenovi se podařil syntetický pohled na střední Evropu (kupodivu ovšem vnímanou jako rozsáhlá oblast, ležící východně od Německa) od zlomu dějin na přelomu 18. a 19. století po zhroucení sovětského impéria, osamostatnění jeho středoevropských satelitů a spojení Německa v roce 1990. Kniha šťastně spojila událostní a strukturální dějiny, integrovala do výkladu sociální a náboženské, respektive ideové aspekty a posuny a nezanedbatelnou pozornost dopřála i klíčovým protagonistům dějinných procesů.

V souvislosti s připravovaným a nakonec bohužel nerealizovaným polským vydáním knihy byl Jan Křen požádán o doplnění rozsáhlé práce o krátké shrnutí dvacetiletého porevolučního vývoje. Krátká kapitola se postupně přerodila v poměrně rozsáhlou samostatnou knihu

o „přítomnostních“ dějinách České republiky, Slovenska, Polska a Maďarska, opět zasazovaných do kontextu širších evropských (EU) nebo dokonce globálních dějin (pasáže o ruském a ukrajinském vývoji a problému, dva exkursy o Číně). Autorův výklad začíná kontextualizující kapitolou, shrnující vývoj ve 20. století. Na to navazuje kapitola o dramatických událostech let 1989–1992, včetně rozdělení Československa. Poté již výklad běží v principu chronologicky přes postkomunistickou transformaci k „snímku“ situace na přelomu tisíciletí – spojenému průřezovými analýzami nejvýznamnějších problémů celého regionu. Samostatná kapitola je věnována vstupu středoevropských zemí do NATO a EU. Rozsáhlá sedmá kapitola tematizuje finanční krizi let 2008–2013 a její důsledky pro visegrádské státy. Ještě rozsáhlejší je kapitola o krizových momentech globální (tedy i ruské, čínské a severoamerické), evropské i visegrádsko-regionální povahy, které přišly v posledních letech. Svazek uzavírá „postskriptum“ o současnosti (polovina druhé dekády 21. stol.) čtyř zemí, stojících v autorově ohnisku zájmu.

Kniha je – obdobně jako předchozí velké dílo, na které navazuje – originální svým konceptem i širí záběru a autorské kompetence. V centru Křenovy pozornosti stojí vnitřní i zahraniční politika, hospodářské a finanční otázky a ovšem především společnost zkoumaných zemí. Speciální pozornost autor věnuje takovým jevům, jako jsou „neoliberalismus“ či interakce mezi globálními procesy, vývojem světových mocností a zkoumaným regionem. To vše je podáno zcela původním způsobem tematizace problémů, přičemž autorovy faktografické znalosti jsou obdivuhodné. Nežůstává ovšem při pouhém výčtu skutečností: autorův

pohled na historický vývoj posledního čtvrtstoletí vychází nejen ze studia pramenů a literatury, ale i z osobních setkání s řadou politických protagonistů a přinejmenším do počátku nového století z možnosti sledovat jej prostřednictvím řady přátel, bývalých disidentů a nyní protagonistů českého, slovenského i polského veřejného života. Ti mu umožnili nahlédnout také do nemedializované roviny politického a kulturního dění. Jeho přístup je koncepční a jedinečný.

Čtvrt století střední Evropy je výrazně autorsky profilované dílo, tedy v žádném případě „pouhá“ faktografická synoptická příručka (ani těch nemá evropská historiografie pro dobu po roce 1989 právě mnoho a již vůbec ne pro Křenem tematizovanou oblast). Křenův pohled na dějiny, osobnosti, problémy i ideové postoje a šablony je osobitý. Zcela jistě najde kritiky, stojící od autora historicko-politicky napravo či nalevo. Lze ale snad dokonce doufat, že kniha vyvolá potřebnou a zatím absentující koncepční diskuzi o „českých“, širě (středoevropských) nejnovějších dějinách. Vzhledem k tomu, že autor své někdy i vyhraněné soudy soustavně argumentuje, nelze však jeho názory bez dalšího odmítat nebo nepřijímat, je nutno hledat argumenty přinejmenším obdobně silné. A to byl zcela evidentně i záměr autora, jedné z nejvýraznějších osobností českého a středoevropského dějepisectví posledního půlstoletí.

Knihy Jana Křena o dramatickém a pro občany této části Evropy mnohdy nelehkém „porevolučním“ čtvrtstoletí střední Evropy, je originální, cenné, na několika úrovních (pro historickou obec, pro studenty, pro širokou – přemýšlivou – čtenářskou veřejnost) potřebné a podnětné dílo.

Nina Lohmann

Nina.Lohmann@praha.eu

Phil Buchanan: *Giving Done Right, Effective Philanthropy and Making Every Dollar Count*

PublicAffairs, New York 2019, 234 s.

Dá se říci, že v posledních dvou desetiletích se také v České republice etablovala vrstva relativně stabilních, profesionálně fungujících, a v některých případech i veřejně známých dobročinných organizací, které více méně pokrývají celé spektrum činností a služeb, jež neziskovým organizacím v demokratické zemi tradičně náleží – od sociálních služeb a ochrany lidských práv, přes ekologii a volný čas dětí, až po kulturu a vzdělání, a samozřejmě zahraniční a rozvojovou pomoc. Kdo chce a je ochoten se na dobročinnosti podílet – ať dobrovolnou prací nebo darem – může si vybrat téma, které mu leží na srdci, a najít si ve zvolené tematické oblasti slušně fungující dobročinnou organizaci, kterou podpoří. Stejně tak je možné doložit, že se darování na dobročinné účely, čili „filantropie“, stává rok od roku běžnější součástí občanského života u nás a že dlouhodobě roste počet dárců i objem dobročinných darů. A navíc se v posledních pěti letech zřetelně formuje okruh nových mecenášů, tedy dárců, kteří průměrný dar v řádech jednotek tisíc korun za rok vysoko překračují a darují v řádech milionů. Jakkoliv se ale darování na dobročinné účely týká většiny z nás, protože jsme alespoň čas od času vystaveni rozhodování, zda nějaký dobročinný záměr či projekt podpoříme, nebo ne, téměř se o tomto mnohotvárném společenském fenoménu u nás nepíše. Pokud tedy hledáme solidní, odbornou, komplexněji pojatou – a současnou – práci

na téma darování na dobročinné účely, musíme se vydat za hranice.

Autor recenzované knihy má sice MBA z Harvardu, ale podstatnou část profesního života zasvětil budování think tanku CEP (Center for Effective Philanthropy – podobnost zkratky s Centrem pro ekonomiku a politiku Václava Klause staršího je čistě náhodná), který založil a téměř dvacet let ho vede. Kniha je zdařilou syntézou nashromážděných zkušeností, opřených o výsledky tematicky zaměřené výzkumě práce, které se všechny čtyři pobočky CEP ve Spojených státech dlouhodobě a systematicky věnují. Autor sám o textu mluví jako o knize pro dárcy, pro všechny, kteří si kladou otázku, jestli je jejich dobročinné darování tvou správnou volbou a jestli by nebylo prospěšnější, kdyby podporovali nějakou jinou organizaci, jiné téma, případně ho podpořili jiným způsobem nebo s jiným cílem.

Po úvodním slovu Prezidenta Fordovy nadace Darrena Walkera autor otvírá shrnutím svého pohledu na smysl a roli dobročinných neboli neziskových organizací. Ten vyznívá poněkud nekriticky, místy téměř oslavně, když dobročinné organizace přirovnává k „hrdinům, o kterých se nezpívají písně“. Když si ale vydělíme míru jeho nadšení koeficientem kritické skepse, který je přiměřený českému kulturnímu prostředí, zjistíme, že věcně je jeho argumentace v pořádku a že východiska má zdravá: dobročinné organizace jednoznačně vnímá jako formalizovanou část občanské společnosti, která je pro něj nutným předpokladem dobře fungující, kvalitní a vzkvétající demokracie, která to myslí vážně s tím, že svou legitimitu čerpá od občanů. Ve vztahu k systému správy státu pak dobročinné organizace zastávají pestrou škálu funkcí,

jež Buchanan přehledně strukturuje od inovační funkce v sociálních a zdravotních službách, přes zdroj témat a tolik potřebné oživení veřejné diskuze, až po advokační, kontrolní a *watchdog* roli ve vztahu ke kvalitě výkonu funkce jednotlivých institutů a institucí státní správy a samosprávy. Občanská společnost a dobročinné organizace jako její formalizovaná součást v jeho pojetí živě a mnohotvárně doplňují funkce státu, jeho rigidní mocenská struktura by bez nich byla buď technokratickou zvlášť bez opory v reálném životě, nebo bezbřezě bobtnající byrokracií, zahleděnou v první radě do sebe. To samo o sobě není nic nového. Jako východisko pro uvažování o darování na dobročinné účely je to nicméně východisko zásadní a je na místě, že nám ho autor připomíná: organizace občanské společnosti nejsou pouze jedním z mnoha subjektů soukromého práva, jednou ze zaměnitelných variant, ale svébytným typem subjektů.

Tím zároveň otvírá jeho velké, možná hlavní, téma, které se vrací v průběhu celé práce: dobročinné organizace mají svoje specifika – v rolích, funkcích, struktuře vedení a řízení, ve vazbě na účel a poslání, je to tak v pořádku a není na tom nic špatného. Buchanan si dobře všímá, že mediální obraz neziskových organizací na veřejnosti se v mnoha zemích světa, včetně Spojených států, o České republice ani nemluvě, zhoršuje, a že i když vynecháme bulvárizující zneužívání neziskových organizací při vytváření společného nepřítelů, do kterého se snadno kopne, protože vlastně není jasné, kdo by se měl ozvat na obranu, sklízí v posledních letech spoustu kritiky i od serióznějších autorů. Na základě výzkumů CEP konstatuje, že současná kritika na adresu dobročinných organizací

je nejčastěji vedena z pozice srovnávání s komerčními subjekty a obviňuje neziskové organizace z neefektivity, z pomalosti, nedostatku podnikavosti a tahu na branku. To Buchanan odmítá. Samozřejmě netvrdí, že není co zlepšovat, argumentuje ovšem tím, že to samé se dá říct také o srovnatelném procentu korporací a firem, a především trvá na tom, že to porovnání je od začátku nepřesné a zavádějící. Jednak je vedení a řízení dobročinných organizací specifickou disciplínou, která se v některých parametrech sice managementu komerčních subjektů velmi blíží, a jistě je možné se u firem inspirovat, ale v podstatných parametrech se liší, typicky ve vícezdrojovém financování, v jiných vstupech pro dlouhodobější plánování, v příležitostech snadno měřit výsledky a úspěch, v celkově kooperativně nastaveném prostředí, ve kterém je nutné hledat vzhledem k provázané, komplexní povaze řešených témat (pro představu třeba sociálního znevýhodnění) společné postupy, doplňující se strategie a synergie, a především pak v tom, že se pokoušejí hledat řešení velmi komplikovaných společenských problémů, které dlouhodobě vzdorují pokusům o řešení ze strany státu i komerčních subjektů.

Autor dokládá, jak slovník a kategorizace managementu komerčních firem včetně marketingu proniká nejen do – podle Buchanana – velmi povrchní kritiky dobročinných subjektů, ale také do myšlení, do slovníků a do očekávání dárců. Dárci očekávají návratnost svých „investic“, chtějí znát provozní náklady podpořených organizací a přesný poměr cena–výkon. O darování na dobročinné účely se začíná častěji hovořit jazykem investičních poradců než jazykem sociální práce. A čím dál častěji se o něm dočteme

na stránkách časopisů o financích a ekonomice než na stránkách publikací o sociálních inovacích. Očekávání dárců tak často bývají buď naivní, nebo nereálná, často dokonce tak, že pro příjemce podpory představují zbytečnou zátěž a místo pomoci jsou organizacím na obtíž.

V následujících kapitolách Buchanan tato základní východiska rozvíjí a navazuje na ně. Kdyby dárci dobročinným organizacím lépe rozuměli, chápali povahu jejich fungování, jednotlivých specifik a nenechali se svést lacinými manažerskými poučkami o efektivitě vynaložených investic, otevřela by se jim mnohem širší a pestřejší škála možností, jak dobročinné organizace podporovat. Jednotlivé možnosti, nástroje a jejich myšlenková východiska pak pečlivě prochází a prakticky rozebírá: od jednorázových příspěvků nebo pravidelných darů, přes komunitní nadace, až po dárcovské fondy zřizované u jiných nadací, svěrenské fondy (které bohužel zatím nezískaly pověst užitečného nástroje strukturování majetku, například v oblasti filantropie, ale prosluly velmi nechvalně), in memoriam fondů nebo vlastních filantropických institucí. Autor dokládá, že ani ve Spojených státech není legislativní úprava dárcovských fondů (*Donor Advised Fund* – DAF) bez problémů. Na dar do takového fondu se totiž vztahují daňová zvýhodnění, jako na dary pro registrované neziskové organizace, což je pro potenciální dáře velmi lákavé. Prostředky totiž zůstávají do značné míry pod kontrolou dáře, který rozhoduje o jejich využití, a přitom zákon nestanoví, do kdy je potřeba vložené prostředky vyčerpat. V dárcovských fondech tak podle odhadů v současné době ve Spojených státech bez užitku leží miliardy dolarů. V důsledku

toho sílí veřejná kritika a množí se návrhy požadující, aby zákon stanovil povinný časový limit vyčerpání financí z dárcovských fondů na dobročinné účely. Nejčastěji se mluví o deseti letech.

V diskuzi o základním rozhodování o podpoře nebo nepodpoře Buchanan principiálně nedoporučuje darování na dobročinné účely, které je čistě reaktivní, tedy darování bez rozmyslu, které je primárně motivováno skutečností, že jsme byli požádáni. Doporučuje, abychom se naučili žádosti o podporu odmítat a vytvořili si tím prostor každý, i drobný dar v klidu zvážít. Efektivita darování pro něj zůstává zásadním kritériem. Není to ale kupecká efektivita srovnání nákladů a výnosů nebo počtu zachráněných životů za dolar, které nám nabízejí efektivní altruisté, ale dobře informované posouzení možností, jak co nejlépe podpořit řešení zvoleného tématu, jak si co nejlépe vybrat formu a vhodného příjemce daru, abychom díky tomu všemu dokázali vybranou organizaci co nejučinnější podpořit. Efektivita v jeho pojetí vychází z vlastních, definovaných cílů dáorce ve vztahu k doložitelným dopadům práce cíleně vybrané organizace. Také k tomu dostáváme řadu praktických doporučení. Výsledky vlastních výzkumů CEP dokládají, že většina dárců uvažuje o kategoriích, nikoliv o konkrétních cílech. Mnozí tedy dokáží říci, že podporují například vzdělávání nebo nemocné děti, ale specifický cíl svého dárcovství už formulovat nedokáží. Bez něj ale efektivitu našeho darování nemůžeme věrohodně vyhodnocovat.

V následující kapitole autor varuje, že nalézání přístupů, které dobře vyváží všechna podstatná hlediska na straně potenciálního dáorce, není tak snadné, jak by se na první pohled mohlo zdát, a to ani

pro dáorce, který dobře zformuloval vlastní cíle. Do hry vstupuje rozsah a šíře problému ve vztahu k možnostem dáorce, zapojení ostatních dárců nebo dokonce spolupráce a koordinace s nimi. Také v tomto ohledu se Buchanan vymezuje proti ryze utilitárnímu myšlení, které se ve vyhodnocování dobročinného darování prosazují ze světa managementu komerčních subjektů. Články z *Harvard Business Review* a dalších renomovaných časopisů publikovaných v uplynulém desetiletí autor dokládá, jak často jsou dobročinné organizace vybízeny k tomu, aby objevovaly své „jedinečné postavení na trhu“ a nabídly dárcům „jedinečná řešení“. Jenže ani jedno ze zásadních témat, kterému se dobročinné organizace věnují, nevyřeší sólový hráč nebo jedna iniciativa. Posuny k lepšímu v řešení bezdomovectví, péče o křehké seniory nebo klimatických změn budou mozaikou mnoha dílčích kroků a úsilí celé plejády různých aktérů, takže schopnost spolupracovat, doplňovat se, koordinovat a přispívat ke společnému se ukazuje jako mnohem významnější než schopnost prezentovat vlastní jedinečnost a výjimečnost, která bývá klíčem k úspěchu u komerčních subjektů.

Podobné je to s dlouhodobostí podpory, která je dalším rozebíraným ohledem pro rozhodováním dárců. V napětí vůči okamžitým nebo rychle dosažitelným výsledkům, se kterými pracuje svět podnikání, je dáorce postaven před problémy, na které žádná jednoduchá řešení nejsou, a místo nablýskaných, zázračně fungujících receptů, tipů a triků bude potřeba trpělivě a dlouhodobě pracovat a krok za krokem poctivě hledat, kudy dál. I to je pro dáorce důležité vědět a mít to na paměti při rozhodování, zda u podpory konkrétního tématu

a organizace vydrží, nebo zda se vrhnou na podporu něčeho nového, co je právě zaujalo. Tím se Buchanan propracovává až k tématu formování dárcovských strategií, pro které nabídne čtenáři přehlednou kategorizaci a opět je zřetelně odliší od strategií v podnikání. Zásadním výsledkem jeho zkoumání je, že úspěšné dárcovské strategie jsou především interaktivní, tedy neustále reflektované a revidované ve vztahu k cílům i ve vztahu k rolím v rámci kolektivního úsilí.

V následující kapitole nám Buchanan přináší podrobnější návod, jak posoudit a vyhodnotit kvalitu příjemce, tedy konkrétní dobročinné organizace. Představená strukturace zahrnuje sedm oblastí od kvality správní rady a týmu přes kvalitně rozvržené programy a strategie až po formulované hodnoty a nezávislé externí hodnocení, do kterého spadá také finanční audit. Polemizuje přitom opět s celou řadou jednoduchých manažerských návodů, jak kvalitu práce dobročinných organizací změřit. Výzkum desítek tisíc dobročinných organizací, které byly příjemci podpory od dárců, shrnuje do deseti základních pravidel smysluplné spolupráce mezi dárcem a obdarovaným. Pouští se také na tenký led vztahů mezi dárcem a obdarovaným a analyzuje jeho specifika, především v tom, že dárci musí počítat s tím, že je pro příjemce daru často z pochopitelných důvodů obtížné nabídnout dárci otevřenou zpětnou vazbu. V závěru kapitoly vybízí k podpoře nad rámec finančního daru a nabízí konkrétní možnosti, jak by taková podpora mohla a měla vypadat, aby byla skutečně přínosná a efektivní – tedy přispívala co nejvíce k naplňování zvoleného cíle. Závěrečná kapitola přináší rekapitulaci hlavních argumentů, včetně shrnutí

do podoby jednoduché tabulky zásadních otázek, které by dárci měl mít na paměti.

V záplavě manažersky laděných publikací o dobročinném darování, které nám dokola nabízejí recepty, „jak na to“, a jednoduché návody, jak poměřovat efektivitu fungování dobročinných organizací, je Buchananova kniha velkým osvěžením. Nenabízí žádná snadná řešení, ani prvoplánové odpovědi. Darování na dobročinné účely se ukazuje být velmi komplexní disciplínou, stejně složitou jako problémy, které se dobročinné organizace snaží řešit. O to důležitější ale je, abychom jako dárci – tváří v tvář této komplexitě – nerezignovali na svou odpovědnost za to, že jsme součástí složitějšího hledání těchto řešení a že naše odpovědnost zdaleka nekončí úlevným pocitem, který následuje po tom, co vhodíme minci do sbírkové kasičky. Autor je zkušený praktik, dobře pracuje s výsledky vlastního zkoumání, kvalitně strukturuje argumentaci a dobře shrnuje. Díky tomu je mu český čtenář ochoten odpustit příležitostnou přemíru pozitivního naladění a publikaci s chutí dočte až do konce.

Jan Kroupa
j@fundraising.com

Markéta Levínská a kol.: *Dohled a okraj: rozhodovací procesy*

Fakulta humanitních studií UK,
Praha 2017, 244 s.

Monografie *Dohled a okraj* je již třetí prací z dílny trojice autorů Bittnerová, Doubek a Levínská z Pražské skupiny školní etnografie; navazuje na předchozí texty *Funkce kulturních modelů ve vzdělávání* (Bittnerová

a kol. 2011) a *Pomoc a pořádek* (Doubek a kol. 2015). Je vlastně komplexní výzkumnou zprávou, v níž autoři shrnují výsledky svého terénního výzkumu a analyzují nejen aktuální data, ale i ta, která získali během předchozích výzkumů. Hlavním záměrem je představit způsoby rozhodování v souvislosti se sociální pomocí, a to jak z perspektivy příjemců (klientů), tak z perspektivy terénních pracovníků a úředníků, kteří tuto pomoc poskytují. Knihu přitom vlastně tvoří tři komplementární rámce. První rámec vychází z práce Pierra Bourdieu, konkrétně z jeho teorií o sociálním poli. Autoři ukazují, jaká postavení aktéři zaujímají v prostoru sociálního pole, jak se v něm pohybují a jaké přitom využívají strategie. Další teoretický rámec vychází z Habermasovy ideje o polaritě mezi systémem a žitým světem (*lebenswelt*), přičemž autoři pracují především s pojmy životní svět, normální svět a systém a ukazují, jaké napětí mezi nimi vzniká. Poslední rámec pracuje s pojmy *ethos/eidos*, jejichž duchovním otcem je Gregory Bateson. Staví na komplementaritě kulturně standardizovaných rovin – emoční (*ethos*) a kognitivní (*eidos*), které hrají roli v rozhodování o pomoci. Autoři zde demonstrují, jak je možné prizmatem zmíněných pojmů vnímat přístup úřadů ke klientům. To, co celou monografii propojuje, je teoreticko-metodologické východisko kognitivní antropologie, tedy teorie kulturních modelů.

V úvodu nechybí podrobný a velmi plastický popis lokality, kde probíhal terénní výzkum. Autoři kladou velký důraz na to, aby seznámili čtenáře s drsnou krásou krajiny, ale zároveň jedním dechem upozorňují na chybějící infrastrukturu v daném regionu, přičemž právě tuto skutečnost

v dalším textu podtrhují jako významný prvek, který zásadně ovlivňuje sociální postavení určité části místních obyvatel. V souvislosti s popisem lokality, kde probíhal terénní výzkum, jsem měl zpočátku trochu problém s orientací – označení jednotlivých lokalit písmeny řecké abecedy (Alfa, Kappa, Jóta... atp.) je sice neotřelý způsob anonymizace, ale chvíli mi trvalo, než jsem si na poměrně neobvyklé označení obcí přivykl. Potom jsem mu ale přišel na chuť, protože označení jednotlivých obcí nějakým konkrétním, byť poněkud neobvyklým jménem, je daleko lepší, než obvykle používané nic neříkající rozlišení písmeny nebo čísly. Umožňuje totiž čtenáři nejen mnohem lépe se orientovat v terénu, ale také identifikovat specifické rozdíly a sledovat jejich souvislost s konkrétní obcí.

Klíčové pojmy, které nás provázejí celou knihou, jsou sociální vyloučení, etnicita a romství. Autoři argumentují, že sociální vyloučení je úzce spjaté s etnicitou. Podle jejich závěrů souvisí nejen s nedostatkem pracovních příležitostí v regionu, ale do značné míry také s neochotou zaměstnávat Romy. I když se v souvislosti s příznivým ekonomickým vývojem regionu situace v tomto směru v posledních letech zlepšila, autoři poukazují na to, že na postavení většiny sociálně vyloučených to nemá valný vliv, protože mnoho z nich čelí kvůli předchozím finančním potížím exekucím, a tudíž pro ně není příliš lákavé přijmout podprůměrně placené zaměstnání s vidinou značných exekučních srážek, o které bude jejich mzda ještě snížena.

Základní metodou realizovaného terénního výzkumu je etnografie. Zúčastněně pozorování a rozhovory s partnery však autoři pružně doplňují dalšími technikami – monitorováním aktivit na sociálních

sítích, sledováním lokálního tisku nebo využíváním informací z kronik. Nezkoumají jednotlivá rozhodnutí aktérů, ale primárně zaměřují pozornost na rozhodovací procesy, které stojí v pozadí těchto rozhodnutí. Ukazují, že rozhodování je jakýsi kontinuální proces, který předpokládá porozumění situaci a zhodnocení nabízejících se možností s tím, že dotyčný dokáže rozeznat, co je (pro něj) důležité. Docházejí k závěru, že proces rozhodování se odvíjí od internalizovaných a do značné míry sdílených schémat, která mají základ v habitu aktérů a mohou se lišit podle individuálních životních zkušeností, percepce kulturních hodnot a mnoha dalších faktorů podobné povahy. V rámci terénního výzkumu pracují s narativy, kterým připisují klíčový význam, protože napomáhají nejen lépe porozumět kontextu, ale hlavně uspořádat jednotlivá dílčí schémata do větších, nadřazených celků a dát jim smysluplný význam. Vzhledem k tomu, že autoři věnují značnou pozornost zkoumání kulturního podhoubí, na němž aktéři staví svá rozhodnutí, jeví se citlivý etnografický přístup jako velmi efektivní a pravděpodobně jako jediný možný. Jako klíčové se přitom ukazuje získání důvěry, protože výzkum předpokládá využívání dat z poměrně velmi citlivých oblastí lidského života.

Přestože se na první pohled může jevit, že primárním účelem nabízených sociálních služeb je zajištění nesitelných, a v rámci možností i důstojných podmínek lidem žijícím v situaci sociálního vyloučení, autoři poukazují na to, že ve skutečnosti je primárním účelem této pomoci udržení sociálního smíru mezi oběma skupinami. Sociální a terénní pracovníci vlastně vytvářejí jakýsi sociální most mezi majoritou a marginalizovanými. Ten jim nabízí

na jedné straně určitý (byť omezený) přístup k ekonomickým zdrojům, na druhé straně v něm ale autoři vidí instituci, která významnou měrou přispívá k izolaci části populace ve specifickém sociálním prostoru, a tím vlastně mimoděk napomáhá k upevnění dané hierarchie a k reprodukci stávajícího uspořádání společnosti. Instituce, které byly majoritou zřízeny k vytvoření zmíněného sociálního mostu, neslouží jen k tomu, aby pomáhaly, ale protože mají zároveň právo kontrolovat, vykonávají nad skupinou lidí, které poskytují pomoc, také dohled. Na jedné straně tedy poskytují pomoc, odvrácenou stranou této podpory je ovšem skutečnost, že zároveň významně přispívá k symbolické i faktické izolaci lidí na okraji. „Pomáhající instituce vytvářejí specifické sociální pole, v němž dochází k permanentnímu vyjednávání o míře vyloučení, stejně jako o míře zapojení. Pomáhající instituce otevírají, či resp. tlačí na lidi v marginalizovaném postavení, aby se podíleli na něčem, co je jim ale zároveň odpíráno“ (s. 33).

Pozoruhodné je zjištění, že klienti příliš neusilují o získané statusy, ale spíše se orientují na statusy připsané, přičemž uznání jim přinášejí především statusy uvnitř příbuzenské hierarchie. Proto se nezaměřují na veřejný prostor, ale na vlastní životy v rámci soukromého prostoru, který primárně reprezentuje širší rodina a příbuzenská síť, což ve svých pracích konstatují i další autoři (Jakoubek, Hajska a Poduška aj.). Pokud tedy chtějí pomáhající profese vykonávat kromě pomoci také dohled, musí nutně vstupovat do soukromí klientů. To ovšem vytváří jisté napětí, protože klienti musí zvažovat, zda přijmout pomoc, případně jakou pomoc a za jakých podmínek. Využití nabízené pomoci autoři

přirovnávají ke vstupu na most, který vede k napojení na struktury státu, a klienti nejsou vždy připraveni nebo ochotni na takový most vstoupit. Přijmout pomoc totiž zároveň předpokládá splnění určitých podmínek a dodržování smluvených pravidel, což zahrnuje také podvolení se dohledu příslušné instituce. Volba vhodné strategie a proces rozhodování, zda nabízenou pomoc přijmout, či odmítnout, se tak v prostředí okraje odehrává v úplně jiných kontextech než u lidí, kteří na okraji společnosti nestojí. Autoři v této souvislosti poukazují na skutečnost, že rozhodovací procesy, které sice nejsou vidět, ale nutně stojí v pozadí každé konečné volby, mohou připadat neinformovanému pozorovateli poměrně iracionální. Klíčová výzkumná otázka monografie by se dala shrnout do jedné věty: proč se klienti rozhodují vyhledat a přijmout – nebo naopak nepřijmout – nabízenou pomoc.

Rozhodování klientů chápou autoři jako variabilní, a to zejména s ohledem na nekonečnou různorodost kontextů, v jejichž rámci se každé jednotlivé rozhodování odehrává. Aktéřská interpretace tedy vždy vychází z konkrétní situace a bere v úvahu rovněž okolnosti, které ovlivňují proces rozhodování člověka v pozici sociálního vyloučení. Výklad vychází ze tří elementárních kontextů: situace, kdy je klientovi poskytována dlouhodobá asistence, situace, kdy klient sám o službu žádá, a nakonec situace, kdy se klient rozhoduje, zda přijme, či nepřijme pomoc od instituce, která pomoc nabízí. Nejdůležitějším pojmem, se kterým se v monografii setkáváme, je důvěra, a ta může nabývat mnoha podob. Nejedná se přitom jen o důvěru klienta v pomáhající instituci, ale pojem důvěra může souviset například s touhou

pracovat v místě bydliště – tedy tam, kde není nahlížen jen jako anonymní „sociálně vyloučený“, kterého okolí posuzuje podle připsaného statusu, ale tam, kde je „doma“ a kde ho lidé znají.

Pro popis vztahu klientů a systému používají autoři metaforu mostu: „Pomáhající a klienti společně staví most, který by měl klienty dovést do systému, v němž se pohybuje majorita“ (s. 40). Na základě analýzy získaných dat ovšem připouštějí, že se často jedná jen o zbožné přání, protože značná část klientů nemá vůbec v úmyslu se do majoritní společnosti zařadit – neřídka chtějí jen čerpat pomoc, kterou jim společnost prostřednictvím svých institucí nabízí takovým způsobem, že odmítnutí takové pomoci by se jevilo jako hloupost. Na druhé straně ovšem vnímají i náklady, které nabízená pomoc obnáší – OTCOVSKÝ DOHLED (s. 43n.), byť je ze strany instituce myšlen dobře, může mnohé klienty odradit. Proto si dobře hlídají hranici osobního, respektive rodinného prostoru, která je pro ně limitující, a to, co podle nich tuto pomyslnou hranici překračuje, chápou jako nepatřičný zásah do vlastní integrity, jako ohrožení vlastní důstojnosti. Zejména morální požadavky instituce mohou být pro ně důvodem, že s institucí ukončí spolupráci a další pomoc už nevyhledávají, protože cena, kterou by za pomoc měli zaplatit, se jim zdá v takovém případě neadekvátně vysoká. Ukazuje se, že klienti očekávají, že pomáhající pracovníci budou respektovat jejich praktiky, které neodpovídají standardům systému. A to nejen praktiky, které jsou odlišné morálně, ale i ty, které jsou na hranici legality, případně i za ní. Předpokládají, že pomáhající, kterým dali důvěru, jsou účastníky na jejich situaci. Přístup klientů

k nabízené pomoci je často takový, jako by majorita, zastoupená v jejich očích pomáhající institucí, měla povinnost jim pomáhat, a proto uplatňují jakýsi „faktický nárok na službu“, což autoři ukazují na konkrétním příkladu jedné klientky s poznámkou, že sociální pole nejsou pro některé klienty „místem vztahu a morálky, ale jen zdrojem příjmů“ (s. 59).

„Přijmout pomoc, ale nezadat si“ – to je podle autorů monografie základní myšlenka potenciálních klientů, a znamená, že cena za přijetí pomoci nesmí být v očích klienta vyšší, než je ochoten zaplatit. A protože cena, kterou klient obětuje, je sebeúcta, nesmí v něm přijetí pomoci vyvolat pocit, že ztrácí tvář. Vzhledem k tomu, že ve hře je ztráta tváře, může lokální komunita významně manipulovat s rozhodováním jedince, zda pomoc přijmout, či ne, případně za jakých podmínek. Klienti potom pod takovým společenským tlakem vynakládají velké úsilí, aby se neprezentovali jako oběť. Často ovšem nemají příliš na vybranou – je-li jedinec institucí klasifikován jako problematický, stává se klientem „z moci úřední“ (s. 65). Proto snaha některých klientů vymanit se z dohledu (a tím se zároveň vzdát nabízené pomoci) vůbec není tak iracionální, jak se na první pohled může zdát – je totiž vedena touhou „mít klid“. S tím úzce souvisí proces rozhodování, v němž hraje významnou roli sociální pole vyloučené lokality. Klient totiž vždycky zvažuje, jaké služby může či nemůže čerpat, aby neohrozil svůj sociální status. Přitom právě ti nejdisciplinovanější klienti jsou na tom nejhůř, protože se stávají čím dál závislejšími na pomáhající instituci a azyl, který jim tato poskytuje, je pak spolehlivě izoluje od majority, od „normálního světa“. Mnohem lépe jsou

na tom ti, kteří čerpají služby výběrově. Je nasnadě, že sociální práce neřeší vůbec příčiny – a ani je řešit nemůže, ale zabývá se jen „přeléčením symptomů, jakousi první pomocí“ (s. 77). Není totiž v moci sociální práce řešit strukturální problémy, jejichž kořeny jsou politicko-ekonomické. Autoři také poukazují na jeden z klíčových problémů pomáhajících profesí, který spočívá v obtížné měřitelnosti výkonu – nadřazení vyžadují akce, jejich úspěšnost však příliš nesouvisí s pracovitostí nebo výkoností terénních pracovníků. Jejich budoucí úspěšnost je podmíněna především získáním důvěry, což je ovšem dlouhodobá činnost a kroky, které k získání důvěry vedou, se rozhodně nedají vykázat jako „výkon“. Nakonec to, jestli se potenciální klient stane klientem reálným, nezávisí ani tak na úsilí, které vyvinou terénní pracovníci, ale na klientovi samotném: „Pokud klienti vnímají svůj *životní svět* jako normální, a neprožívají pocit napětí mezi svým *životním světem, systémem a normálním světem*, pak nejsou klienty, byť je systém za potenciální klienty považuje“ (s. 95).

Jedním ze zajímavých témat monografie se mi jeví rozpory mezi samotnými sociálními pracovníky. Příčinou rozporů je různé pojetí sociální práce, která může být některými vnímána jako „terénní“ a jinými zase jako „ambulantní“. Autoři v této souvislosti poznamenávají: „aby terénní pracovník získal důvěru klienta, tak se musí S ÚCTOU přiblížit k jeho *životnímu světu*“ (s. 103). S tím souvisí i dvojice podobných, ale ve skutečnosti naprosto protichůdných schémat: NÁŠ a JAKO NÁŠ, které poukazuje na různé vnímání osoby terénního pracovníka. „Pokud je pracovník NÁŠ, tak se tím, že pracuje pro *systém*, vzdaluje *životnímu světu* klientů. Pokud je

JAKO NÁŠ, tak se naopak jejich *životnímu světu* přibližuje“ (s. 108). Terénní pracovníci velmi často naráží na paradox překračování hranic, přičemž autoři popisují hranice jako něco, o co je potřeba dbát, dobře je hlídat, nepřekračovat je. Paradox spočívá v tom, že hranice je vlastně překračována neustále, jde jen o to, proč je překračována a kým.

Jak už jsem poznamenal výše, jako červená nit se celou knihou táhne motiv důvěry – jedním z jejich charakteristických znaků je i tykání, které dříve či později ve vztahu pracovník–klient přichází. Základní podmínkou tykání je, že musí být obousměrné. Zároveň ovšem musí být dodržen odstup (rovněž obousměrný), aby jak u pracovníka, tak u klienta nebyla narušena integrita. Některé komunikační prostředky klientů mohou být velmi efektivní (např. emoční, ofenzivní komunikace), přesto jsou však terénními pracovníky považovány za nedostatečné, především proto, že nesměřují do *normálního života*, v němž takové prostředky nejsou běžné a obvykle nikam nevedou. Dostupnost *normálního života* je pro lidi, kteří jsou v pozici sociálního vyloučení, omezená z mnoha důvodů, přičemž jako jeden z klíčových problémů autoři uvádějí (ne)dostupnost důstojného bydlení. Normalita lidí ve vyloučení se na základě získaných dat jeví autorům jako „žítí v permanentním dluhu“ (s. 146), což víceméně odpovídá zjištěním, která jsem učinil v rámci vlastního terénního výzkumu, týkajícího se klientů zastavárny (srov. *Lidé města* 19, 2017, 1).

Autoři dospívají k přesvědčení, že nabourávání intimity životního světa systémem, které však klientům ani v dlouhodobé perspektivě nepřináší slibovanou integraci do normálního života, často

způsobuje frustraci, jejímž následkem je vzpoura proti závislosti na sociální pomoci – aniž by se ovšem klienti vzdali výhod, které jim tato pomoc přináší. Důvodem vzpoury je poznání klienta, že k jeho osamostatnění a nezávislosti nikdy nedojde, proto sociální pomoc začne považovat za jakousi falešnou hru a takto vnímané situaci přizpůsobí své chování. Autoři v této souvislosti poukazují na skutečnost, že majorita potom často posuzuje takové jednání klientů jako „zneužívání pomoci“, „vyčůranost“, „lhaní“ a „parazitování na společnosti“ (s. 147). V rámci hraní této „hry na pomáhání“ klienti často používají strategii, která je v knize označena jako „natírání na růžovo“ – vedení snahou zachovat si sebeúctu navenek předstírají, že jejich sociální situace je v pořádku a že mají svůj životní svět plně pod kontrolou. Jiní klienti zase chápou terénního pracovníka jako člověka, na kterého se mohou obracet se všemi svými problémy bez ohledu na jejich povahu i na denní dobu, a vůbec neberou v potaz, že pomoc má své hranice a že klient by měl být schopen řešit některé problémy svého žitého světa samostatně, přičemž právě emancipace a samostatnost v řešení běžných životních problémů a edukace klienta, která má vést k jeho zařazení do normálního světa, je jedním z dlouhodobých cílů programu sociální pomoci.

Klienti přicházejí do styku s celou řadou úřadů, ale nejvýznamnější do jejich života zasahují především dva – OSPOD a úřad práce. Přístup úřadů ke klientům vysvětlují autoři pomocí teorie, v níž významnou roli hraje dvojice batesonovských pojmů *ethos/eidos*; *ethos* souvisí s emocionalitou a dá se stručně charakterizovat jako „kulturně standardizovaný systém organizace

instinktů a emocí jedinců“, *eidos* pak označuje souhrn kognitivních modelů jakožto určité schéma pojmů a nástrojů myšlení. Dvojici pojmů *ethos/eidos* autoři využívají k podpoře myšlenky, že sdílení v kultuře se vyznačuje určitou integrací, a to jak v hodnotově emocionální, tak v kognitivní rovině, přičemž obě tyto složky se vzájemně doplňují a zároveň jedna podporuje druhou. Autoři v této souvislosti připomínají, že pro správné rozhodování je nezbytné, aby úředníci dobře znali jak klienty, tak i místa jejich života, přičemž poukazují na skutečnost, že znalost klientů nepramení jen z návštěv na úřadě, ale opírá se i o náhodná setkání ve městě, v obchodech apod. Obraz klienta tvoří celá mozaika střípků, které si úředník musí správně poskládat dohromady, a své poznání, které může později využít při vyjednávání o dávkách, přitom opírá o rozličné zdroje, a to jak formální, tak i neformální. Se znalostí klientů pak souvisí i jejich dělení podle nejrůznějších kritérií. Kromě základního rozlišení na „dobré“ a „problémové“ je zajímavé, že úředníci primárně rozdělují lidi na *klienty* a *neklienty*, přičemž právě tohle je dělení, které vlastně veškerou další kategorizaci předchází.

Autoři poukazují na skutečnost, že jedním ze schémat, která sdílí mnoho úředníků, je teorie adaptace, podle které většina dlouhodobě nezaměstnaných po čase ztratí pracovní návyky i zájem pracovat, na život na dávkách si zvykne, práci již aktivně nevyhledává, nabídky od pracovního úřadu bere jen formálně a spíše se snaží, aby věci zůstaly tak, jak jsou. Na základě této „teorie“ se potom nejen mezi úředníky, ale i mezi laickou veřejností šíří představa, že určitá část klientů nechce

pracovat a programově žije z dávek. Takovou představu pak podporuje i tradiční model romské rodiny, kde je dospívajícím dívkám někdy bráněno v dokončení vyššího než základního vzdělání, případně mladým ženám, aby se ucházely o práci. Rodinné kompetence, související s konstrukcí ženské identity (péče o děti nebo mladší sourozence, vaření, uklízení atp.) jsou hodnoceny mnohem výš než kompetence kvalifikační nebo pracovní. Adaptace na život bez zaměstnání zahrnuje většinou i adaptaci na život v chudších poměrech, což je možná důvodem, proč někteří zkoušejí, jakou podporu je možné od úřadů získat bez ohledu na to, zda na ni mají či nemají nárok. To, jak poměry klientů žijících v chudobě posuzuje úřad (v tomto případě zejména OSPOD), je dost často situační – autoři v této souvislosti přicházejí se schématem *zóna přijatelného*, což označuje takové životní poměry klientů, které jsou s ohledem na jejich velmi omezené příjmy nahlíženy jako přijatelné, byť podle měřítek majority jsou už spíše za hranicí. Každodenní otázkou, kterou řeší jak klienti, tak příslušní úředníci, je přiznání a výplata sociálních dávek. Zatímco na jedné straně stojí legální nárok na dávky, na druhou stranu úředníci často kladou otázkou jejich legitimacy. Dilema, zda přiznat, či nepřiznat tu kterou dávku, pak řeší zaujetím jednoho ze dvou víceméně protichůdných postojů, případně jejich kombinací – principu úspor a pedagogického principu. Oba tyto principy vlastně korespondují s optikou, kterou se na svět dívají příslušníci střední třídy, a úředník má klientům za zlé, že tuto optiku nesdílejí. Ti ji však dost dobře sdílet nemohou, protože běžná situace ve vyloučení je permanentní nedostatek, a když pak nastane hojnost (reprezentovaná

výplatou nějaké dávky), chtějí si této, byť dočasné hojnosti užít, zapomenout na tíživou životní situaci a aspoň na chvíli se cítit „jako člověk“. Mnohé aktivity, jako např. práce načerno, kšeftování s ledašjakým zbožím, zatajování nárazových příjmů atd., které praktikují příjemci sociálních dávek, jsou často nahlíženy jako snaha podvodem získat nebo dál pobírat tyto dávky, které potom příjemce pokládá za příjem navíc, za jakési kapesné. Přitom se ale ukazuje, že se často jedná – zejména v případě práce načerno – spíš o prostředek, jak se vyrovnat s exekucemi v situaci, kde legální insolvence není možná. Proto je takové jednání do jisté míry tolerováno jako institut sociálního smíru, jinak by mnohým nezbylo než se obrátit ke kriminálním aktivitám. Významnou roli hraje také morální hodnocení, protože i když někdo pracuje načerno (a tím vlastně porušuje zákon), pohlíží se na něj lépe, než kdyby nepracoval vůbec a žil jen ze sociálních dávek. Nadto je třeba brát v potaz i postoj lidí ve vyloučení, kteří nepovažují za práci pouze legální zaměstnání, ale víceméně jakýkoliv přívýdělek a v případě žen i péči o děti a domácnost.

Zajímavým poznatkem terénního výzkumu je způsob, jakým pomáhající pracovníci vnímají klienty. Někteří jsou vnímáni jako bezproblémoví – tak ale nejsou označováni ti, kteří nemají problémy, jak bychom si mohli myslet (to by nebyli klienty vůbec), ale takoví, kteří ve vztahu s úřady správně dodržují předepsané „rituály“. Klient pak vnímá úřad ambivalentně – na jedné straně jako vítaný zdroj příjmů, na druhé straně jako potenciální zdroj nejrůznějších represí. Proto jeho rozhodování, zda a do jaké míry bude spolupracovat s pomáhající institucí, není zbrklé, ale je výsledkem racionální úvahy – ostatně

právě poukázat na složitost procesu rozhodování a na nejrůznější faktory, které jsou ve hře, je jedním z hlavních cílů této monografie. Potenciální klient pečlivě zvažuje, zda je pro něj pomoc výhodná za cenu intervence systému do jeho životního světa, protože systém si vždy vyhrazuje právo kontrolovat, zda si klient dávku zaslouží. Autoři odhalují, že rozhodování klienta se neodehrává jen mezi horizonty vnitřní a vnější perspektivy (žitý svět vs. systém), ale že do hry vstupuje ještě třetí aktér, jímž je rodinný systém. Právě na něj musí brát v procesu rozhodování ohled, protože případný dohled pomáhající instituce může být riskantní, především kvůli možnému odhalení některých nelegálních aktivit dalších rodinných příslušníků, jako je práce načerno atp. Dalším nákladem je čas, který klient bude muset věnovat úřadu a který by jinak mohl využít k různým obživným aktivitám. A nakonec, i v případě, že se klientovi díky pomáhajícím institucím podaří uspět ve světě majority, bude muset obětovat zisky, které by získal nerespektováním systému, a především přijde o svobodu organizovat si život podle vlastních představ, resp. podle pravidel rodinného systému.

Autorská trojice v této monografii detailně zkoumá a analyzuje, jak se lidé v situaci sociálního vyloučení rozhodují v otázkách přijetí pomoci, jakým procesem přitom procházejí a co všechno kladou na misku vah. Kniha velmi dobře seznamuje čtenáře s prostředím sociálního vyloučení, a to nejen z hlediska lidí žijících na okraji nebo v jeho blízkosti, ale je také podrobnou sondou do každodenní praxe terénních a sociálních pracovníků a úředníků, přičemž zblízka ukazuje témata a problémy, s nimiž se při své

práci setkávají. Monografie je psána čtivým jazykem, proto jsem přesvědčen, že upoutá nejen odborníky, kteří se zabývají tématy souvisejícími se sociálním vyloučením, ale že bezpochyby osloví i některé zájemce z řad širší veřejnosti, kterým nejsou lhostejné otázky spojené s problematikou života na okraji společnosti.

Michael Rádl

Radl.Michael@seznam.cz

Radek Vorlíček: *Jak se daří inkluzi u nás a na Slovensku. Pohled do konkrétních škol*

Pavel Mervart, Červený Kostelec
2019, 322 s.

Kniha Radka Vorlíčka nabízí neotřelý příspěvek k tématu inkluze. Autor předkládá výsledky svého dlouhodobého výzkumu na celkem dvanácti českých a slovenských základních školách. Velkou výhodou knihy vidím v proklamovaném propojení interakcionistické perspektivy s perspektivou systému. Autor pracuje s neverbální složkou mezilidských vztahů, aby vyjádřil vzájemné vztahy žáků v třídním, potažmo školním kolektivu. Pomocí názorných ilustrací, které přikládá k textu, vyjadřuje proxemiku, kterou si dává do souvislosti s exkluzí některých žáků. Takový přístup je neobvyklý a umožňuje zobrazovat některé sociální situace pomocí schémat, která Vorlíček ve své knize často přikládá k textu jako pomůcku k jeho pochopení. Pomocí takového přístupu také reflektuje jeho osamocení jakožto výzkumníka, která ho mnohdy vyčlenila z kolektivu, ale na druhou stranu, jak dokládá příkladem

v ZŠ Puchmajerově, kolektiv po dobu jeho výzkumu trochu, byť nuceně, stmelila.

V knize se dočítáme, že autor se tématu inkluze a exkluze žáků věnuje dlouhodobě, od bakalářského studia, po postdoktorandskou pozici, která přispěla ke vzniku knihy. Vorlíček se věnuje tématům antropologie vzdělávání a sociologie dětství. Zkoumá nejen prostředí základních škol, ale i nízkoprahových klubů a sociálně vyloučených lokalit. Umně spojuje svět antropologie se světem školství a odhaluje skryté vztahy, které se objevují v třídních kolektivech a jimiž jsou třídní kolektivy navíc utvářeny.

Autor se hned na několika místech zmiňuje o svých morálních dilematech při výzkumu, který provázely jak případy sociálního vyloučení z třídního kolektivu, tak i šikana. Svou pozicionalitu reflektuje poctivě, upřímně a lidsky. Popisuje situaci, ve které se dostal do rozporu mezi rolí výzkumníka a občana, kdy okřikl hlouček dětí, které před jeho očima začaly šikanovat chlapce. Ti v něho ale poté ztratili důvěru a to vedlo ke „ztrátě terénu“, protože se žáci před ním uzavřeli. Taková sebe-reflexe je výrazem jeho upřímného zájmu nejen o terén, ale také o ideální stav třídního kolektivu. Je to ovšem problém, který může vést ke znehodnocení celého bádání vlivem uzavření výzkumného pole. Takovou situaci Vorlíček hodnotí pomocí několika otázek, které ve své knize předkládá jako podněty k přemýšlení pro badatele ve školství. Jsou mezi nimi etické otázky o ochraně citlivých osobních údajů, vstupu do terénu, komunikace s řediteli škol, ale i výše zmíněná pozicionalita ve třídě a otázka záměrného přehlížení symbolického násilí a šikany výzkumníkem za účelem zjišťování dynamiky třídního klimatu. Považuji za přínos, že autor se nebojí

nazvat některé situace šikanou a přispívá tak, podle mého názoru, k obecnému povědomí o tomto jevu.

Vorlíček se snaží o určitý komparativní přístup, který by byl velice náročný, nebýt celkem elegantního řešení v podobě zvolené metody deetnizace sociálních vztahů, která mu umožňovala přistupovat k viděným jevům optikou konstrukce etnicity a jejím zasazením do širšího společenského rámce dané lokality, kdy přemýšlí o terénu jako něčem dynamickém a neohraničeném. To by nebylo samo o sobě v antropologickém výzkumu tak ojedinělé, kdyby právě taková kontextualizace neumožňovala vidět v širším společenském měřítku události, které se promítají do domácností a posléze do vztahů dětí na základních školách. To, co mě na knize zaujalo, je lehkost, s jakou autor popisuje dětské konverzace, ve které se ovšem zrcadlí často velmi nepřátelské interetnické vztahy, které panují v daných lokalitách. Jako příklad uvádím velice složité fungování základní školy ve Šluknovském výběžku, kde autor popisuje problémy, s jakými se potýkali zaměstnanci školy už jen při pohybu venku s romskými žáky. Romské žáky vidí prizmatem jejich pohybu v sociálním prostoru třídy či školy, kde je jejich etnicita znovu utvářena a ustanovována, nebo potvrzována. Právě taková konstrukce etnicity může být dle závěrů autorova výzkumu rizikem vzniku exkluze. Je proto s podivem, že jsou ředitelé škol nuceni počítat romské žáky na svých školách, protože taková kategorizace může ve výsledku přispívat k jejich vylučování, a samou podstatou, i když vznikla v rámci podmínek inkluze, může vést k jejímu přesnému opaku. Takové požadavky jsou totiž kritizovány (domnívám se, že oprávněně) právě pro nutnost konstrukce sociální

kategorie etnicity, kterou ředitelé musí tvořit. Tento fenomén autor bohužel nediskutuje, ačkoliv se v knize zmiňuje o mapě sociálně vyloučených lokalit v ČR. Deetnizace, s jakou autor pracuje, má výhodu i v nebinárním přístupu k sociálnímu poli. Autor nevidí zkoumaný kolektiv jako romské a neromské žáky, ale jako žáky s určitým kapitálem, který je vytvářený a utvrzovaný okolím.

Autor osciluje mezi metodologií vyvstávající z pohledu jednotlivce a pohledem skupiny. Tam, kde vidí nějaký přesah do skupinového pojetí, tak volí perspektivu skupinovou, zatímco v některých případech volí spíše egocentrismus, tedy pojetí z hlediska individuálního aktéra. Jeho metody jsou tak do velké míry závislé na aktuálním kontextu situace, kterou zkoumá a vytváří tak badatelsky velice náročný úkol, takzvaně „vidět za roh“, tedy probádat prostředí tak pečlivě, že postihne nejen školní prostředí, ale i mimoškolní klima obce (lokality).

Unikátnost Vorlíčkova bádání tkví mimo jiné v poznatku, na který přišel při svém dlouhodobém výzkumu. Při zvyšování počtu romských žáků na základních školách dochází k tomu, že neromští rodiče mají tendenci přeřazovat své děti jinam, čímž vzniká etnická homogenizace uvnitř školy, kterou navštěvují právě romští žáci. Inkluze je tak často doprovázena exkluzí. Kladu si otázku, jak by takový poznatek mohl zahýbat s někým, kdo má moc změnit systém, který nutí ředitele nahlašovat počty romských žáků na svých školách. Autor pomocí svých zkušeností poukazuje na častou etnizaci romských dětí mezi jejich vrstevníky v třídních a školních kolektivech a popisuje řadu příkladů, kdy dochází i k nějaké formě etnického

rozlišování žáků ze strany samotných pracovníků základních škol. Problémem inkluze v ČR je, že často přehlídí celospolečenský kontext a její autoři zřejmě doufají, že se podaří změnit společnost pomocí změny jejich nejmladších aktérů. Vorlíček ukazuje, že vztahy dětí jsou odrazem společenského uspořádání. Děti nejsou tabula rasa, rodí se a žijí v už zavedených společenských vzorcích a autor často poukazuje na vzájemné souvislosti mezi dětskými vztahy a ideologií, která panuje v dané lokalitě. Zmiňuje i příklad plánovaného vzniku soukromé školy v obci nesoucí krycí označení Lípovec, která by už ve své ekonomické podstatě vyloučila romské děti z účasti na vzdělávání v ní.

Co se týče vnitřních vztahů v rámci tříd, Vorlíček si všímá několika faktorů, které podmiňují seskupování, ale i rozdělování žáků mezi sebou navzájem na různé skupiny. Tyto děje závisí na kontextu, který autor vždy v kapitole popisuje. Jedním z důležitých kritérií seskupování je gender. Třídy se často v pozorovaných školách dělí na chlapecké a dívčí kolektivy, všimla jsem si, že se to děje zejména tehdy, když v třídním kolektivu chybí romští spolužáci. Ti jsou často terčem vyčleňování a posléze dochází k situaci, kdy je gender přeznačen etnicitou. Romské dívky a romští chlapci jsou poté prostorově vyčleněni. Dalším z důležitých faktorů, na jehož základě dochází k vytváření skupin, je ekonomické zázemí, ze kterého pocházejí žáci. Tento

faktor se může, ale nemusí, krýt i s romskou etnicitou.

Tuto knihu považuju za zajímavou nejen pro akademiky, ale i pro odbornou veřejnost z řad pedagogů, kteří by se rádi dozvěděli něco víc o dynamice utváření a upevňování třídních kolektivů, čehož jsou součástí. Je zajímavým příspěvkem k inkluzi, nejen popisovanými mechanismy exkluze, ale i psychosociálními charakteristikami šikany, které autor v knize popisuje. Text je velice čtivý, doplněný praktickými ilustracemi, je proto vhodný i pro ty čtenáře, kteří se tématem inkluze nezabývají a sáhli nejprve po Vorlíčkově knižní prvotině. Oceňuji skvělou redakční a nakladatelskou práci, která je, mimo jiné, vidět i na absenci překlepů.

Autor si v úvodu klade za cíl spojit interakcionistickou perspektivu s perspektivou systému, který je v textu implicitně spojen s kapitály, jejichž prostřednictvím děti vstupují do sociálního pole školy. Tento záměr se podle mého názoru daří naplnit skrze široce kontextuální výzkum, který každý kolektiv propojuje s širší realitou lokality. Tak každý rozhovor, zachycený v knize, jen odráží sociální konstruktivitu, tedy schopnost vytvářet konstrukty, která se přenáší skrze rodiče a dospělě obecně na děti.

Anna Šimečková
annasimeckova@seznam.cz

Lidé města | *Urban People* jsou předním českým recenzovaným časopisem v sociální antropologii. Časopis byl založen v roce 1999 a vychází v tištěné verzi a on-line ve formátu otevřeného přístupu (open access). Jeho cílem je podpořit vysoce kvalitní a eticky odpovědný akademický výzkum v sociální antropologii a příbuzných oborech, maximalizovat otevřenou a bezplatnou výměnu vědeckých poznatků. Časopis vydává Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy a je veden nezávislými redakčními radami složenými z mezinárodně uznávaných odborníků.

Časopis přijímá originální, dosud nepublikované texty do rubrik statí, recenzních statí, esejů, materiálů, knižních recenzí a zpráv. České a slovenské texty jsou zařazovány do českých čísel, anglické do anglických čísel časopisu.

Lidé města | *Urban People* poskytují otevřený přístup k celému obsahu bezprostředně po vydání. Elektronický archiv je trvale veřejně přístupný a je nezávislý na existenci časopisu. Časopis je dostupný v rámci licence Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0). Publikace je pro autory zdarma, nevybírá se žádný poplatek za redakční práci, ani jiný publikační či autorský poplatek. Autor zůstává držitelem autorských práv ke svému dílu.

Jako nejvýznamnější české oborové periodikum je časopis *Lidé města* | *Urban People* vázán dodržováním nejvyšších etických standardů, a to ve všech fázích publikačního procesu. Editoři časopisu, vydavatel, autoři a recenzenti se řídí Etickým řádem a dalšími pravidly Committee for Publication Ethics (COPE) a doporučením Publishing Ethics Resource Kit (PERK) nakladatelství Elsevier.

Časopis *Lidé města* | *Urban People* je řádně indexován v České národní bibliografii, v Bibliografii dějin českých zemí a v databázi Central and Eastern European Online Library (CEEOL). Je zařazen na Evropský referenční index humanitních věd (European Reference Index for the Humanities, ERIH Plus).

Více informací na internetových stránkách časopisu: www.lidemesta.cuni.cz

Urban People | *Lidé města* is a leading peer-reviewed Czech journal in social anthropology established in 1999, and published in a print version and on-line in an open access format. The journal's goal is to foster high-standard and ethically responsible academic research in social anthropology and related disciplines by maximizing the free exchange of scholarly knowledge. It is issued by Charles University's Faculty of Humanities, and is governed by independent Editorial Boards whose members are internationally recognized scholars.

The journal accepts original, as yet unpublished academic texts in the form of articles, review articles, essays, academic editions, book reviews, and short reports. Czech or Slovak texts are published in the Czech editions, while English contributions are issued in the English editions of the journal.

Urban People | *Lidé města* provides open access to all of its content immediately after publication. The electronic archive is permanently open to the public, and it is independent on the journal's existence. The journal is available under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0). There is no article processing charge, nor any other fee for authors or for article submission. The author remains to be the copyright owner of their work.

As a leading national journal in the field, *Urban People* | *Lidé města* is committed to meeting high standards of ethical behaviour at all stages of the publication process. Journal editors, the publisher, authors, and reviewers all follow the Committee of Publication Ethics' (COPE) Code of Conduct and other guidelines, as well as the recommendations of Elsevier's Publishing Ethics Resource Kit (PERK).

The journal *Urban People* | *Lidé města* is regularly indexed in the Czech National Bibliography, in the Historical Bibliography of the Czech Lands, and in the database of the Central and Eastern European Online Library (CEEOL). It is included in the European Reference Index for the Humanities (ERIH Plus).

More information on the journal's website: www.lidemesta.cuni.cz

Asistentka redakce/Secretary: **Karolína Šedivcová** karolina.sedivcova@fhs.cuni.cz

Jazykové korektury/Czech language editor: **Martina Vavřínková**

Obálka/Cover design: **Aleš Svoboda**

Sazba/Text design: **Robert Konopásek**

Tisk/Printed by: **ERMAT Praha, s.r.o.**

ISSN 1212-8112